

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Άρεοπαγίτικός ή Περί τοῦ σηκοῦ ἀπολογία του Λυσία:

Ερμηνευτικό υπόμνημα

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Παναγιώτας Α. Λάδη

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας
του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης,
(2001)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Βολονάκη Ελένη, επίκουρη καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες Καθηγητές:

Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, αναπληρωτής καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Ευσταθίου Αθανάσιος, αναπληρωτής καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα.....	2
A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
1. Υπόθεση και χρονολόγηση του λόγου.....	3
2. Το ιστορικό πλαίσιο	4
3. Τα πρόσωπα.....	4
4. Το ήθος των διαδίκων.....	5
5. Διαδικασία	7
5.1 Είδος του λόγου	7
5.2 Είδος της δίκης.....	8
5.3 Θρησκευτικά παραπτώματα – Γραφή άσεβείας	8
5.4. Δικαστήριο που εκδικάστηκε	11
6. Οι ιερές ελιές (μορίαί) της Αθήνας	11
6.1 Προέλευση-Μυθολογία.....	11
6.2 Ερμηνεία των λέξεων: μορία-σηκός- έλαία.....	13
6.3 Νομικό πλαίσιο-Νομοθεσία για τις <i>μορίες</i> και τα ελαιόδεντρα	15
7. Κριτική των επιχειρημάτων των δύο πλευρών.....	18
8. Η ετυμολογία – Αναγωγή στο σήμερα	21
9. Σημασία και θέση του λόγου στην ιστορία της αττικής ρητορικής.....	22
10. Γνησιότητα του λόγου.....	23
11. Γλώσσα και ύφος	23
B. Ο ΛΟΓΟΣ.....	27
1. Δομή του λόγου	27
2. Ερμηνευτικό Υπόμνημα	30
2.1. Προοίμιον (§§1-3)	30
2.2. Διήγηση (§§4-11)	39
2.3. Πίστεις (§§ 12-41)	54
2.4. Επίλογος (§§42-43)	91
3. Κατηγοριοποίηση της επιχειρηματολογίας σύμφωνα με τη <i>Ρητορική</i> του Αριστοτέλη.....	94
4. Συμπεράσματα.....	99
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	100

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Υπόθεση και χρονολόγηση του λόγου

Ο *Άρεοπαγίτικος* ή *Περὶ τοῦ σηκοῦ ἀπολογία* του Λυσία, ο έβδομος λόγος του Corpus Lysiacum, γράφτηκε για να εκφωνηθεί ενώπιον του Αρείου Πάγου (εξού και το όνομά του) ως απολογία από κάποιον εύπορο Αθηναίο, του οποίου το όνομα αγνοούμε. Μαζί με τους λόγους V και VI αποτελεί μια τριάδα λόγων, που αφορούν θρησκευτικά παραπτώματα, γεγονός που αποδεικνύει, αφού αυτό παρατηρείται σε όλο το Corpus, ότι οι λόγοι έχουν καταταχθεί θεματικά.¹

Δε σώζεται ο λόγος που εκφώνησε ο κατήγορος, ούτε γνωρίζουμε την επίσημη κατηγορία. Όπως πληροφορούμαστε από το προοίμιο (§2), η αρχική κατηγορία ήταν ότι ξεριζώσε μία ελιά από το κτήμα του, επειδή όμως ο κατήγορος δεν μπόρεσε να αποδείξει κάτι τέτοιο και συνειδητοποίησε ότι με αυτή την κατηγορία θα έχανε τη δίκη, άλλαξε το κατηγορητήριο και υποστήριξε ότι είχε ξεριζώσει τον *σηκό*² μιας ιερής ελιάς, που, αν και ήταν σε ιδιωτικό χώρο, αποτελούσε δημόσια περιουσία. Μάλιστα ο κατήγορος ισχυρίζεται ότι ήταν αυτόπτης μάρτυρας, όταν ο κατηγορούμενος έδωσε εντολή στους δούλους του να ξεριζώσουν τον *σηκό* από το χωράφι (§19), αν και δεν προσήγαγε άλλους μάρτυρες στη δίκη. Ωστόσο, τα πραγματικά, αν και μη έκδηλα, κίνητρα του κατηγορούμενου πρέπει να ήταν προσωπικά και πολιτικά (πβ. §§1 και 39).³

Σύμφωνα με στοιχεία που αντλούμε από τη *διήγηση*, ο κατηγορούμενος αγόρασε το 403 π.Χ. το κτήμα από τον ολιγαρχικό Πείσανδρο (υπό άρχοντος Πυθοδώρου, το 404/3, § 9), αλλά μετά από πέντε μέρες το εκμίσθωσε διαδοχικά για επτά χρόνια σε τέσσερις ενοικιαστές, πριν αναλάβει ξανά ο ίδιος την καλλιέργειά του, το 397 π.Χ. Όπως ισχυρίζεται, δεν υπήρχε *σηκός* στο κτήμα, όταν το αγόρασε, και επικαλείται τη μαρτυρία των καλλιεργητών-εκμισθωτών του από το 403 και μετά (§10).

Η χρονολογία εκφώνησης του λόγου δεν είναι βέβαιη. Ο κατήγορος υποστηρίζει ότι το αδίκημα διαπράχθηκε επί Σουινιάδου άρχοντος, το 397/6 π.Χ. (§11), το οποίο θεωρείται και *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του λόγου. Παρόλο που ο κατηγορούμενος ισχυρίζεται ότι η κατηγορία κατατέθηκε καθυστερημένα (§42), δεν πρέπει να μεσολάβησαν

---

¹ Dover, 1968,7.

² Για τη σημασία της λέξης βλ. στην *Εισαγωγή*, 6.2.

³ Αναλυτικότερα βλ. στην *Εισαγωγή*, 5.2.

περισσότερα από ένα ή δύο χρόνια μέχρι τη δίκη⁴ και επομένως η δίκη έγινε πιθανότατα το 396-5 π.Χ.

2. Το ιστορικό πλαίσιο

Αν και το κατηγορος προσδιορίζει ως χρόνο τέλεσης του αδικήματος το 397/6 (*ἐπὶ Σουινιάδου ἄρχοντος*, §11), ο κατηγορούμενος στη *διήγηση* του λόγου του αναφέρεται σε γεγονότα που εκτυλίχθηκαν κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.) αλλά και επί της οκτάμηνης ολιγαρχίας των Τριάκοντα (404/3 π.Χ.) στην Αθήνα. Τα γεγονότα λοιπόν έλαβαν χώρα σε μια ταραγμένη εποχή, κι αυτό είναι σημαντικό, διότι πέραν των άλλων, πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας ότι δεν έλειπαν οι δίκες που γίνονταν με κάποιο άλλο πρόσχημα, αλλά στην ουσία ήταν πολιτικές, όπως άλλωστε υπαινίσσεται και ο κατηγορούμενος, όταν κάνει λόγο για συκοφάντες και για εχθρούς του, που κρύβονται πίσω από τον κατηγορο (§§1 & 39). Πιο συγκεκριμένα, στις §§4 και 9-10, όπου ο ομιλητής αφηγείται σύντομα την προΐστορία του κτήματος, καταγράφοντας από το 411 π.Χ. μέχρι και την ημέρα της δίκης κατά σειρά τους προηγούμενους ιδιοκτήτες και ενοικιαστές του κτήματος, υπάρχουν ονομαστικές αναφορές σε εξέχουσες προσωπικότητες της πολιτικής ιστορίας της Αθήνας που είχαν σχέση με το κτήμα αλλά και σε ιστορικά γεγονότα (ολιγαρχία των Τετρακοσίων, ολιγαρχία των Τριάκοντα). Επίσης, στις §§6-7, υπάρχει μια παρέκβαση για τις επιπτώσεις του Πελοποννησιακού Πολέμου στην αγροτική οικονομία της Αττικής και περιγράφεται η αποψίλωση της γης, κυρίως η καταστροφή των δέντρων και των ελαιόδεντρων, κατά την τελευταία φάση του Πολέμου, τον Δεκελεικό πόλεμο (413-404 π.Χ.).⁵ Με αυτό τον τρόπο συνυφαίνεται η ιστορία του κτήματος με την ιστορία της πόλης και ένας λόγος δημόσιος, υπό την έννοια ότι αφορά όλη την κοινότητα (αφού πρόκειται για *γραφή*), αλλά ασεβείας (αφορά δηλαδή θρησκευτικό παράπτωμα), αποκτά πολιτικές διαστάσεις.⁶

3. Τα πρόσωπα

Ο κατηγορούμενος και ομιλητής, που δεν κατονομάζεται, είναι Αθηναίος πολίτης. Δεν έχουμε πληροφορίες από άλλες πηγές γι' αυτόν, πέρα από αυτές που αναφέρει ο ίδιος στην απολογία του. Είναι λοιπόν εύπορος γαιοκτήμονας που έχει στην κατοχή του αρκετά κτήματα στην αττική πεδιάδα (§24) και δούλους που καλλιεργούν τα χωράφια του, ενώ ο ίδιος τους

⁴ Carey, 1989, 114 & με κάποια επιφύλαξη ο Todd, 2007, 480-481.

⁵ Για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, την ολιγαρχία των Τετρακοσίων και των Τριάκοντα, βλ. στο *Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, στις §§6 και 4 αντίστοιχα.

⁶ Αναλυτικότερα βλ. στην *Εισαγωγή*, 5.2.

επιβλέπει (§§16-19, §§34-36). Διαθέτει μάλιστα οικονομική επιφάνεια τέτοια, ώστε να πληρώνει επανειλημμένως *εισφορά*, αλλά και να αναλαμβάνει λειτουργίες, όπως η *χορηγία* και η *τριηραρχία* (§31). Η μητέρα του είναι εν ζωή, δεν έχει σύζυγο ή απογόνους (§41), και πρέπει να είναι μεσήλικας (περίπου 50 ετών)⁷, αφού πολέμησε πολλές φορές για την πατρίδα του (§41) και τονίζει ότι ο κατηγορος είναι νέος στην ηλικία. Παρουσιάζει τον εαυτό του ως φιλήσυχο άνθρωπο που αποφεύγει να εμπλέκεται σε δικαστικές ή πολιτικές διαμάχες (§1), ωστόσο υποψιαζόμαστε ότι ήταν ανάμεσα στους υποστηρικτές των Τριάκοντα, που τον άφησαν να διατηρήσει την περιουσία του⁸—αν και αρνείται κατηγορηματικά κάθε ανάμιξη με το πραξικόπημά τους (§27). Άλλωστε και ο ίδιος παραδέχεται ότι, όπως όλοι, έχει εχθρούς (§18) και μάλιστα αποδίδει την όλη υπόθεση και τη δικαστική διαμάχη στην οποία έχει εμπλακεί στους εχθρούς του (§39). Τέλος, φαίνεται ότι διαθέτει ρητορική ικανότητα, και επομένως κάποια μόρφωση, που προφανώς την εξασφάλισε λόγω της οικονομικής του άνεσης.

Ο κατηγορος Νικόμαχος (το όνομά του αναφέρεται στις §§ 20, 36 και 39), για τον οποίο επίσης δε γνωρίζουμε λεπτομέρειες, είναι νέος σε ηλικία, οπωσδήποτε νεότερος από τον κατηγορούμενο· δεν προσδιορίζεται ακριβώς η ηλικία του, αλλά τονίζεται η απειρία του που σχετίζεται με το νεαρό της ηλικίας του (§29, *οὔθ' ἡλικίαν ἔχων εἰδέναι περὶ τῶν τοιούτων*).⁹ Ο κατηγορούμενος τον παρουσιάζει επανειλημμένα ως έναν συκοφάντη (§§1, 20, 23, 39), διότι δεν καταφέρνει να αποδείξει την κατηγορία του.

Ως μάρτυρες υπεράσπισης—χωρίς να δίνεται καμία άλλη πληροφορία πέραν του ονόματος,¹⁰ εκτός από δύο περιπτώσεις όπου αναφέρεται στη μία ο δήμος καταγωγής και στην άλλη ότι ήταν απελεύθερος—καλούνται από τον ομιλητή οι εκμισθωτές ή καλλιεργητές του κτήματος (πλην ενός που είχε πεθάνει) να καταθέσουν ότι δεν υπήρχε *σηκός* στο κτήμα, όταν αυτό περιήλθε στην κατοχή του το 397/6 π.Χ. (§10), οι μαρτυρίες τους όμως δε σώζονται.

4. Το ήθος των διαδίκων

Ο κατηγορούμενος παρουσιάζει τον εαυτό του από την αρχή του λόγου ως έναν φιλήσυχο πολίτη που απεχθάνεται τη δημοσιότητα και δεν ενεπλάκη σε δικαστικές διαμάχες ούτε δημιούργησε προβλήματα στην πόλη του (§1), ενώ παραπονιέται ότι έπεσε θύμα μιας βεντέτας (§1) και αναφέρεται στην πιθανή ποινή του με μεγάλη ανησυχία (§3)· ο Λυσίας φαίνεται να αποτυπώνει τον χαρακτήρα ενός ενδοσκοπικού, ίσως δειλού ανθρώπου.¹¹ Καθώς ο

⁷ Carey, 1989, 114.

⁸ Carey, 1989, 114 & 133.

⁹ Αναλυτικότερα για τον Νικόμαχο, βλ. στο *Ερμηνευτικό υπόμνημα*, §20.

¹⁰ Αναλυτικότερα για τους μάρτυρες βλ. στο *Ερμηνευτικό υπόμνημα*, §§ 9-11.

¹¹ Usher, 2003, 150.

κατηγορούμενος είναι πλούσιος, είναι αναμενόμενο να διαθέτει κάποια ρητορική ικανότητα, και τονίζεται ότι πρόθυμα πλήρωνε την εισφορά και αναλάμβανε τις λειτουργίες που του ανέθεταν (§§31-32). Αν και στο *προσίμιο* είχε ισχυριστεί ότι η δίκη του έχει προκαλέσει αμηχανία (*ἄπορος ἀγών*, §2), περιγράφει αποτελεσματικά μια πλευρά αυτής της *ἀπορίας* στις παραγράφους 16 κ.ε., όπου η επιχειρηματολογία του παρουσιάζεται ως μια σειρά από εμπόδια που είναι ανάγκη να ξεπεραστούν, ενώ καθένα από αυτά είναι από μόνο του ανυπέρβλητο. Τονίζει ωστόσο ότι κύριο προσόν του είναι η εξυπνάδα, η σχολαστικότητα και η λογική, από τη στιγμή που δεν αφήνει τίποτα στην τύχη και δε φέρεται ασυλλόγιστα (§12). Βλέπουμε ότι αρέσκεται στο να εξετάζει σφαιρικά ένα θέμα και είναι μεθοδικός, αφού απαριθμεί όλα τα πιθανά κίνητρα που θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν στη διάπραξη του υποτιθέμενου αδικήματος και τα απορρίπτει ένα-ένα (§§15-18), αν και τελικά φαίνεται ότι πριν προχωρήσει σε οποιαδήποτε πράξη εξετάζει το προσωπικό του συμφέρον και τα οφέλη από αυτή (§§24-26, 27). Επίσης, επιχειρεί να δώσει παραδείγματα της *ακριβείας* του μέσω του *συναθροισμού* (π.χ. §§14, 24, 29, 31), με τον οποίο απαριθμεί σαν σε νομικό εγχειρίδιο πράξεις και ενδεχόμενα, με τρόπο που να καλύπτει εκ των προτέρων οποιαδήποτε πιθανότητα.¹² Η επιτιμητική αποστροφή προς τον Νικόμαχο (§§20-22), την οποία θαύμασε ο Blass για την ειρωνεία της και η οποία δομείται πάνω σε μια αντίθεση του τύπου που επιδοκιμάζει ο Ερμογένης, καθώς μια μη αληθινή υπόθεση αντιτίθεται στην πραγματικότητα,¹³ φανερώνει έναν άνθρωπο που έχει εμπιστοσύνη στον εαυτό του. Τέλος, οι αναφορές στον αντίδικο με τη χρήση της δεικτικής αντωνυμίας (*τοῦτον*, §§19, 29, 37, 38, 39) είναι ενδεικτικές της περιφρόνησής του προς αυτόν.

Ο κατήγορος, από την άλλη, παρουσιάζεται ως συκοφάντης, υστερόβουλος και ανέντιμος, που με την κατηγορία του επεδίωκε να εκβιάσει τον κατηγορούμενο και να κερδίσει χρήματα (§§1, 39-40), ύστερα από παρακίνηση των εχθρών του κατηγορουμένου (§39). Είναι αναξιόπιστος και ψεύδεται, από τη στιγμή που άλλαξε την αρχική του κατηγορία με την εντύπωση ότι θα μπορούσε να υποστηρίξει τη νέα καλύτερα (§1), δεν παρουσίασε μάρτυρες προκειμένου να επιβεβαιώσουν την κατηγορία του (§§19, 23, 33, 48, 42) και δε δέχεται να υποβάλλει σε βασανιστήρια τους δούλους του κατηγορουμένου (§34). Τέλος, χαρακτηρίζεται αλαζόνας, διότι, παρά το νεαρό της ηλικίας του, τον κατηγορεί ως ασεβή, αν και ο Άρειος Πάγος, το αρμόδιο όργανο για τις *μορίες* ελιές, δεν έκανε ποτέ κάτι τέτοιο (§29) και επιπλέον πιστεύει ότι ο λόγος του είναι αρκετός για να στηρίξει την κατηγορία του (§§29, 34 και 43), γι' αυτό και δεν προσκομίζει αποδείξεις.

---

¹² Usher, 2003, 151.

¹³ Usher, 2003, 151.

5. Διαδικασία

5.1 Είδος του λόγου

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη τα είδη των ρητορικών λόγων είναι τρία (*Ρητορική Α'*, 1358b): «ο συμβουλευτικός, ο δικανικός και ο επιδεικτικός. Η συμβουλή είναι ή προτροπή ή αποτροπή. [...] Στη δίκη έχουμε ή κατηγορία ή απολογία. [...] Στον επιδεικτικό, τέλος, λόγο έχουμε ή έπαινο ή ψόγο. Ο καθένας τους έχει και τον δικό του χρόνο: ο συμβουλευτικός ρήτορας τον μέλλοντα (γιατί, είτε προτρέπει είτε αποτρέπει, δίνει συμβουλές για πράγματα που πρόκειται να συμβούν), ο δικανικός ρήτορας τον παρελθοντικό χρόνο (γιατί, είτε κατηγορεί είτε απολογείται, ο λόγος του είναι για πράγματα που έχουν ήδη γίνει), ο επιδεικτικός ρήτορας κατά κύριο λόγο τον ενεστώτα (γιατί ο έπαινος ή ο ψόγος όλων τους αναφέρεται σε σύγχρονα γεγονότα). [...] Το καθένα από τα είδη αυτά έχει και έναν ιδιαίτερο τελικό στόχο, και καθώς τα είδη είναι τρία, τρεις είναι και οι τελικοί στόχοι. Στόχος του συμβουλευτικού ρήτορα είναι το ωφέλιμο και το βλαβερό. [...] Των δικανικών λόγων ο στόχος είναι το δίκαιο και το άδικο, και αυτοί όμως δίπλα σ' αυτόν χρησιμοποιούν συμπληρωματικά και τους άλλους στόχους. Αυτοί, τέλος, που επαινούν ή ψέγουν έχουν για στόχο τους το όμορφο και το άσχημο, κι αυτοί όμως συσχετίζουν αυτόν τον στόχο και με άλλους στόχους».¹⁴ Οι δικανικοί λόγοι, που γράφονταν από τους λογογράφους επί πληρωμή, εκφωνούνταν σε δίκες, ιδιωτικές ή δημόσιες, από τον κατηγορούμενο ή τον κατήγορο. Βασικός στόχος των λογογράφων ήταν να πείσουν τους δικαστές, ώστε ο ομιλητής να κερδίσει την υπόθεση. Εύλογο λοιπόν είναι ότι η ερμηνεία των νόμων ή των νομικών διαδικασιών προσαρμοζόταν στις ανάγκες της επιχειρηματολογίας της κάθε υπόθεσης, και πιθανώς να διαστρεβλωνόταν ή να παρουσιαζόταν ένα μέρος μόνο της αλήθειας.

Ο συγκεκριμένος λόγος είναι δικανικός, καθώς εντοπίζουμε όλα τα ανωτέρω στοιχεία. Πρόκειται για *απολογία*, λόγο δηλαδή που εκφώνησε ο κατηγορούμενος, έχοντας ακούσει τον λόγο του κατηγορού, ο οποίος μιλούσε πρώτος. Ο κατηγορούμενος απολογείται για ένα αδίκημα που κατηγορείται ότι διέπραξε στο παρελθόν, υπάρχει αναφορά στον κατήγορο, στο κατηγορητήριο και στο είδος της δίκης (π.χ. §2: *ὄστε ἀπεγράφην τὸ μὲν πρῶτον ἐλάαν ἐκ τῆς γῆς ἀφανίζειν... νυνὶ με σηκὸν <φασιν> ἀφανίζειν*), στους δικαστές (π.χ. §§1 και 9: *ὦ βουλή*), καλούνται μάρτυρες για να καταθέσουν (§10 *καὶ μοι δεῦρ' ἴτε, μάρτυρες*) και κύριος στόχος του απολογούμενου είναι να αποδείξει ότι έχει δίκιο και ο αντίδικος άδικο (πβ. π.χ. §3 *ὅμως δὲ πειράσομαι ἐξ ἀρχῆς ὑμᾶς διδάξαι* και §5 *ἡγοῦμαι τοίνυν, ὦ βουλή, ἐμὸν ἔργον ἀποδείξαι, ὡς,*

---

¹⁴ Λυπουρλής, 2002, 162-165.

ἐπειδὴ τὸ χωρίον ἐκτησάμην, οὐτ' ἐλάα οὔτε σηκὸς ἐνῆν ἐν αὐτῷ.). Επίσης, προκειμένου να τεκμηριώσει την αθωότητά του χρησιμοποιεί, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Αριστοτέλη (*Ρητορική*, Α, 2.2.-1355b42-47) *πίστεις* (αποδείξεις), *άτεχνες* (είναι οι αποδείξεις εκείνες που δεν παράγονται από εμάς τους ίδιους, αλλά υπάρχουν πριν από τις ενέργειές μας: οι μάρτυρες, οι ομολογίες που επιτυγχάνονται με βασανιστήρια, τα έγγραφα και τα παρόμοια) και *έντεχνες* (όσα μπορούμε να παρουσιάσουμε εμείς οι ίδιοι μέσω της ρητορικής μεθόδου).

5.2 Είδος της δίκης

Πρόκειται για δίκη δημόσια και η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν *γραφή*. Οι δημόσιες δίκες -σε αντίθεση με τις ιδιωτικές δίκες που καλούνταν *δίκαι ἰδίαί* ή απλώς *δίκαι*- αφορούσαν εγκλήματα ή διαφορές που θεωρούνταν ότι έθιγαν την κοινότητα ως σύνολο (π.χ. προδοσία, λιποταξία από στρατό, κατάχρηση δημοσίου χρήματος, ύβρη) και μπορούσε να τις ξεκινήσει κάθε Αθηναίος πολίτης που επιθυμούσε (*ὁ βουλόμενος*) και όχι μόνο εκείνος, που είχε προσωπικά αδικηθεί.¹⁵ Ο πιο συνηθισμένος τύπος δημόσιας δίκης ήταν η *γραφή*, που ονομαζόταν έτσι διότι αρχικά ήταν ο μόνος τύπος υπόθεσης στον οποίο η καταγγελία έπρεπε να υποβληθεί γραπτώς, αν και ως τον 4^ο αιώνα π.Χ. οι έγγραφες καταγγελίες είχαν γίνει κανόνας και σε άλλες υποθέσεις. Επειδή ο Σόλωνας εισήγαγε το σύστημα της μήνυσης από εθελοντές, γι' αυτό -παρά την έλλειψη στοιχείων- θεωρείται συνήθως ότι εισήγαγε την ονομασία και τη διαδικασία της *γραφής*.

5.3 Θρησκευτικά παραπτώματα – Γραφή άσεβείας

Το αδίκημα για το οποίο εγκαλείται ο κατηγορούμενος είναι θρησκευτικού χαρακτήρα. Οι νόμοι που περιέγραφαν με λεπτομέρεια τους κανόνες για την εκτέλεση θυσιών και άλλων ιεροτελεστιών ονομάζονταν *ἱεροὶ νόμοι*¹⁶. Θεωρούνταν ότι είχαν θεσπιστεί από τους θεούς και αποτελούσαν τη λεγόμενη πατρογονική παράδοση των Αθηναίων («πάτρια») ή, όσον αφορά στην προσθήκη νέων νόμων, προέρχονταν από πηγές που θεωρούνταν θεόπνευστες, κυρίως το μαντείο των Δελφών. Μέχρι το τέλος του 5^{ου} αι. πολλοί από αυτούς είχαν ήδη γραφεί σε πέτρα, άλλοι όμως παρέμεναν ακόμη και τότε άγραφοι και τους γνώριζαν πλήρως μόνο μερικοί ειδικοί, καθένας από τους οποίους μεταβίβαζε τη γνώση στο διάδοχό του. Υπήρχαν επίσης και θρησκευτικοί αξιωματούχοι που ονομάζονταν «ἐξηγηταί» και είχαν αρμοδιότητα να εξηγούν όλους τους ιερούς νόμους, ή ίσως μόνο εκείνους οι οποίοι δεν αφορούσαν κάποιον συγκεκριμένο ιερέα ή ναό.

¹⁵ MacDowell, 1986, 90-91.

¹⁶ Αναλυτικότερα βλ. MacDowell, 1986, 296-299.

Η διαδικασία της *γραφής ασεβείας*¹⁷ (γραπτή καταγγελία για ασέβεια) προβλεπόταν για οποιοδήποτε αδίκημα (πράξη ή συμπεριφορά) μπορούσε να θεωρηθεί ασέβεια ή ιεροσυλία, όπως η παραβίαση ενός ιερού νόμου, τυχαία ή από άγνοια, ή μια περιφρονητική στάση προς τους θεούς. Δεν υπήρχαν νόμοι στην Αθήνα που να ορίζουν λεπτομερώς τι σημαίνει *ασέβεια* και το λαϊκό συναίσθημα ήταν το κριτήριο με το οποίο χαρακτηριζόταν μια πράξη ως τέτοια· αλλά το γεγονός ότι προβλεπόταν η *γραφή ασεβείας* δείχνει πόσο μεγάλη σημασία έδινε η αθηναϊκή κοινωνία σε τέτοιου είδους αδικήματα.

Το 403/2 π.Χ., μετά το τέλος της ολιγαρχίας των Τριάκοντα, επί άρχοντος Ευκλείδη, θεσπίστηκε νόμος στην Αθήνα σύμφωνα με τον οποίο δεν έπρεπε να εφαρμόζεται κανένας άγραφος νόμος, κι έτσι υποθέτουμε ότι κανείς δεν μπορούσε να εκδιωχθεί για ασέβεια, εκτός αν αποδεικνυόταν ότι παραβίαζε έναν υπάρχοντα νόμο. Πάντως δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι στο εξής κανείς δεν μπορούσε να διωχθεί για ασέβεια, αν δεν είχε καταγραφεί η συγκεκριμένη εκδήλωσή της, και πιθανότατα, εάν ο μηνυτής μπορούσε να επισημάνει έναν ιερό νόμο, ο οποίος είχε παραβιαστεί, αυτό θα αποτελούσε βάσιμο στοιχείο για το ότι είχε διαπραχθεί ασέβεια.¹⁸ Είναι εύλογο λοιπόν ότι πολλές και ποικίλες ήταν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες μπορούσε να εκφερθεί η κατηγορία για ασέβεια, αλλά δεν ακολουθείτο πάντα η διαδικασία της *γραφής ασεβείας*. Ο Osborne έχει αποδείξει ότι πολλά αδικήματα ενέπιπταν στη δικαιοδοσία διαφορετικών νόμων και επομένως ήταν δυνατό να καταγγελθούν με διαφορετικές κατηγορίες.¹⁹ Έτσι, βλέπουμε ότι ο Αλκιβιάδης κατηγορήθηκε για ασέβεια, διότι διακωμώδησε τα Ελευσίνια μυστήρια (Ανδοκίδη, *Περὶ τῶν μυστηρίων*), όμως χρησιμοποιήθηκε η διαδικασία της «εισαγγελίας»· άλλος, όπως αναφέρει ο Δημοσθένης (*Κατὰ Ἀνδροτίωνος* 22.2), κατηγορήθηκε για ασέβεια, διότι συναναστρεφόταν με τον ανιψιό του που είχε κατηγορηθεί για πατροκτονία και ακόμη δεν είχε δικαστεί.

Γενικά, τα κυριότερα θρησκευτικά παραπτώματα, για τα οποία μπορούσε κάποιος να κάνει δίωξη με *γραφή ασεβείας* ήταν η ανθρωποκτονία (που πίστευαν ότι προκαλούσε θρησκευτική μόλυνση), η κλοπή από ναό, η κατάχρηση ιερών χρημάτων, η ιεροσυλία και η καταστροφή ιερών ελαιόδεντρων. Τέλος, άλλη μια συνηθισμένη κατηγορία ήταν ενάντια ανθρώπων που θεωρούνταν ότι ήταν άθεοι, όπως ο Σωκράτης, που κατηγορήθηκε πως δεν πίστευε στους θεούς της πόλης, αλλά εισήγαγε «έτερα καινά δαιμόνια»· κι άλλοι φιλόσοφοι-επιστήμονες είχαν κατηγορηθεί για αθεΐα, πριν από το 403/2, όπως ο Αναξαγόρας και ο Πρωταγόρας, αλλά είχε ακολουθηθεί η διαδικασία της «εισαγγελίας». Βασισμένος ακριβώς στις δίκες των Σωκράτη,

¹⁷ Cartledge, 2002, 218· αναλυτικότερα MacDowell, 1986, 303-307.

¹⁸ MacDowell, 1986, 307.

¹⁹ Osborne, 2003, 280.

Αναξαγόρα και Πρωταγόρα, ο Todd έχει διατυπώσει την άποψη ότι όλες οι θρησκευτικές δίκες ήταν κατ' ουσίαν πολιτικές.²⁰

Δεν πρέπει λοιπόν να παραβλέψουμε την πιθανότητα η επιλογή της *γραφής ασεβείας* να ήταν το περίβλημα για μια δίκη υποκινούμενη από προσωπικά ή και πολιτικά αίτια. Εντύπωση προκαλεί στο συγκεκριμένο λόγο το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ασεβεία ή ύβρη αλλά και στο είδος της δίκης, πέραν του γεγονότος ότι εκδικάστηκε στον Άρειο Πάγο²¹, αλλά και καμία αναφορά σε θρησκευτικά ζητήματα εν γένει. Αν και η κατηγορία αφορά θρησκευτικό παράπτωμα, το ξερίζωμα του *σηκού*, ο ομιλητής δε θίγει στην απολογία του καθόλου τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή το θρησκευτικό του αίσθημα και δεν αναφέρεται στην τέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων, όπως θα περιμέναμε λόγω της φύσης του κατηγορητηρίου, παρά εστιάζει την υπεράσπισή του στις οικονομικές και στρατιωτικές υπηρεσίες που παρείχε στην πόλη, κάτι που συνηθίζεται βέβαια σε δικανικές υποθέσεις και αποτελεί κοινό ρητορικό τόπο. Επιπλέον, ο κατηγορούμενος ισχυρίζεται ότι έχει πέσει θύμα συκοφαντίας και πίσω από τον κατηγορο κρύβονται οι εχθροί του (βλ. §§1 & 39).

Η διαδικασία²² που ακολουθείτο στην περίπτωση της *γραφής άσεβείας* ήταν η εξής. Ο κατηγορος έπρεπε να υποβάλει την καταγγελία του στον βασιλέα²³, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την προστασία της θρησκευτικής τάξης της πόλης και προϊστάτο της εκδικάσεως των υποθέσεων που αποτελούσαν παράβαση του ιερού δικαίου, καθώς επίσης και υποθέσεων ανθρωποκτονίας και τραυματισμού εκ προμελέτης. Η καταγγελία γινόταν παρουσία του κατηγορουμένου, τον οποίο προσκαλούσε ο ίδιος ο κατηγορος προφορικά, συνοδευόμενος από μάρτυρες, λέγοντάς του ότι όφειλε να παρουσιαστεί μια συγκεκριμένη μέρα ενώπιον του βασιλιά για ένα αδίκημα ασεβείας. Όταν έφτανε η μέρα εκείνη, οι δύο αντίδικοι παρουσιάζονταν ενώπιον του βασιλιά και ο κατηγορος υπέβαλλε γραπτώς μια δήλωση της κατηγορίας, αλλά και την υποστήριζε σύντομα. Αν ο βασιλιάς έκανε αποδεκτή την κατηγορία, εισέπραττε τους δικαστικούς φόρους (το τέλος αυτό ονομαζόταν *παράστασις*) και όριζε την ημερομηνία για τη διεξαγωγή της *ανακρίσεως*. Επειδή πιθανότατα ο άρχοντας χρησιμοποιούσε την κλήρωση προκειμένου να καταλείψει τις επιμέρους υποθέσεις σε διάφορες ημερομηνίες, το στάδιο αυτό ονομαζόταν *δίκην λαγχάνειν*. Κατά τη διαδικασία της *ανακρίσεως*, ο μηνυτής διάβαζε ξανά την κατηγορία, την οποία είχε υποβάλει στο βασιλιά, και, αν ο εναγόμενος την αρνιόταν, υπέβαλλε επίσημη δήλωση. Στη συνέχεια, ο βασιλιάς έθετε ερωτήσεις στους

²⁰ Todd, 1993, 307-315.

²¹ Η εκδίκαση υποθέσεων θρησκευτικού χαρακτήρα γινόταν στον Άρειο Πάγο, βλ. στην *Εισαγωγή*, 5.4 και στο *Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, §1: ᾠ βουλή.

²² MacDowell, 1986, 367-373.

²³ MacDowell, 1986, 40.

διαδίκους, οι οποίοι μπορούσαν επίσης να θέσουν ερωτήσεις ο ένας στον άλλο, ώστε να καταλάβουν ποιο είναι ακριβώς το αδίκημα και να κρίνουν με ποιο τρόπο θα ήταν καλύτερο να παρουσιάσουν τα επιχειρήματά τους στη δίκη και τι στοιχεία θα χρειαζόνταν προς υποστήριξή τους. Μετά το τέλος αυτής της προκαταρκτικής ακρόασης, ο βασιλιάς όριζε μια ημερομηνία για τη δίκη.

5.4. Δικαστήριο που εκδικάστηκε

Η εκδίκαση υποθέσεων θρησκευτικού χαρακτήρα γινόταν στον Άρειο Πάγο, το αρχαιότερο δικαστήριο της Αθήνας. Αυτό επιβεβαιώνεται από το κείμενο, όπου ο ομιλητής προσφωνεί αρκετές φορές τους δικαστές «ὦ βουλή». ²⁴ Ο Άρειος Πάγος ²⁵ ήταν ένα συμβούλιο, που κατά τον 7^ο αι. π.Χ. το συγκροτούσαν αποκλειστικά ευγενείς, που συμβούλευαν το βασιλιά για σπουδαίες ή δύσκολες αποφάσεις και οι δικαστικές του εξουσίες ήταν απεριόριστες. Η ιδιότητα τότε του μέλους του Αρείου Πάγου πρέπει να ήταν κληρονομική, ύστερα όμως από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα τον 6^ο αι. το αποτελούσαν πρώην άρχοντες με ισόβια θητεία. Σύμφωνα με τον Αισχύλο στις *Ευμενίδες*, ιδρύθηκε από την Αθηνά στο λόφο του Άρη, δυτικά από την Ακρόπολη, για να δικάσει την πρώτη υπόθεση ανθρωποκτονίας, τη δίκη του Ορέστη για το φόνο της μητέρας του. Μετά τη μεταρρύθμιση του Εφιάλτη, το 462 π.Χ., οι αρμοδιότητές του περιορίστηκαν και εκδίκαζε υποθέσεις υπό την προεδρεία του *άρχοντος βασιλέα* για συγκεκριμένα εγκλήματα: την εκ προθέσεως ανθρωποκτονία και σωματική βλάβη, τον εμπρησμό, την καταστροφή των ιερών ελαιόδεντρων και την τυραννία. Ο Άρειος Πάγος, ωστόσο, παρέμενε στα μάτια των Αθηναίων το ανώτατο δικαστήριο και κυρίως ο φύλακας του συντάγματος. Έτσι, με την πτώση της τυραννίας των Τριάκοντα και μέχρι τα μισά του αιώνα απέκτησε προσωρινά αυξημένες εξουσίες, με την αποστολή να εξασφαλίσει τον σεβασμό στους θεσπισμένους νόμους.

6. Οι ιερές ελιές (μορίαί) της Αθήνας

6.1 Προέλευση-Μυθολογία

Η ελιά ήταν από αρχαιοτάτων χρόνων γνωστή και είχε τιμητική θέση στη ζωή των Ελλήνων, ιδιαίτερα των Αθηναίων. Τα ελαιόδεντρα ήταν ένα από τα πιο συνηθισμένα είδη καρποφόρων δέντρων στην Αττική, ενώ το ελαιόλαδο ήταν ένα σπουδαιότατο αγαθό που χρησίμευε για τροφή και φωτισμό στο σπίτι, σε θρησκευτικές τελετές αλλά και για εξαγωγή.

²⁴ Βλ. στο Ερμηνευτικό Υπόμνημα, §1.

²⁵ MacDowell, 1986, 43-44 & Mossé, 2000, 39-40 και 105.

Ο Σόλων, ο μεγάλος νομοθέτης, σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Σόλων*, 24.1) είχε θεσπίσει νόμο που απαγόρευε να εξάγονται όλα τα αγροτικά προϊόντα, εκτός από το ελαιόλαδο. Ορισμένα μάλιστα ελαιόδεντρα θεωρούνταν ιερά και ανήκαν στη θεά Αθηνά αλλά και στην Αθήνα.

Κατά το μύθο που παραδίδει ο Απολλόδωρος στη *Βιβλιοθήκη* (Γ, 14, 1), ο Ποσειδώνας και η Αθηνά, που διεκδικούσαν την προστασία και την ονομασία της πόλης του Κέκροπα, συμφώνησαν ότι θα την αποκτούσε όποιος προσέφερε το ωραιότερο δώρο. Ανέβηκαν λοιπόν στον ιερό βράχο της Ακρόπολης και πρώτος ο Ποσειδώνας με χτύπημα της τρίαινας έκανε να αναβλύσει νερό, που όμως ήταν αλμυρό σαν το νερό της θάλασσας και σχημάτισε μια μικρή λίμνη που την ονόμασαν «Ερεχθίδα θάλασσα». Η Αθηνά, στη συνέχεια, κτύπησε το βράχο με το δόρυ της και ξεπετάχτηκε μια ήμερη ελιά με καρπό, το πρώτο δέντρο που φύτρωσε στην πόλη. Οι άλλοι δέκα Ολύμπιοι θεοί, που κλήθηκαν ως κριτές, και ο Κέκροπας, που παρίστατο ως μάρτυρας, έδωσαν τη νίκη στην Αθηνά και η πόλη μετονομάστηκε Αθήνα. Από τότε η ελιά έγινε ιερό δέντρο και όλες οι ελιές που προέρχονταν από την ελιά που φύτεψε η Αθηνά στην Ακρόπολη ήταν για τους Αθηναίους ιερές, ήταν οι «μορίαί» ελιές. Στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα, εικονιζόταν η διαμάχη μεταξύ της Αθηνάς και του Ποσειδώνα για τη διεκδίκηση της αττικής γης και οι επισκέπτες του Μουσείου της Ακρόπολης στην Αθήνα μπορούν να θαυμάσουν από κοντά μέρος των αγαλμάτων. Ο περιηγητής Πausanias στο *Ελλάδος περιήγησις* (*Αττικά*, βιβλίο 1) διηγείται ότι μπορούσε κανείς να δει τα δώρα της μάχης των δύο θεών πάνω στην Ακρόπολη, μέχρι την εποχή του, τον 2ο αι. μ.Χ. Η πηγή ήταν ένα πηγάδι με αλμυρό νερό που βρισκόταν στον περίβολο του Ερεχθείου (*Αττικά*, 26, 5), ενώ η ελιά της Αθηνάς ήταν φυτεμένη μέσα στο Πανδρόσειο (*Αττικά*, 27, 2).

Ο μύθος φανερώνει τον άρρηκτο δεσμό των Αθηναίων με το πολύτιμο αυτό δέντρο. Προστάτης των ιερών ελαιόδεντρων ήταν η Αθηνά και ο ίδιος ο Δίας, ο Μόριος Ζεύς, όπως μαρτυρά ο Σοφοκλής στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* (στ. 694-706): «Και υπάρχει εδώ δέντρο τέτοιο, / που εγώ δεν ακούω να υπάρχει στη γη της Ασίας / ούτε στο μεγάλο δωρικό νησί / του Πέλοπα, αφύτευτο / που ξεφυτρώνει μόνο του, / φόβητρο για τα εχθρικά δόρατα / αυτό φυτρώνει πιο πολύ σ' αυτή τη χώρα, / το φύλλωμα της γλαυκής παιδοτρόφας ελιάς / αυτό ούτε νέος ούτε γέροντας / θα αφανίσει χαλώντας με τα χέρια του / διότι το μάτι που πάντοτε κοιτά / του προστάτη Δία το φυλάγει / και η γλαυκόματη Αθηνά». ²⁶

Οι αρχαίοι, επίσης, πίστευαν ότι η ελιά ως θείο δέντρο δεν καταστρέφεται ποτέ, αλλά έχει την ιδιότητα να αναβλαστάνει, ακόμη και όταν καίγεται, όπως συνέβη με την ιερή ελιά της Αθηνάς, η οποία κάηκε από τους Πέρσες το 480 π.Χ. Ο Ηρόδοτος αναφέρει (*Ιστορίαι*, VIII,

---

²⁶ Μαυρόπουλος, 2007, 95.

55): «Σ' αυτή την Ακρόπολη υπάρχει ναός του Ερεχθία (εκείνου που λένε πως είναι γέννημα της γης), που έχει μέσα μια ελιά και μια πηγή με θαλασσινό νερό, που η παράδοση των Αθηναίων λέει πως το άφησαν εκεί ο Ποσειδών και η Αθηνά, όταν φιλονικούσαν για τη χώρα, μαρτυρίες για το μέλλον. Λοιπόν αυτή η ελιά είχε την ίδια τύχη με τον υπόλοιπο ναό, έγινε στάχτη απ' τους βαρβάρους· κάηκε, και την επομένη οι Αθηναίοι που πήραν διαταγή απ' τον βασιλιά να προσφέρουν θυσίες, μόλις ανέβηκαν στο ναό, βλέπουν να έχει ξεπεταχτεί βλαστάρι από το κούτσουρο, ψηλό ίσαμε μια πήχη. Λοιπόν εκείνοι αυτά διηγήθηκαν». ²⁷ Το γεγονός αυτό είναι σημαντική απόδειξη της ακατάβλητης ζωτικής δυνάμεως της Αθήνας και αντιπροσωπεύει τη συνέχεια της πόλεως. ²⁸

6.2 Ερμηνεία των λέξεων: μορία-σηκός- έλαια

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του λόγου, πρέπει να διευκρινιστεί ποια η διαφορά των λέξεων *μορία-έλαια* (ή *έλαα*) και ιδιαίτερα τι σημαίνει *σηκός*, καθώς οι λεξικογράφοι ήδη από την αρχαιότητα αλλά και οι σύγχρονοι φιλόλογοι-μελετητές δε συμφωνούν στην ερμηνεία της συγκεκριμένης λέξης. Επιπλέον, και η χρησιμοποίηση των λέξεων από τον Λυσία στο συγκεκριμένο λόγο δημιουργεί προβλήματα.

Έλαια (αττ. *έλαα*) είναι το ελαιόδεντρο, η “*ήμερη έλαιή*” (Ηρ. 5.82), κατ’ αντιδιαστολή προς το *άγρια έλαια* ή *κότινος* (LSJ).

Μορία (με ή χωρίς το *έλαϊαι*), ονομάζονταν οι ιερές ελιές της Αθηνάς και ήταν αντίθετο του (*ιδίαι*) *έλαϊαι*. Σύμφωνα με τα αρχαία σχόλια στο στ. 1001 στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη²⁹ οι ιερές ελιές καλούνταν *μορία* είτε επειδή προξένησαν τον *μόρο* (θάνατο) του Αλιρρόθιου, γιου του Ποσειδώνα, είτε επειδή όλοι όσοι είχαν ελιές αναγκάζονταν να δώσουν μέρος του λαδιού στα Παναθήναια. Όσον αφορά στο μύθο του Αλιρρόθιου παραδίδονται δύο εκδοχές: είτε ο γιος του Ποσειδώνα, θέλησε να τις κόψει, διότι εξαιτίας του δώρου αυτού της θεάς της δόθηκε η προστασία της Αθήνας είτε ο ίδιος ο Ποσειδώνας, *χολωμένος που είχε χάσει τη διαμάχη για την πόλη*, έστειλε το γιο του να κόψει την πρώτη ελιά-δώρο της Αθηνάς· και στις δύο εκδοχές πάντως το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο: το τσεκούρι του ξέφυγε με θαυμαστό τρόπο και τον χτύπησε θανάσιμα. Προφανώς, ο αρχαίος σχολιαστής θεώρησε ότι η λ. *μορία* προήλθε από τη λ. *μόρος* ή από τη λ. *μερίς*. Σύμφωνα με μια άλλη, εξίσου απίθανη εκδοχή, το όνομά τους οφειλόταν στο ότι αποτελούσαν το «μερίδιο» της Αθηνάς στα ελαιόδεντρα της Αττικής.³⁰ Στη Σούδα (λ. *μορία*, μ 1248 Adler) αναφέρεται ότι οι ιερές ελιές της Αθηνάς ονομάστηκαν

²⁷ Η μετάφραση δική μου.

²⁸ Burkert, 1993, 195 & 302.

²⁹ Dindorf, 1837, 539-540.

³⁰ Isager, 1995, 204.

μορίαί είτε από το μόρο και θάνατο του Αλιρροθόου ή επειδή μοιράζονταν το λάδι τους όλοι οι Αθηναίοι. Σύμφωνα με το LSJ η ετυμολογία της λέξης είναι αβέβαιη, πάντως το πιο πιθανό είναι ότι η ονομασία *μορίαί* παράγεται από τη ρίζα *μερ (<μείρομαι), επειδή πίστευαν ότι προέρχονταν από μέρη/κομμάτια (*μειρόμεναι, μεμορημένοι* από το *μείρομαι*=διαιρώ, μοιράζω, πβ. *μοῖρα, μέρος, μόριον*) της πρώτης αρχέγονης ελιάς που δέσποζε στο βράχο της Ακροπόλεως, καθώς επιπροσθέτως ο μόνος τρόπος πολλαπλασιασμού της πρώτης ήμερης ελιάς (ανεξάρτητα του πώς βρέθηκε εκεί) ήταν με τη χρήση κάποιου τμήματός της.³¹

Η Σούδα (λ. *σηκός*, σ 302 Adler) αλλά και ο Αρποκρατίων (λ. *σηκός*) αναφέρουν ότι *σηκός* και *μορίαί* είναι λέξεις συνώνυμες. Πάλι στη Σούδα (λ. *μορίαί*, μ 1248 Adler) αναφέρεται ότι «της μορίας το στέλεχος» καλείται *σηκός*. Ο Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* (489a15) λέει ότι «ὁ σηκός δὲ νῦν εἶδος ἐστὶν ἱερᾶς ἐλαίας» (:ο *σηκός* είναι είδος ιερής ελιάς).

Γενικά, παλαιότερα αρκετοί φιλόλογοι-μεταφραστές θεωρούσαν ότι *σηκός* σημαίνει «κορμός ελιάς» και έτσι το μετέφραζαν, πχ. ο Lamb στην έκδοση της Loeb (1930), οι Gernet-Bizos στην έκδοση των Les Belles Lettres (1924/1959, 107) και στο LSJ στο λ. *σηκός* πέρα των άλλων ερμηνειών, δίνεται (A.III) το συγκεκριμένο χωρίο του Λυσία με τη μετάφραση «κοῖλος κορμός παλαιᾶς ἐλαίας». Ο Jebb (1876/2010, 290) σημειώνει ότι *σηκός* αρχικά ονομαζόταν ο φράκτης που προστάτευε τις *μορίες*, που τελικά κατέληξε να σημαίνει την ελιά μαζί με τον κορμό της. Όσον αφορά στις ελληνικές μεταφράσεις, οι περισσότερες αναφέρουν ότι *μορίες* είναι τα ιερά ελαιόδεντρα είτε παράγουν καρπούς είτε είναι γέρικα ή καταστραμμένα και *σηκός* είναι το ξύλινο περίφραγμα των μοριών, που θεωρείτο κι αυτό ιερό, π.χ. Τζουμελέας (χ.χ.,158), Ζάκας (1910, 271), ο οποίος ακολουθεί και παραθέτει την ερμηνεία του Π. Φωτιάδη (*Ερμηνευτικά εἰς τὴν Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτείαν*, Αθήνα 1906), Ράπτης (2002, 152). Αντίθετα, ο Αραπόπουλος (1958, 55) μεταφράζει «κορμόν παλαιᾶς μορίας».

Από τους σύγχρονους μεταφραστές και σχολιαστές του λόγου, ο Carey³² θεωρεί ότι *σηκός* είναι ο ξύλινος φράκτης που περιέβαλε τις *μορίες* και οριοθετούσε την ιερή και προστατευόμενη περιοχή από την ιδιωτική, αλλά και ο ίδιος ο κορμός των *μοριών*. Ο Todd³³ σημειώνει ότι η παραδοσιακή ερμηνεία του *σηκού* είναι «ο γέρικος κορμός μιας ιερής ελιάς», όμως επειδή έξω από τα συμφραζόμενα του συγκεκριμένου λόγου, ο όρος χρησιμοποιείται για τους ξύλινους φράκτες που οριοθετούσαν μια ιερή περιοχή, ως εκ τούτου και στο λόγο του Λυσία μπορεί να υποδηλώνει την περίφραξη που διακρίνει μια *μορίαί* (ιερή ελιά) από μια όχι

³¹Papazarkadas, 2011, 261.

³²Carey, 1989, 115.

³³Todd, 2000, 79.

ιερή ελιά, ενώ σε μεταγενέστερο έργο ο ίδιος³⁴ αφήνει αμετάφραστη τη λέξη, διότι «δεν ήθελε να επηρεάσει τους αναγνώστες», όμως δηλώνει ότι δεν έχει πλέον αμφιβολίες ότι ο *σηκός* σημαίνει ξύλινος φράχτης, αφού έχει πεισθεί από τα επιχειρήματα της Foxhall.

Σημαντικά είναι τα έργα των Foxhall και Papazarkadas, που ύστερα από διεξοδική έρευνα στις πηγές και με δεδομένο ότι η λέξη *σηκός* γενικά σημαίνει «μέρος περίφρακτο ή ιερός περίβολος» καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι *σηκός* σημαίνει «ξύλινη περίφραξη μιας *μορίας*» και μάλιστα ότι οι *μορίες* μαζί με τους *σηκούς* (φράκτες) αποτελούσαν μικρά τεμένη (ιερές περιφέρειες), που διαχωρίζονταν από τα εγκόσμια από ένα φυσικό όριο, τους *σηκούς*.³⁵ Αυτή η άποψη φαίνεται να είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα.

Όσον αφορά στο ίδιο το κείμενο του συγκεκριμένου λόγου του Λυσία, υπάρχουν κάποια σημεία που μας προβληματίζουν. Ο ομιλητής στο *προοίμιο* λέει ότι αρχικά κατηγορήθηκε ότι ξερίζωσε μια ελιά και στη συνέχεια ο κατηγορος άλλαξε το κατηγορητήριο, ισχυριζόμενος ότι κατέστρεψε έναν *σηκό* (*ἀπεγράφην τὸ μὲν πρῶτον ἐλάαν ἐκ τῆς γῆς ἀφανίζειν - νυνὶ με σηκὸν φασιν*) *ἀφανίζειν*, §2). Στην *πρόθεση* αναγγέλλει ότι πρόκειται να αποδείξει ότι όταν αγόρασε το κτήμα, δεν υπήρχε ούτε *ἐλάα* ούτε *σηκός* σ' αυτό (*οὔτ' ἐλάα οὔτε σηκὸς ἐνῆν ἐν αὐτῷ*, §5), και το ίδιο επαναλαμβάνει στην §10 (*οὔτε ἰδίαν ἐλάαν οὔτε μοριὰν οὔτε σηκὸν παραλαβών*), όπου βλέπουμε ότι υπάρχουν και οι τρεις λέξεις. Στη συνέχεια του λόγου χρησιμοποιείται άλλοτε η λέξη *σηκός* (§§11, 14, 15, 17) και άλλοτε η λέξη *μορία* (§§22, 24, 25, 26, 28), όταν αναφέρεται ο ομιλητής στο υποτιθέμενο αδίκημα, ενώ στο τέλος καταλήγει ότι «ἀπέδειξα δ' ὑμῖν ὡς οὐκ ἐνῆν σηκὸς ἐν τῷ χωρίῳ» (§42). Αν και η χρήση και των τριών λέξεων αποδεικνύει ότι για τους αρχαίους Έλληνες η σημασία τους ήταν σαφής και διακριτή, η εναλλαγή τους στο συγκεκριμένο λόγο είναι πιθανότατα ηθελημένη και αποσκοπεί στο να προκαλέσει σύγχυση στους δικαστές-ακροατές, διότι ο ομιλητής δεν μπορεί στην ουσία να αποδείξει –παρά τις προσπάθειές του – ότι δεν υπήρχε *μορία* ή *σηκός*.

6.3 Νομικό πλαίσιο-Νομοθεσία για τις *μορίες* και τα *ελαιόδεντρα*

Ελαιόδεντρα που προέρχονταν από την πρώτη ελιά της Αθηνάς στην Ακρόπολη υπήρχαν σταδιακά διάσπαρτα σε όλη την πόλη, σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, τα οποία ήταν επίσης ιερά και το ελαιόλαδό τους δινόταν ως έπαθλο στους νικητές των Μεγάλων Παναθηναίων. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στο *Αθηναίων Πολιτεία* (60.2)³⁶ στα καθήκοντα

³⁴ Todd, 2007, 486-487.

³⁵ Foxhall, 2007, 120 & Papazarkadas, 2011, 283.

³⁶ Συλλέγεται δὲ τὸ ἔλαιον ἀπὸ τῶν μοριῶν: εἰσπράττει δὲ τοὺς τὰ χωρία κεκτημένους ἐν οἷς αἱ μορία εἰσὶν ὁ ἄρχων, τρί' ἡμικοτύλια ἀπὸ τοῦ στελέχους ἐκάστου. πρότερον δ' ἐπώλει τὸν καρπὸν ἢ πόλις. Στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0045%3Achapter%3D60%3Asecti on%3D2> (τελευταία επίσκεψη 12/10/2015).

των δέκα αθλοθετών συμπεριλαμβανόταν αρχικά η συλλογή του λαδιού που προερχόταν από τις «μορίες» ελιές, κρατικές και ιδιωτικές, η κατασκευή των Παναθηναϊκών αμφορέων όπου τοποθετούσαν το λάδι και η παράδοσή τους στους νικητές, ενώ παλαιότερα η πόλη πουλούσε τον καρπό (*πρότερον δ' έπώλει τόν καρπὸν ἢ πόλις*), με τη σημασία του «εκμίσθωνε το δικαίωμα συλλογής σε ιδιώτες». Την εποχή όμως της συγγραφής του έργου (περ. 330-320 π.Χ.) οι ιδιοκτήτες των *μοριών* που βρίσκονταν σε ιδιωτικά κτήματα ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδουν στον επώνυμο άρχοντα μια ορισμένη ποσότητα λαδιού για κάθε ρίζα (μια κοτύλη και μισή, που ισοδυναμούσε με μισό λίτρο περίπου) και ο άρχοντας το παρέδιδε στους ταμίες της Ακρόπολης για φύλαξη στο θησαυρό μέχρι τη διεξαγωγή των Αγώνων. Ο επώνυμος άρχων μάλιστα δεν είχε το δικαίωμα να καθίσει στον Άρειο Πάγο, προτού παραδώσει όλο το λάδι το παραγόμενο κατά το έτος της θητείας του στους ταμίες. Όλες οι μορίες της Αττικής υπολογίζονται σε 173.000 και μόνο κατά τη γιορτή των Παναθηναίων έδιναν στους νικητές 1.200 αμφορείς λαδιού, καθένας από τους οποίους χωρούσε περίπου 14 οκάδες.³⁷ Σύμφωνα με την επιγραφή IG I² 2311 που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., τη χρονιά εκείνη δόθηκαν πάνω από 1113 αμφορείς στους νικητές, δηλ. -με δεδομένο ότι κάθε αμφορέας είχε χωρητικότητα 38-39 λίτρα- πρέπει να δόθηκαν 42.294-43.407 λίτρα ελαιολάδου, που πρέπει να είχαν παραχθεί από 5.500-6.000 *μορίες*.³⁸

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι στην αρχαία Αθήνα οι ιερές ελιές (*μορίαί*) ανήκαν στο κράτος, είτε φύονταν σε ιερούς χώρους είτε βρίσκονταν σε ιδιωτική γη, και προστατεύονταν από νόμους. Ο καρπός των *μοριών* ανήκε στην πολιτεία, καθώς αυτή τον πρόσφερε προς πώληση. Για τα ιερά ελαιόδεντρα που βρίσκονταν σε ιδιόκτητο κτήμα υπεύθυνος ήταν ο ιδιοκτήτης.³⁹ Ακόμα και αν για κάποιο λόγο ένα ιερό δέντρο ξεραινόταν, ο κορμός του έπρεπε να παραμείνει εκεί, καθώς μπορεί να πέταγε πάλι βλαστό. Αν κάποιος κατέστρεφε μια *μορία*, νόμος επέβαλλε να δικαστεί στον Άρειο Πάγο με ποινή τον θάνατο. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία*, 60.2) «αν κανείς ξερίζωνε ή απέκοπτε κάποια *μορία* ελιά, δικαζόταν από τον Άρειο Πάγο και αν καταδικαζόταν, τιμωρείτο με θάνατο. Αφότου όμως το λάδι παρέχεται από τον έχοντα τα κτήματα, υπάρχει μεν ο νόμος, αλλά δεν έχει πλέον ισχύ».⁴⁰ Παρατηρούμε δηλαδή ότι την εποχή της συγγραφής της *Αθηναίων*

³⁷ Κορδάτος, χ.χ., 159.

³⁸ Foxhall, 2007, 117-118· Shear, 2003, 99.

³⁹ MacDowell, 1986, 208.

⁴⁰ καὶ εἴ τις ἐξορύξειεν ἐλαίαν μορίαν ἢ κατάξειεν, ἔκρινεν ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή, καὶ εἴ του καταγνοίη, θανάτῳ τοῦτον ἐξήμιον. ἐξ οὗ δὲ τὸ ἔλαιον ὁ τὸ χωρίον κεκτημένος ἀποτίνει, ὁ μὲν νόμος ἔστιν, ἢ δὲ κρίσις καταλέλυται. τὸ δὲ ἔλαιον ἐκ τοῦ κτήματος, οὐκ ἀπὸ τῶν στελεχῶν ἐστὶ τῆ πόλει. Στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0045%3Achapter%3D60%3Asecti on%3D2> (τελευταία επίσκεψη 12/10/2015).

Πολιτείας ο νόμος ο σχετικός με τα ιερά ελαιόδεντρα, αν και υφίσταται, δεν εφαρμόζεται πια και ο ιδιοκτήτης γης, στην οποία βρίσκονταν ιερά ελαιόδεντρα επιτρεπόταν να κρατήσει τους καρπούς καταβάλλοντας στην πολιτεία 1,5 κοτύλες ελαιολάδου το χρόνο για κάθε δέντρο. Άλλωστε, και στο λόγο του Λυσία που εξετάζουμε ο κατηγορούμενος φαίνεται να μην αντιμετωπίζει την ποινή του θανάτου αλλά την εξορία και την κατάσχεση της περιουσίας του (βλ. §§3 και 32). Επειδή λοιπόν η ποινή ήταν προαποφασισμένη και σταθερή, πρόκειται για *ἀγῶνα ἀτίμητον*.⁴¹

Είχαν θεσπίσει και ένα ειδικό ελεγκτικό σώμα, τους *ἐπιγνώμονες*, επιφορτισμένους με το καθήκον να επιθεωρούν μια φορά το χρόνο τις *μορίες*, ενώ είναι πιθανό να διενεργούσαν έλεγχο μια φορά το μήνα και τα μέλη του Αρείου Πάγου, αν και δε γνωρίζουμε λεπτομέρειες για καμιά από τις δύο διαδικασίες.⁴² Η μαρτυρία για τους *ἐπιγνώμονες* στην §25 του συγκεκριμένου λόγου είναι μοναδική στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Η ετήσια επιθεώρηση των *μοριών* πιθανότατα θα ήταν απαραίτητη πριν από την δημοπρασία για την παραχώρηση του δικαιώματος να συλλέγουν την παραγωγή τους.⁴³

Ακόμα όμως και για τα μη ιερά ελαιόδεντρα ίσχυε ένας νόμος που απαγόρευε σε κάθε ιδιοκτήτη να κόβει περισσότερα από δύο ελαιόδεντρα το χρόνο για προσωπική του χρήση και υπήρχε μάλιστα πρόστιμο 100 δραχμών ανά δέντρο για τον παραβάτη, αν και η κοπή για δημόσια θρησκευτική τελετή ή για νεκρική πυρά επιτρεπόταν χωρίς όριο.⁴⁴ Ο νόμος αυτός αναφέρεται στο λόγο 43 του Δημοσθένη *Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου Κλήρου*.⁴⁵ Τέλος, ο Σόλων, σύμφωνα με τον Πλούταρχο⁴⁶, είχε θεσπίσει νόμο που απαγόρευε να φυτεύονται άλλα δέντρα σε απόσταση μικρότερη των εννέα μέτρων από την ελιά και τη συκιά, διότι οι ρίζες αυτών των δέντρων φτάνουν μακρύτερα.

⁴¹ Βλ. στο Ερμηνευτικό Υπόμνημα, §3.

⁴² Papazarkadas, 2011, 265.

⁴³ Carey, 1989, 133.

⁴⁴ MacDowell, 1986, 209.

⁴⁵ 71: Ἐάν τις ἐλάαν Ἀθήνησιν ἐξορύττη, ἐάν μὴ εἰς ἱερὸν Ἀθηναίων δημόσιον ἢ δημοτικόν, ἢ ἑαυτῶ χρησθαι μέχρι δυοῖν ἐλάαιν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκάστου, ἢ ἐπὶ ἀποθανόντα δέη χρησασθαι, ὀφείλειν ἑκατὸν δραχμὰς τῶ δημοσίῳ τῆς ἐλάας ἐκάστης, τὸ δὲ ἐπιδέκατον τούτου τῆς θεοῦ εἶναι. Ὀφειλέτω δὲ καὶ τῶ ιδιώτῃ τῶ ἐπεξιόντι ἑκατὸν δραχμὰς καθ' ἐκάστην ἐλάαν. Τὰς δὲ δίκας εἶναι περὶ τούτων πρὸς τοὺς ἄρχοντας, ὧν ἕκαστοι δικασταὶ εἰσι. Πρυτανεῖα δὲ τιθέτω ὁ διώκων τοῦ αὐτοῦ μέρους. Ὅτου δ' ἂν καταγνωσθῆ, ἐγγραφόντων οἱ ἄρχοντες, πρὸς οὓς ἂν ἢ ἡ δίκη, τοῖς πράκτορσιν, ὃ τῶ δημοσίῳ γίγνεται· ὃ δὲ τῆ θεῶ γίγνεται, τοῖς ταμίαις τῶν τῆς θεοῦ. Ἐάν δὲ μὴ ἐγγράφωσιν, αὐτοὶ ὀφειλόντων. Στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0077%3Aspeech%3D43%3Asectio n%3D71> (τελευταία επίσκεψη 12/10/2015).

⁴⁶ Πλούταρχος Σόλων 23, 6: ὥρισε δὲ καὶ φυτειῶν μέτρα μάλ' ἐμπείρως, τοὺς μὲν ἄλλο τι φυτεύοντας ἐν ἀγρῶ πέντε πόδας ἀπέχειν τοῦ γείτονος κελεύσας, τοὺς δὲ συκῆν ἢ ἐλαίαν ἐννέα. πορρωτέρω γὰρ ἐξικνεῖται ταῦτα ταῖς ρίζαις, καὶ οὐ πᾶσι γεινιᾷ τοῖς φυτοῖς ἀσινῶς, ἀλλὰ καὶ τροφὴν παραιρεῖται καὶ βλάπτουσαν ἐνίοις ἀπορροὴν ἀφίησι.

Εξέχουσας σημασίας λοιπόν για την κατανόηση του λόγου είναι η αξία που απέδιδαν οι Αθηναίοι στις *μορίες* και στους *σηκούς*, όπως αποδεικνύει η πληθώρα των νόμων και οι προβλεπόμενες ποινές. Πρέπει, επιπλέον, να έχουμε υπόψιν μας ότι οι *μορίες* και οι *σηκοί* συχνά αποτελούσαν πρόβλημα για τους ιδιοκτήτες, διότι δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν το χώρο που καταλάμβαναν αλλά και γύρω από αυτούς· κι αυτό εξηγεί γιατί κάποιος θα προέβαινε στην καταστροφή τους, παρά την αυστηρότητα των νόμων.

7. Κριτική των επιχειρημάτων των δύο πλευρών

Για τη συγκεκριμένη δίκη σώζεται η απολογία που εκφώνησε ο κατηγορούμενος και όχι ο λόγος του κατηγορούμενου· βασιζόμενοι όμως στον σωζόμενο λόγο, μπορούμε να εικάσουμε τα επιχειρήματα του αντιδίκου. Σύμφωνα με το κατηγορητήριο, ο κατηγορούμενος το 397/6 π.Χ. έδωσε εντολή στους δούλους του και μάλιστα ήταν παρών και τους επέβλεπε, όταν ξερίζωναν τον *σηκό* και μετέφεραν τα ξύλα του (§19), ενώ ο ίδιος ο κατήγορος Νικόμαχος φέρεται ως αυτόπτης μάρτυρας της καταστροφής του *σηκού*.

Τα επιχειρήματα του κατηγορούμενου δεν είναι ισχυρά ούτε πειστικά. Ο Νικόμαχος δεν είχε μάρτυρες για να στηρίξει την κατηγορία του (§§23, 33, 38, 42), ενώ ο κατηγορούμενος παρατάσσει όλους τους ενοικιαστές-καλλιεργητές του κτήματος πλην ενός (που είχε πεθάνει) να καταθέσουν ότι δεν υπήρχε *σηκός* στο κτήμα, όταν αυτό περιήλθε στην κατοχή του το 397/6 (§10). Ο ομιλητής αφιερώνει δεκαπέντε παραγράφους (§§12-19, 23-29) χρησιμοποιώντας *εικότα*, δηλ. επιχειρήματα που βασίζονται στη λογική της πιθανότητας, προκειμένου να αποδείξει ότι δεν είχε κανένα όφελος να ξεριζώσει τον *σηκό*, αντίθετα μάλιστα είχε πολλούς λόγους για να μην το κάνει: οι ενδεχόμενοι αυτόπτες μάρτυρες (συμπεριλαμβανομένου και των μελών του Άρειου Πάγου που ήταν υπεύθυνοι για την προστασία των *μοριών*) και οι οικιακοί του δούλοι που θα μπορούσαν να καταθέσουν εναντίον του και η αυστηρότατη ποινή σε περίπτωση καταδίκης του. Επιπλέον, τονίζει ότι η συγκεκριμένη πράξη δε συνάδει με τη γενικότερη συμπεριφορά του και τον πρότερο βίο του (§§30-33) και χρησιμοποιεί τη δική του προσφορά να υποβάλει τους δούλους του σε βασανιστήρια σε συνδυασμό με την άρνηση του διαδίκου, για να αποδείξει ότι ο Νικόμαχος δεν έχει εμπιστοσύνη στο κατηγορητήριο (§§34-38). Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι ο κατήγορος παρακινήθηκε από τους εχθρούς του να διεξάγει αυτό το δικαστικό αγώνα και τον συκοφαντεί, ελπίζοντας να κερδίσει χρήματα (§40).

Οπωσδήποτε ο Λυσίας κατέβαλε κάθε προσπάθεια να συγκεντρώσει όλα τα επιχειρήματα, για να αποδείξει την αθωότητα του κατηγορουμένου και να ηθογραφήσει με ακρίβεια τους διαδίκους. Εκ πρώτης όψεως η υπερασπιστική τακτική του ομιλητή φαίνεται πειστική, ύστερα

από μια πιο προσεκτική ανάγνωση, ωστόσο, εντοπίζουμε «ύποπτα» σημεία της υπόθεσης. Θα προσπαθήσουμε, λοιπόν, να κρίνουμε τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών, και να συναγάγουμε κάποια συμπεράσματα.

Πρώτα απ' όλα, από τη στιγμή που κατηγορείται για ασέβεια που εμπίπτει στα θρησκευτικά παραπτώματα, θα περιμέναμε στην απολογία αυτή να υπάρχει αναφορά και μάλιστα εκτενής στην ευσέβεια του κατηγορουμένου και στην εκπλήρωση των θρησκευτικών του καθηκόντων ή, για παράδειγμα, στη συμμετοχή του σε θρησκευτικές τελετές της πόλης, αλλά και παρουσίαση αποδείξεων ή προσαγωγή μαρτύρων προς επιβεβαίωση αυτών. Αντ' αυτών, ο κατηγορούμενος χρησιμοποιεί πολλά *εϊκότα*, γεγονός που μας προκαλεί εντύπωση. Μια εξήγηση που έχει προταθεί, είναι ότι θέλει να δώσει την εντύπωση ενός άνδρα τόσο ενάρετου και δίκαιου, που δεν επιθυμεί μόνο να αθωωθεί αλλά και να εξαλείψει κάθε ίχνος αμφιβολίας για την αθωότητά του.⁴⁷ Ακόμα όμως κι αν λάβουμε υπόψιν μας ότι τα αθηναϊκά δικαστήρια συνήθιζαν να κρίνουν μια υπόθεση συνεκτιμώντας το γενικότερο ήθος και την πολιτεία του κατηγορουμένου, παρ' όλα αυτά, λόγω της φύσης του εκδικαζόμενου αδικήματος, δεν εξηγείται η απουσία αναφοράς στην ευσέβειά του. Από την άλλη, η πληρωμή των φόρων, η ανάληψη λειτουργιών και η συμμετοχή σε μάχες υπέρ της πατρίδας, μπορούν να χαρακτηρίζουν έναν νομοταγή, συνεπή, ευσυνείδητο και γενναίο πολίτη, αλλά και πάλι δεν μπορούμε να βασιστούμε μόνο σ' αυτά για να κρίνουμε κάποιον που δικάζεται για θρησκευτικό παράπτωμα αθώο.

Ο κατηγορούμενος αποδεικνύει (§§10-11) μάλλον επαρκώς ότι δεν υπήρχε *σηκός* στο κτήμα του μεταξύ του 403 και του 396 π.Χ. -από τη στιγμή που αρκετοί μάρτυρες καταθέτουν υπέρ του- και έτσι καταρρίπτει τον ισχυρισμό του Νικομάχου ότι τον είδε να τον ξεφορτώνεται το 397/6 (§§11, 22). Αν και, όπως δηλώνει ο ομιλητής, έργο του είναι να αποδείξει ότι δεν υπήρχε ούτε ελιά ούτε *σηκός* όταν αγόρασε το κτήμα (§5, *ἐμὸν ἔργον ἀποδείξει ὡς, ἐπειδὴ τὸ χωρίον ἐκτησάμην οὐτ' ἐλάα οὔτε σηκός ἐνῆν ἐν αὐτῷ*), τρεις σημαντικοί μάρτυρες δεν καλούνται να καταθέσουν, ο Απολλόδωρος από τα Μέγαρα, ο Αντικλής και ο ενοικιαστής του (§4), οι οποίοι θα μπορούσαν να καταθέσουν για την ύπαρξη ή μη του *σηκού* πριν από το 403, δηλαδή πριν το αγοράσει ο κατηγορούμενος.⁴⁸ Προφανώς και οι τρεις δεν ήταν νεκροί, ούτε απουσίαζαν από την πόλη. Ίσως να μην εντόπισαν αυτή την παράλειψη οι δικαστές κατά τη διάρκεια της δίκης, λόγω της παρέκβασης των §§5-8 και δεν αποκλείεται κύριος σκοπός ύπαρξης αυτής να ήταν να αποκρύψει αυτό ακριβώς. Είναι πιθανόν λοιπόν πριν από το 403

---

⁴⁷ Carey, 1989, 117.

⁴⁸ Carey, 1989, 117.

να υπήρχε *σηκός*, τον οποίο ο κατηγορούμενος θα μπορούσε να είχε ξεριζώσει κατά τη διάρκεια των πέντε ημερών που είχε το κτήμα στην κατοχή του, όταν το αγόρασε και πριν το μισθώσει στον πρώτο ενοικιαστή (§9). Εάν ισχύει αυτή η υπόθεση, το λάθος του Νικομάχου ήταν ότι τοποθέτησε χρονικά το αδίκημα όταν ανέκτησε το κτήμα ο κατηγορούμενος και όχι όταν το αγόρασε. Πιθανώς το συγκεκριμένο λάθος οφείλεται σε έμμεση μαρτυρία, δηλ. κάποιος ενημέρωσε τον κατηγορο ότι υπήρχε παλαιότερα *σηκός* στο κτήμα. Από την άλλη, το γεγονός ότι ο Νικόμαχος δεν έκανε έρευνα προκειμένου να προσδιορίσει επακριβώς το χρόνο τέλεσης του αδικήματος σημαίνει πιθανότατα ότι επιθυμούσε να προσάψει την κατηγορία στον ομιλητή και όχι να βρει τον πραγματικό ένοχο και αυτό με τη σειρά του μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι σωστά ο ομιλητής υποστηρίζει ότι ο Νικόμαχος είναι συκοφάντης και υποκινήθηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους.⁴⁹

Ο κατηγορούμενος σε αρκετά σημεία της υπεράσπισής του εμφανίζεται ως θύμα συκοφαντών (§§1, 20, 23, 39), αλλά αυτό αποτελεί μάλλον συνηθισμένη υπερασπιστική γραμμή την εποχή εκείνη, οπότε δεν μπορούμε να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα βασισμένοι μόνο σ' αυτό.

Εξάλλου, στα επιχειρήματα του κατηγορουμένου σχετικά με τον πρότερο έντιμο βίο του, ότι δηλ. είναι ένας φιλήσυχος και νομοταγής πολίτης που δεν ενεπλάκη ποτέ σε έριδες και δικαστικές διαμάχες (§1) και ότι η πράξη για την οποία κατηγορείται δε συνάδει με τον χαρακτήρα του (§§12-13), θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε -δανειζόμενοι μια νεοελληνική παροιμία- ότι «όσα φέρνει η ώρα, δεν τα φέρνει ο χρόνος», ή ότι «όλοι είναι ικανοί για όλα». Αλλά και το επιχείρημά του ότι είναι πλούσιος και συνεπώς δεν παρακινήθηκε από την *πενία* ούτε υπήρχε κάποιος άλλος λόγος ώστε να καταστρέψει το *σηκό* και να καλλιεργήσει την έκταση (§14) δεν είναι πειστικό, διότι κάλλιστα θα ήταν δυνατό, αν ήταν άπληστος, να θέλει να γίνει ακόμη πλουσιότερος, αυξάνοντας την περιουσία του.

Επίσης, ο ισχυρισμός του κατηγορουμένου ότι η έλλειψη μαρτύρων κατηγορίας αποδεικνύει ότι ο κατήγορος ψεύδεται, επιδέχεται και διαφορετική ερμηνεία: είναι πιθανόν να μη δέχθηκε κανένας να καταθέσει εναντίον του κατηγορουμένου λόγω της οικονομικής και πολιτικής δύναμής του, παρά την προσπάθειά του να αντικρούσει αυτό το επιχείρημα (§21). Ούτε η δήλωσή του ότι πολιτικά δεν πρόσκειται στους Τριάκοντα μας πείθει, καθώς παρέμεινε στην Αθήνα επί της ολιγαρχίας τους και μάλιστα διατήρησε την περιουσία του.⁵⁰

---

⁴⁹ Carey, 1989, 118.

⁵⁰ Αναλυτικότερα βλ. στο *Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, §27.

Επιπλέον, παρατηρούμε ότι, αν και ο κατηγορούμενος στο *προοίμιο* προσάπτει στον κατηγορο ασυνέπεια και δόλο όσον αφορά στο κατηγορητήριο, το οποίο άλλο ήταν αρχικά και άλλο στη συνέχεια, η απολογία τελικά επικεντρώνεται στην κατάρριψη της πρώτης κατηγορίας ότι ξεριζώσε μια ιερή ελιά (*μορία*) και όχι έναν *σηκό* και μάλιστα επαναλαμβάνει μέρος του κατηγορητηρίου στην §19, ότι δηλαδή οι δούλοι του υπό τις οδηγίες του ξεριζώσαν την *μορία* και απομάκρυναν τα ξύλα και τις ρίζες από το κτήμα και τα επιχειρήματα που παραθέτει ακολούθως σχετίζονται με αυτό. Αυτό ίσως σημαίνει ότι ο κατηγορούμενος δυσκολεύεται να αποδείξει ότι δεν ξεριζώσε τον *σηκό* και θεωρεί ότι είναι ευκολότερο να αποδείξει ότι δεν ξεριζώσε την *μορία*, γι' αυτό άλλωστε χρησιμοποιεί άλλοτε τη λέξη *σηκό* και άλλοτε τη λέξη *μορία*, όταν αναφέρεται στο υποτιθέμενο αδίκημα.

Συμπερασματικά, δεν αποκλείεται ο κατηγορούμενος να είναι ένοχος, αλλά από την άλλη το κίνητρο του κατηγορούμενου δεν είναι μόνο η ευαισθησία του σε θρησκευτικά παραπτώματα ούτε στόχος του μόνο η αποκατάσταση της τάξης και η απονομή της δικαιοσύνης.

8. Η ετυμολογία – Αναγωγή στο σήμερα

Δε γνωρίζουμε την ετυμολογία. Λαμβάνοντας όμως υπόψη τον πρότερο έντιμο βίο του κατηγορουμένου, τις ευεργετικές οικονομικές και στρατιωτικές υπηρεσίες του προς την πόλη και το δημοκρατικό πολίτευμα, τα επιχειρήματα που προβάλλει -κυρίως την προσαγωγή εκ μέρους του μαρτύρων σε συνδυασμό με την έλλειψη μαρτύρων κατηγορίας και την άρνηση του κατηγορούμενου να υποβάλλει τους δούλους σε *βάσανον*-, αλλά και την επιτυχημένη ηθογράφηση των διαδίκων, η απόφαση θα ήταν πιθανότατα αθωωτική για τον κατηγορούμενο.

Βέβαια, αν σήμερα κάποιος άκουγε ότι υπάρχει νόμος σύμφωνα με τον οποίο αυτός που καταστρέφει μια ιερή ελιά, κινδυνεύει με εξορία ή και θάνατο, ίσως δε θα το πίστευε, οπωσδήποτε όμως θα θεωρούσε τον νόμο υπερβολικό. Κι αυτό γιατί οι εποχές, τα ήθη και τα έθιμα έχουν αλλάξει. Δε θα συμφωνήσω με τον Ράπτη, ο οποίος θεωρεί ότι «διαχρονικό μήνυμα» του λόγου είναι «η υψηλή οικολογική συνείδηση στην αρχαία Αθήνα, προϊόν σε ανεπάρκεια στις μέρες μας»,⁵¹ διότι αποδίδονται στο παρελθόν ιδέες που δεν υπήρχαν. Ο νόμος για τις *μορίες* είναι κατανοητός, αν ιδωθεί στα πλαίσια και στα μέτρα της εποχής που τον δημιούργησε. Πρόκειται για έναν ιερό νόμο, που φανερώνει την ευσέβεια των αρχαίων Αθηναίων. Από την άλλη, λόγω των πολιτικών συνθηκών στην Αθήνα την εποχή διεξαγωγής της δίκης, δεν αποκλείεται τα πραγματικά κίνητρα του κατηγορούμενου να ήταν πολιτικά ή και προσωπικά.

---

⁵¹ Ράπτης, 2002, 123 & 159-161.

9. Σημασία και θέση του λόγου στην ιστορία της αττικής ρητορικής

Ο *Άρεοπαγίτικος* ή *Περὶ τοῦ σηκοῦ ἀπολογία* του Λυσία είναι το μοναδικό λογοτεχνικό κείμενο που αναφέρεται σε ενοικίαση στην αρχαία Ελλάδα· αν και έχουν διασωθεί αρκετές σχετικές επιγραφές, όλες αφορούν σε ενοικίαση δημόσιας περιουσίας και πουθενά δεν υπάρχει καταγραφή της ιστορίας του χωρίου για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως στην περίπτωση μας (από το 411 έως το 397/6 π.Χ., βλ. §4 και §§9-11).⁵²

Είναι ένα από τα λίγα ρητορικά έργα που αναφέρονται σε θέματα γεωργίας και στην κατάσταση της ελαιοπαραγωγής κατά την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν οι Λακεδαιμόνιοι λεηλατούσαν την Αττική. Η αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας αντανακλάται και στις πληροφορίες για την κατοχή και ενοικίαση κτημάτων και στη λεπτομερή ιστορία του χωρίου σε μια ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα ιστορική περίοδο.⁵³ Εντυπωσιακό είναι ότι το εν λόγω κτήμα από το 411 έως το 404/3 π.Χ. άλλαξε τρεις φορές ιδιοκτήτες και είχε έναν ενοικιαστή, ενώ ήταν νοικιασμένο για περισσότερο από επτά χρόνια από το 404/3 έως το 398/7 π.Χ. σε τέσσερις διαδοχικούς εκμισθωτές, ένας εκ των οποίων απελεύθερος δούλος. Άγνωστο ωστόσο είναι εάν η βραχύχρονη ενοικίαση ήταν σύνηθες φαινόμενο και είναι επισφαλές να αξιοποιήσουμε τις πληροφορίες αυτές για να συναγάγουμε συμπεράσματα. Μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε για τα κίνητρα των ιδιοκτητών και καλλιεργητών: αναζητούσαν γρήγορο κέρδος και το χωράφι προσφερόταν για καλλιέργεια ή ήθελαν να νοικιάσουν οτιδήποτε μπορούσαν, ή ίσως υπήρχαν λόγοι ιδεολογικοί που ωθούσαν κάποιους να το αποκτήσουν ή να το καλλιεργήσουν, υπό την έννοια ότι ήθελαν με αυτό τον τρόπο να δείξουν τη συμπάθειά τους είτε προς τον ολιγαρχικό είτε προς τον δημοκρατικό πρώην ιδιοκτήτη⁵⁴, καθώς το κτήμα συνδέεται στενά με τον Πείσανδρο και τον Φρύνιχο, δύο εκ των ηγετών της Ολιγαρχίας των Τετρακοσίων του 411 π.Χ.⁵⁵

Επίσης, μέσω του λόγου αναδεικνύεται όχι μόνο η σπουδαιότητα των ελαιοδέντρων στην οικονομία και την καθημερινή ζωή, αλλά και τη λατρεία στην αρχαία Ελλάδα, καθώς υπήρχαν νόμοι και αρμόδιοι άρχοντες που προστάτευαν τις ελιές -ιερές ή μη-, και οι παραβάτες έρχονταν αντιμέτωποι με σοβαρότατες ποινές.

Τέλος, ο λόγος είναι σημαντικός και από νομική άποψη: όχι μόνο διότι είναι ένας από τους λίγους ρητορικούς λόγους που αφορούν σε *γραφή άσεβείας* –αν και ο όρος δεν αναφέρεται

---

⁵² Todd, 2007, 481.

⁵³ Για την ολιγαρχία των Τετρακοσίων και των Τριάκοντα, βλ. στο *Ερμηνευτικό Υπόμνημα* (§4), ομοίως για τις λεηλασίες των Λακεδαιμονίων (§6).

⁵⁴ Το κτήμα κατείχε ο Πείσανδρος, αλλά μετά την πτώση των 400 κατασχέθηκε από τον αθηναϊκό δήμο και δόθηκε ως δωρεά στο δολοφόνο του Φρυνίχου (αναλυτικότερα βλ. στο *Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, §4).

⁵⁵ Todd, 2007, 481.

πουθενά στο αρχαίο κείμενο- και ο μοναδικός σωζόμενος για το συγκεκριμένο αδίκημα (καταστροφή *σηκού*), αλλά διότι οι *μορίες*, όπως οριοθετούνταν και από τους *σηκούς*, αποτελούσαν δημόσια περιουσία, αν και βρίσκονταν σε ιδιωτικό χώρο.

10. Γνησιότητα του λόγου

Ο Αρποκρατίων, ο λεξικογράφος του 2ου αι. μ.Χ. αναφέρει δύο φορές τον συγκεκριμένο λόγο χωρίς να διατυπώνει καμία επιφύλαξη για τη γνησιότητά του (λήμματα *σηκός* και *έπιγνώμονας*). Ο Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* (489a14-b2), όπου ο *Περί τοῦ σηκοῦ* είναι ένας από τους τρεις λόγους που επέλεξε να σχολιάσει, αναφέρει ότι ο Παύλος από τη Μυσία⁵⁶ θεωρούσε ότι ο συγκεκριμένος λόγος δεν ήταν γνήσιος, αν και ο ίδιος απέδιδε αυτόν τον ισχυρισμό σε άγνοια· επιχειρηματολογεί μάλιστα υπέρ της γνησιότητας, καθώς θεωρεί ότι η επιχειρηματολογία και ο τρόπος σύνθεσης ιδιαίτερος του *προοιμίου* και του *επιλόγου*, που χαρακτηρίζονται από τη συνηθισμένη λυσιακή απλότητα και δεινότητα στην επεξεργασία, αλλά και το ήθος του ομιλητή είναι χαρακτηριστικά του τρόπου γραφής του Λυσία.

Οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές, με εξαίρεση τους Usher και Najosh⁵⁷, θεωρούν τον λόγο γνήσιο· ο Dover, για παράδειγμα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλοι οι σωζόμενοι λόγοι στο corpus *Lysiacum* έχουν γραφεί από τον Λυσία.⁵⁸ Κατά τον Carey⁵⁹ η χρήση της ηθοποιίας, η έκκληση στο συναίσθημα (§41) και ο περιεκτικός επίλογος (§§42-43) είναι καθαρά «λυσιακά», που όμως θα μπορούσε να τα μιμηθεί κάποιος –και αναμφισβήτητα ο μεγάλος λογογράφος Λυσίας άσκησε μεγάλη επιρροή και είχε πολλούς μιμητές. Καταλήγοντας, το ζήτημα της γνησιότητας δεν έχει επαρκώς απαντηθεί. Αυτό που σίγουρα μπορούμε να πούμε είναι ότι, αν δεν τον έγραψε ο Λυσίας, τότε είναι έργο ενός πρώτης τάξεως λογογράφου.

11. Γλώσσα και ύφος

Ο κυριότερος εκπρόσωπος του δικανικού λόγου είναι ο Λυσίας (445-380 π.Χ.), που κατέχει επάξια την τρίτη θέση στον κανόνα των δέκα αττικών ρητόρων. Του αποδίδονται γύρω στους 425 λόγους, από τους οποίους σώζονται ολόκληροι ή αποσπασματικά 35.

---

⁵⁶ Άγνωστος κατά τα άλλα.

⁵⁷ Σύμφωνα με τους Usher και Najock (1982, 103-4), ο λόγος αποκλίνει σε τρία από τα πέντε στυλομετρικά τεστ και ο συνολικός βαθμός απόκλισης είναι οριακά μικρότερος από τον σχεδόν σίγουρα ψευδεπίγραφο («νόθο») λόγο 20 (*Υπὲρ Πολυστράτου*) του Λυσία.

⁵⁸ Dover, 1968, 193-4.

⁵⁹ Carey, 1989, 118-9.

Θεωρείται ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του απλού ύφους, καθώς χρησιμοποιεί μεν όλα τα τεχνικά μέσα, αλλά κρύβει επιμελημένα την τέχνη του και ταυτόχρονα μιμείται τη γλώσσα της καθημερινής ζωής. Η γλώσσα και το ύφος⁶⁰ του είναι χαρακτηριστικά για την κομψή απλότητα, τη σαφήνεια, την καθαρότητα και την ακρίβεια των λέξεων, την «χάριν», όπως την αποκαλεί ο Διονύσιος Αλικαρνασσεάς (*Λυσίας* 8-9). Οι λόγοι του θεωρούνται πρότυπα καθαρού Αττικού πεζού λόγου, με την καθημερινή αλλά εκλεπτυσμένη γλώσσα τους, την απουσία ποιητικού λεξιλογίου, τη φειδωλή χρήση μεταφορών και την αρμονική διαπλοκή περιόδων, αντιθέσεων και ασύνδετων σχημάτων. Επιπλέον, είναι απλοί, φυσικοί και αληθινοί και ταίριαζαν με τους πελάτες που τους εκφωνούσαν, διότι προσπαθούσε να μην προδίδεται η επεξεργασία και η τεχνική ρητορική κατασκευή. Θαυμάστηκε λοιπόν ιδιαίτερα από τους αρχαίους κριτικούς για την εύρεση του ατομικού ύφους. Ο Λυσίας έχει ακόμη «ενάργεια»: όποιος ακούει ή διαβάζει τους λόγους του νομίζει ότι βλέπει κι ακούει τα πράγματα για τα οποία γράφτηκαν. Άλλη μεγάλη συμβολή του στη ρητορική είναι η ηθοποιία, η τεχνική του να μεταφέρει την προσωπικότητα του ομιλητή στους λόγους του. Μερικές φορές χρησιμοποιεί το χαρακτήρα κατά έναν πιο άμεσο τρόπο, ως μια μορφή πειθούς. Σε αρκετούς λόγους του την πίστη ή την ανασκευή της νομικής κατηγορίας ακολουθεί ένα τμήμα που αφορά το χαρακτήρα του αντιδίκου ή κάποιου προσώπου που σχετίζεται με τη δίκη. Τέτοια τμήματα αποκαλούνται «ηθικές παρεκβάσεις».⁶¹ Το εξαιρετικό ταλέντο του, όμως, σύμφωνα με τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά (*Λυσίας* 18) έγκειται στην αφήγηση. Ο Λυσίας έξυπνα παίρνει με το μέρος του τους δικαστές με τα ποικίλα τεχνάσματα ύφους που χρησιμοποιεί, πάνω απ' όλα όμως με τη σκιαγράφηση του χαρακτήρα του πελάτη του ή, κατά περίπτωση, του αντιδίκου.

Ο *Άρεοπαγίτικος* ή *Περί του ἡθοῦς ἀπολογία* είναι ένας από τους καλύτερους του Λυσία και ο λόγος στο σύνολό του ακολουθεί το πρότυπο του ύφους του ρήτορα. Το *προοίμιο*, οι *πίστεις* και ο *επίλογος* είναι θαυμάσια συνθεμένα, ενώ η σκιαγράφηση του χαρακτήρα του πελάτη του είναι τόσο παραστατική και επιτυχημένη, που δικαίως παίρνει με το μέρος του τους δικαστές.

Η ιδέα ότι ο κατηγορούμενος είναι ένας φιλήσυχος πολίτης που άδικα κατηγορείται από συκοφάντες, οι οποίοι δεν μπόρεσαν μάλιστα να στοιχειοθετήσουν επαρκώς την υπόθεση με την προσαγωγή μαρτύρων κατηγορίας, κυριαρχεί στο *προοίμιο*. Το περιοδικό ύφος του προοιμίου κοσμείται με ρητορικά σχήματα, π.χ. *πολυσύνδετα*, *αντιθέσεις*, *παρισώσεις* και *παρομοιώσεις*. Το ύφος στη *διήγηση*, όταν απαριθμεί τους ιδιοκτήτες ή και καλλιεργητές του κτήματος είναι γενικά απλό, αλλά στην *παρέκβαση* για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο

⁶⁰ Kennedy, 2001, 108-110· Κωνσταντινόπουλος, 2014, 59-61 & Μοσκόβης, 1992, XX-XXII.

⁶¹ Kennedy, 2001, 109.

ακολουθεί το περιοδικό ύφος. Στο τμήμα των αποδείξεων (*πίστεις*) το περιοδικό ύφος γίνεται πιο περίτεχνο. Γενικά, ο λόγος παρουσιάζει υφολογική ποικιλία με πολλά ρητορικά σχήματα και κοσμητικά στοιχεία, τα οποία υπάρχουν διάσπαρτα σε όλο το λόγο.

Υπάρχουν, λοιπόν, άφθονες *αντιθέσεις*, αλλά και *παρισώσεις* και *παρομοιώσεις*, ώστε να αναδεικνύεται από κάθε άποψη η δεινότητα του ομιλητή. Για παράδειγμα, στην §1 υπάρχει αντίθεση και *παρομοίωσις* (*μηδὲν ἀδικούσι-πολλὰ ἡμαρτηκόσιν*)· στην §6, *τὰ μὲν πόρρω ὑπὸ Λακεδαιμονίων ἐτέμνετο, τὰ δ' ἐγγὺς ὑπὸ τῶν φίλων διηρπάζετο*: υπάρχουν *αντιθέσεις* (*τὰ μὲν-τὰ δὲ, πόρρω-ἐγγὺς*) και *παρίσωσις*· στην §12, *ὅ τι κέρδος ἐγίγνετο τῷ ἀφανίσαντι καὶ ἦτις ζημία τῷ ποιήσαντι-καὶ τί ἂν λαθῶν διεπραξάμην καὶ τί ἂν φανερός γενόμενος ὑφ' ἡμῶν ἔπασχον*: υπάρχουν *αντιθέσεις* (*κέρδος-ζημία, λαθῶν-φανερὸς γενόμενος*) και *παρίσωσις* συνδυασμένη με *παρομοίωση* δύο φορές· στην §26, *τὰς μὲν μικρὰς ζημίας οὕτω περὶ πολλοῦ ποιοῦμαι, / τοὺς δὲ περὶ τοῦ σώματος κινδύνους οὕτω περὶ οὐδενὸς ἡγοῦμαι*: υπάρχει *παρίσωσις* και αντίθεση· στην §27, *οὐ λέγω ὡς τότε δυνάμενος ἢ ὡς νῦν διαβεβλημένος ἀλλ' ὡς τῷ βουλομένῳ τότε μᾶλλον ἐξὸν ἀδικεῖν ἢ νυνί*: η αντίθεση *τότε-νῦν* με την επανάληψή της και η *παρίσωσις* χρησιμοποιείται για έμφαση· στην § 33, *πιστότερα ἡγεῖσθαι περὶ ὧν ἅπανα ἢ πόλις μαρτυρεῖ, μᾶλλον ἢ περὶ ὧν μόνος οὗτος κατηγορεῖ*: η αντίθεση (*ἅπανα ἢ πόλις-μόνος οὗτος*) ενισχύεται από την *παρίσωσιν* και την *παρομοίωσιν*· στην § 37, *καὶ ἐκ βασάνων καὶ ἐκ μαρτύρων καὶ ἐκ τεκμηρίων*: υπάρχει πολυσύνδετο και *παρίσωσις*.

Χρησιμοποιεί επίσης τη ρητορική *υπερβολή*, κυρίως όταν αναφέρεται στον εαυτό του σε σχέση με τον κατηγορο, όπως στην §1, όπου περιγράφει τους κατηγορούς-συκοφάντες ως μόνιμη απειλή όχι μόνο για τους συγχρόνους τους, αλλά και για τους πολίτες που δεν έχουν γεννηθεί ακόμα, αλλά και στην §33 (*πιστότερα ἡγεῖσθαι περὶ ὧν ἅπανα ἢ πόλις μαρτυρεῖ, μᾶλλον ἢ περὶ ὧν μόνος οὗτος κατηγορεῖ*), όπου αντιπαραθέτει όλους τους πολίτες με τον κατηγορο και υπάρχει η προσφιλής στο Λυσία αντίθεση *εἷς (ένας)-πολλοί*, που χρησιμοποιείται για να παρουσιάσει το παράπτωμα του αντιπάλου ως μοναδικό και περισσότερο σοβαρό.

Η *χασμωδία* είναι λιγότερο συχνή από ότι στον λόγο του απλοϊκού χωριάτη Ευφιλήτου, αλλά εμφανίζεται το ίδιο συχνά όπως και στον λόγο *Πρὸς Σίμωνα*.⁶² Χρησιμοποιεί ρητορικά σχήματα προκειμένου να κρατήσει σε εγρήγορση το ακροατήριό του, όπως την *υποφορά* (§11, *καίτοι πῶς ἂν τις φανερώτερον ἐξελέγξειε ψευδόμενον τὸν κατηγορον;*) και τις *ρητορικές ερωτήσεις*, π.χ. στην § 6 (*ὥστε πῶς ἂν δικαίως...*), στην §16 (*πῶς δ' οὐκ ἂν ἦ ἀθλιώτατος ἄνθρώπων ἀπάντων, εἰ ... συνειδότας;*), στην §27 (*Πότερον δέ μοι κρεῖττον ἦν, ὃ βουλή,*

⁶² Usher, 2003, 151.

δημοκρατίας οὔσης παρανομεῖν ἢ ἐπὶ τῶν Τριάκοντα;), τα πολυσύνδετα (π.χ. §12: δεινὸν εἶναι καὶ ἀκριβῆ καὶ οὐδὲν ἂν εἰκῆ καὶ ἀλογίστως ποιῆσαι, §20: χρῆν σε τότε καὶ παρακαλεῖν τοὺς παριόντας μάρτυρας, καὶ φανερόν ποιεῖν τὸ πρᾶγμα) καὶ το ετυμολογικὸ σχῆμα (§39: τὸν ἀγῶνα ἀγωνίζεται, §41: πολλὰς μὲν ναυμαχίας ὑπὲρ αὐτῆς νεναυμαχηκῶς, πολλὰς δὲ μάχας μεμαχημένος).

Τέλος, ὑπάρχει ἀποστροφή πρὸς τὸν κατήγορο (§20: ὦ Νικόμαχε), ἀλλὰ καὶ ἀναφορὴ σ' αὐτὸν μετὰ τὴν χρῆσιν τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας (τοῦτον: §§19, 29, 37, 38, 39) ποὺ εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς περιφρόνησιν τοῦ ομιλητῆ πρὸς αὐτόν, ἀποσκοποῦν στὸ νὰ ἐγείρουν τὴν περιφρόνησιν τῶν δικαστῶν καὶ εἶναι πιθανόν ὅτι κατὰ τὴν ἐκφορά τοὺς γίνονται κάποια χειρονομία ἢ ὁ ομιλητῆς στρεφόταν πρὸς τὸν κατήγορο.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ δομὴ τῶν επιχειρημάτων, ὑπάρχουν ἀρκετὰ επιχειρήματα «ἐξ ἀντιθέτου» (argumentum ex contrariis)⁶³, π.χ. στὶς §7 (οὐ θαυμαστὸν δ'εἶ ...ἐξέκοπτον, ἐν ᾧ οὐδὲ... ἐδυνάμεθα), §29 (Δεινὸν δέ μοι δοκεῖ εἶναι... ἀπογράψαι με ἐκ τῆς γῆς μοριὰν ἀφανίζεῖν), §35 (ἐμοὶ δὲ δοκεῖ <δεινὸν> εἶναι, εἰ περὶ αὐτῶν μὲν ... περὶ δὲ τῶν δεσποτῶν), καθὼς καὶ ἓνα ἐπιχείρημα «ἀπὸ τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον» (argumentum a fortiori) στὴν §8 (καίτοι εἰ ... γενέσθαι).⁶⁴ Πάντως ἡ δύναμις τοῦ επιχειρήματος ποὺ προϋποθέτει τὴν ἰκανότητα τοῦ Λυσία νὰ ἐπινοεῖ ὑποθετικὸς συλλογισμοὺς (εἰκότα) ποὺ ἀνατρέπουν τὸ κατηγορητήριον καὶ τὴν ὑπερασπιστικὴ γραμμὴ τοῦ ἀντιδίκου,⁶⁵ ἐπιβεβαιώνεται καὶ στὸν παρόντα λόγος. Οἱ διαδοχικοὶ συλλογισμοὶ τοῦ ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶς γιὰ τὰ κίνητρα ποὺ ὠθησαν τὸν κατήγορο νὰ προβεῖ στὴ δίωξίν του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἀπόρριψιν τῶν ἐνδεχόμενων κινήτρων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν τὸν ἴδιον τὸν κατηγορούμενον στὴ διάπραξιν τοῦ ὑποτιθέμενου ἀδικήματος, ὑπονομεύουν πολὺ σοβαρὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀντιδίκου, σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὸν ομιλητῆ.

⁶³ Ἀναλυτικότερα γιὰ τὴν τυπικὴ μορφή τέτοιων επιχειρημάτων, βλ. στὸ *Ἑρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα*, §7.

⁶⁴ Ἀναλυτικότερα γιὰ τὴν τυπικὴ μορφή τέτοιων επιχειρημάτων, βλ. στὸ *Ἑρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα*, §8.

⁶⁵ Κωνσταντινόπουλος, 2014, 61.

B. Ο ΛΟΓΟΣ

1. Δομή του λόγου

Ο Λυσίας, που είχε σπουδάσει και κατείχε τη ρητορική τέχνη της εποχής του, στους λόγους του ακολουθούσε τη σικελική *τάξιν* και τους διαιρούσε σε *προοίμιον*, *διήγησιν*, *πίστιν* και *επίλογον*.⁶⁶ Ο λόγος είναι σύντομος (43 παράγραφοι) και ακολουθεί την τυπική δομή των δικανικών λόγων, σύμφωνα με τους όρους του Αριστοτέλη⁶⁷. Το *προοίμιον* και ο *επίλογος* προσαρμόζονται στα πρότυπα των κανόνων του Αριστοτέλη· χρησιμοποιώντας την αρχή της κυκλικής σύνθεσης, ο Λυσίας συνοψίζει τα κύρια σημεία της υπόθεσης και στα δύο αυτά τμήματα κάνοντας ταυτόχρονα εκκλήσεις πάθους. Η κατηγορία, αν και συνοπτικώς, περιγράφεται σε κάποιο βαθμό στον παρόντα λόγο, στο *προοίμιον* και διάσπαρτα στον υπόλοιπο λόγο.

Οι τρεις πρώτοι παράγραφοι αποτελούν το *προοίμιον*, το οποίο από άποψη έκτασης βρίσκεται σε αρμονική συμμετρία προς την έκταση ολόκληρου του λόγου. Όσον αφορά στο περιεχόμενο, είναι εξαιρετο, προσαρμοσμένο με χάρη και ακρίβεια στο θέμα και ταυτόχρονα ξεχωρίζει για την πρωτοτυπία του. Ζωηρή εντύπωση προκαλεί η εισαγωγική περίοδος, όπου επισημαίνεται το παράδοξο της κατηγορίας εναντίον του ομιλητή και καταγγέλλεται η οργανωμένη δράση των κατηγορών-συκοφαντών, οι οποίοι με ένα σχήμα υπερβολής περιγράφονται ως μόνιμη απειλή όχι μόνο για τους συγχρόνους τους, αλλά και για τους πολίτες που δεν έχουν γεννηθεί ακόμα (§1). Εδώ αποκαλύπτεται το «χιούμορ» του Λυσία, καθώς αυτή η ξαφνική νύξη διασκεδάζει επειδή αφινιδιάζει.⁶⁸ Από την αρχή μάλιστα επιχειρείται μια αναφορά στο ήθος των διαδίκων: ο απολογούμενος είναι ένας φιλήσυχος πολίτης που δεν απασχόλησε ποτέ δικαστήριο, ενώ ο κατηγορος είναι συκοφάντης. Ακολουθεί μια σύντομη έκθεση του κατηγορητηρίου, με την επισήμανση ότι αυτό άλλαξε στην πορεία, και της υπερασπιστικής τακτικής του ομιλητή (§2), ενώ αναφέρεται και το τίμημα σε περίπτωση που χάσει τη δίκη: εξορία και δήμευση της περιουσίας του (§3). Έτσι αποφεύγει την κοινοτοπία και αναδεικνύει την υπόθεσή του, προϊδεάζοντας στο *προοίμιον* αυτό που ακολουθεί στη *διήγησιν*.

Η *διήγησιν* (§§4-11) είναι σύντομη. Ξεκινά με την προϊστορία του κτήματος, όπου βρισκόταν ο υποτιθέμενος *σηκός*, απαριθμώντας με χρονολογική σειρά τους ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές του, αναφέροντας και το χρονικό διάστημα που το καλλιέργησαν μέχρι αυτό να

⁶⁶ Θεοδωρακόπουλος, 1989, 35.

⁶⁷ Άριστ. Ρητ. iii 13.3 κ.εξ.

⁶⁸ Jebb, 2008, 83.

περιέλθει στην κατοχή του ομιλητή (§4). Στη συνέχεια παρεμβάλλει την *πρόθεση* (§5), δηλαδή δήλωση του τι πρόκειται να αποδείξει στο λόγο του, αλλά και μια *παρέκβαση* για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (§§6-7) και επιχειρήματα προκειμένου να τεκμηριώσει την υπερασπιστική του τακτική (§§8-9): αποποιείται πλήρως την κατηγορία, ενώ ταυτόχρονα ενσπείρει την αμφιβολία αναφορικά με το χρόνο τέλεσης του εκδικαζόμενου αδικήματος, αλλά και υποδεικνύει τους Λακεδαιμόνιους ως πιθανούς ένοχους για τον ξεριζωμό του *σηκού*. Τέλος, επανέρχεται στην προΐστορία του κτήματος από τη στιγμή που το αγόρασε, ονομάζει τους εκμισθωτές του και καλεί μάρτυρες να καταθέσουν ότι δεν υπήρχε *σηκός* ή *μορία* όταν αγόρασε το κτήμα (§§ 9-11). Στη *διήγηση*, παρά τη μικρή της έκταση, φαίνεται και η *ηθοποιία*,⁶⁹ η ικανότητα του ρήτορα να σκιαγραφεί το χαρακτήρα των προσώπων, κάνοντας τις σκέψεις, τις λέξεις και το ύφος του κειμένου να ταιριάζουν στον ομιλητή. Η ικανότητα του Λυσία στις *διηγήσεις* που θαυμάστηκε ήδη από τους αρχαίους κριτικούς (Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Λυσίας* κεφ. 18) για την περιεκτικότητα, τη σαφήνεια, τη χάρη τους και τη δύναμη που δημιουργεί πειθώ, χωρίς να φαίνεται ότι προσπαθεί να πείσει, επιβεβαιώνεται και από τον συγκεκριμένο λόγο, καθώς εντέχνως παρεμβάλλει επιχειρήματα που στηρίζουν την θέση του και επιπλέον ενσωματώνει στη *διήγηση* την *πρόθεση* και την *παρέκβαση*.

Όσον αφορά στις *αποδείξεις* (*πίστεις*) (§§12-41) ο Λυσίας χρησιμοποιεί και τα τρία είδη: α) άμεσες λογικές αποδείξεις, που απευθύνονται στη λογική, β) έμμεσες ηθικές φύσεως αποδείξεις, που απευθύνονται στην ηθική συνείδηση και γ) έμμεσες ηθικές φύσεως αποδείξεις, που απευθύνονται στο συναίσθημα.⁷⁰ Χρησιμοποιεί *εικότα* (επιχειρήματα που βασίζονται στη λογική της πιθανότητας) για να παρουσιάσει την προσωπικότητα και τα χαρακτηριστικά του κατηγορουμένου ως ασύμβατα με την πράξη για την οποία κατηγορείται και με αυτό τον τρόπο ανασκευάζει τα υποτιθέμενα κίνητρά του (§§12-19). Στις §§20-22 επιτίθεται στο διάδικο για την απουσία μαρτύρων κατηγορίας ερμηνεύοντας τις πράξεις και τις παραλείψεις του διαδίκου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αποβαίνουν εις όφελος του πελάτη του και στη συνέχεια παραθέτει επιχειρήματα που συνδέονται με το κέρδος ως πιθανό κίνητρο του υποτιθέμενου αδικήματος (§§23-29). Η επόμενη υποενοότητα (§§30-33, *πίστεις έκ του βίου*) περιλαμβάνει την έκθεση των υπηρεσιών που προσέφερε στην πόλη και σύντομη αναφορά στη διαγωγή του κατηγορουμένου. Ακολουθεί το επιχείρημα περί της μη αποδοχής από τον κατήγορο της προκλήσεως για βασανισμό των δούλων (§§34-37) και μια προσπάθεια να διερευνηθούν τα

⁶⁹ Ο Usher (2003, 151), αναφέρει ότι «είναι αρκετά ενδιαφέρον, δεδομένης της απουσίας αφηγηματικού μέρους στον λόγο *Περί του σηκού*, ότι μπορεί να αποδειχθεί ότι ο Λυσίας προσπάθησε να σκιαγραφήσει τον χαρακτήρα του πελάτη του», αν και η εικόνα δεν αποτυπώνεται ομολογουμένως πολύ καθαρά.

⁷⁰ Jebb, 2008, 81.

κίνητρα του κατηγορού (§§38-40), όπου επιχειρείται μια τελευταία έκκληση στο συναίσθημα των δικαστών. Στην τελευταία παράγραφο (§41) εκτίθενται οι μελλοντικές συνέπειες μιας καταδικαστικής απόφασης. Στην ενότητα των *πίστεων* ο Λυσίας περιλαμβάνει χαρακτηρισμό των διαδίκων, πολλές φορές αντιστικτικά (πχ. πβ §§20-21, 29, 38), και ταυτόχρονα πετυχαίνει να δημιουργήσει *πάθος* και να επηρεάσει τους δικαστές μέσω της αναφοράς στο έργο τους (§29) και της γλαφυρής περιγραφής της θέσεως στην οποία θα περιέλθει, αν καταδικαστεί.

Ο *επίλογος* (§§42-43), όπου ανακεφαλαιώνει τα κύρια σημεία της επιχειρηματολογίας του, χαρακτηρίζεται από απλότητα ως προς το ύφος, ως προς το *πάθος* όμως υστερεί. Δεν υπάρχει καμία προσπάθεια για παθοποιία, μην ακολουθώντας τους στόχους που αναφέρει ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* (1419 b 11).

2. Ερμηνευτικό Υπόμνημα

2.1. Προοίμιον (§§1-3)

Η στρατηγική του Λυσία, όπως φαίνεται στο σύντομο και περιεκτικό *προοίμιο*, είναι να παρουσιάσει την υπόθεση εναντίον του κατηγορουμένου ως μια περίπτωση συκοφαντίας, αλλά και να τον σκιαγραφήσει ως έναν φιλήσυχο πολίτη και αντιστοίχως τον κατηγορο ως έναν μοχθηρό άνθρωπο, που αποτελεί κίνδυνο όχι μόνο για τον ίδιο, αλλά και για όλη την πόλη. Ο ομιλητής υπονοεί ότι το κίνητρο του κατηγορού είναι το κέρδος και η κατηγορία του αναληθής, δεδομένου ότι άλλη ήταν αρχικά και την άλλαξε στην πορεία.

Στόχοι του ιδανικού προοιμίου ενός ρητορικού λόγου είναι:⁷¹

- α) η *εϋνοια* (*captatio benevolentiae*) του ακροατηρίου προς το πρόσωπο του ομιλούντος,
- β) η *πρόσεξις*, δηλ. η προσέλκυση του ενδιαφέροντος και της προσοχής των ακροατών,
- γ) η *διαβολή*, δηλ. η πρόκληση δυσμένειας προς τον αντίδικο και
- δ) η *εὐμάθεια*, δηλ. η ενημέρωση των ακροατών σχετικά με το περιεχόμενο του λόγου.

Στο συγκεκριμένο προοίμιο επιτελούνται όλες οι παραπάνω λειτουργίες.

Η *πρόσεξις* επιχειρείται από την αρχή του λόγου με την καταγγελία της οργανωμένης δράσης των συκοφαντών, οι οποίοι με ένα σχήμα υπερβολής περιγράφονται ως μόνιμη απειλή όχι μόνο για τους συγχρόνους τους, αλλά και για τους πολίτες που δεν έχουν γεννηθεί ακόμα (§1). Είναι άλλωστε κοινός τόπος να παρουσιάζεται ο διάδικος ως συκοφάντης.

Η *εὐμάθεια* γίνεται στην §2, όπου αναφέρεται ότι αρχικά η κατηγορία συνίστατο στο ότι ο κατηγορούμενος ξερίζωσε μια ιερή ελιά από το κτήμα του, ελλείπει όμως αποδείξεων, η κατηγορία αυτή αποσύρθηκε και διατυπώθηκε νέα κατηγορία περί απομάκρυνσης της περίφραξης μιας *μορίας*.

Μέσω της περιγραφής της ανακόλουθης δράσης των κατηγορών και της παρατήρησης ότι η τροποποίηση της αρχικής κατηγορίας τους –που οφείλεται βεβαίως στην έλλειψη επιχειρημάτων και μαρτύρων για να το αποδείξουν– αποσκοπούσε στο να πετύχουν ευκολότερα την καταδίκη του κατηγορουμένου (§ 2), επιτυγχάνεται η *διαβολή* των αντιδίκων.

Η *εϋνοια* προς το πρόσωπο του κατηγορουμένου επιχειρείται με την παρουσίασή του ως άντρα ενάρετου και φιλήσυχου (§1) και με τη διεκτραγώδηση της δεινής θέσης στην οποία βρίσκεται, καθώς, αν καταδικαστεί, διακυβεύονται η πατρίδα και η περιουσία του (§3), προφανώς διότι η ποινή θα είναι η εξορία και η δήμευση της περιουσίας του. Επίσης, ο ομιλητής χρησιμοποιεί τον κοινό τόπο ότι βρίσκεται σε μεγάλη αμηχανία (*οὕτω δ' ἄπορος ὁ*

⁷¹Θεοδωρακόπουλος, 1989, 114 & Adams, 1976, 287.

ἀγών μοι καθέστηκεν, §2), επειδή καλείται να αντιμετωπίσει μια σοβαρότατη κατηγορία και δεν είναι έμπειρος σ' αυτά και εκφράζει το επίσης κοινότοπο παράπονο ότι πρέπει να απαντήσει απροετοίμαστος στις κατηγορίες που ακούει για πρώτη φορά στο δικαστήριο συγχρόνως με τους δικαστές.⁷²

§1

Πρότερον μὲν - νυνὶ δὲ:

Ο ομιλητής αντιπαραθέτει τις αντιλήψεις που είχε στο παρελθόν για τη στάση και τύχη του φιλήσυχου πολίτη με αυτό που του συμβαίνει στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Η χρήση της αντίθεσης *μὲν-δέ* σε συνδυασμό με τους χρονικούς προσδιορισμούς επιτείνουν τα λεγόμενά του. Η έμφαση στο καινοτόμο και παράδοξο της κατηγορίας εναντίον του διεγείρει την *πρόσεξιν*. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητορική*, 1415b2) *τὰ θαυμαστά* αποτελούν ένα από τα στοιχεία του προοιμίου που έχουν αυτό το αποτέλεσμα. Προτάσσοντας τις σκέψεις του αυτές, με το «σχῆμα απροσδόκητον», προκαλεί και το ενδιαφέρον και την προσοχή των δικαστών, ενώ συγχρόνως δίνει την εντύπωση ενός πολίτη φιλήσυχου και αντιδιαστέλλει τον εαυτό του από τον κατηγορο, η συκοφαντική στάση του οποίου περιγράφεται ακολούθως.

ὧ βουλή:

Η δίκη διεξάγεται μπροστά στον Άρειο Πάγο· η διαδικασία εξετάζεται στην *Εισαγωγή*, 5.3 και 5.4. Η ίδια προσφώνηση χρησιμοποιείται σε όλο τον λόγο (§§5, 7, 9, 12, 27, 34, 36, 38, 40, 42). Αν και δεν πρέπει να υπήρχαν στην Αθήνα κανόνες αναφορικά με τον τρόπο προσφώνησης των δικαστών, παρατηρείται μια σταθερότητα στους λόγους του Λυσία: η Βουλή των Πεντακοσίων (λόγοι 16, 24, 31) και ο Άρειος Πάγος (λόγοι 3, 4, 7) προσφωνούνται πάντα *ὧ βουλή*, ενώ ένα ηλιαστικό δικαστήριο *ὧ ἄνδρες δικασταί*.⁷³

ἐνόμιζον:

Η εναρκτήρια φράση με τη χρήση των δοξαστικών ρημάτων *οἶμαι*, *νομίζω* και *ἡγοῦμαι* αποτελεί κοινό τόπο στους Αττικούς ρήτορες (βλ. Λυσία *Κατὰ Φίλωνος δοκιμασία* 1, Λυσία *Κατὰ Ἀλκιβιάδου* 1, *Ἰσαίος* 2.1, 5.1, 7.1, Δημοσθένη *Προίμια* 11, 22, 27, 47).

τῷ βουλομένῳ:

---

⁷² Carey, 1989, 120.

⁷³ Todd, 2007, 88.

Η αναφορά στο *βουλόμενο* αποτελεί ειρωνεία,⁷⁴ καθώς η συγκεκριμένη μετοχή που συσχετίζεται με το μέτρο του *εθελοντή μνηστή*⁷⁵ διαχωρίζεται από τις δίκες και τα πολιτικά πράγματα, ενώ δημιουργείται αντίθεση με την αναφορά στους συκοφάντες που ακολουθεί, όπου παρουσιάζονται ως πληγή για την αθηναϊκή κοινωνία.

ήσυχίαν ἄγοντι, μήτε δίκας ἔχειν μήτε πράγματα:

«ἄγω ήσυχίαν» σημαίνει «ησυχάζω, αδρανῶ, σιωπῶ» (LSJ, IV.3). Το *δίκας* χρησιμοποιείται με τη γενικότερη σημασία και περιλαμβάνει τη *γραφή*. Η *δίκη* αποτελεί έναν πολύ παλιό θεσμό και πριν την εποχή του Σόλωνα και διακρινόταν σε *δίκη ιδιωτική* και *δίκη δημοσία*.⁷⁶ Η λ. *πράγματα* στο Λυσία 12.3 έχει τη σημασία της *δίκης* (LSJ, III.4), εδώ όμως χρησιμοποιείται με τη γενικότερη σημασία: «δυσκολίες, προβλήματα» (LSJ, III.5).⁷⁷ Ο κατηγορούμενος αυτοχαρακτηρίζεται ως φιλήσυχος πολίτης που δεν απασχόλησε ποτέ δικαστήριο και δεν έχει προκαλέσει προβλήματα στην πόλη. Επιχείρημα *ήθους* που πρέπει να συνεξεταστεί με την ακόλουθη αναφορά στους κατηγορούς-συκοφάντες.

Η ενεργός συμμετοχή του πολίτη στα κοινά ήταν ζωτικής σημασίας για την αρχαία Αθήνα, γιατί από αυτήν εξαρτιόταν η λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Με τις μεταρρυθμίσεις του Περικλή όλοι πλέον είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην πόλη, καθώς η κοινωνική θέση και η περιουσία έπαψαν να αποτελούν προϋπόθεση για τη συμμετοχή στα κοινά. Κάθε Αθηναίος, που είχε ή μπορούσε να αποκτήσει την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη, είχε δικαίωμα να συμμετέχει στα κοινά, να συμφωνεί ή να διαφωνεί, να εκλέγει και να εκλέγεται. Η ισονομία ήταν πλήρης και η ελευθερία των πολιτών περιοριζόταν μόνο από τους νόμους τους οποίους οι ίδιοι είχαν ψηφίσει. Οι Αθηναίοι μάλιστα θεωρούσαν τον πολίτη που δε συμμετείχε στα κοινά όχι απράγμονα, αλλά άχρηστο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στον *Επιτάφιο* λόγο του Περικλή (Θουκ. *Ιστορ.* Β, 40: *μόνοι γάρ τόν τε μηδέν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν*). Η διαφορετική στάση απέναντι στη συμμετοχή στις υποθέσεις της πόλης, που εκφραζόταν με τη λέξη «ἀπραγμοσύνη», αντιστοιχούσε στο «να κοιτάζει κανείς τη δουλειά του» και χρησιμοποιόταν συχνά με θετική σημασία, καθώς επαινόταν η ειρήνη και η ησυχία -όχι μόνο από Αθηναίους από αριστοκρατικές ή πλούσιες οικογένειες που θα ήταν αντίθετοι ή τουλάχιστον δε θα επιθυμούσαν οποιαδήποτε διατάραξη του πολιτικού ή κοινωνικού κατεστημένου, αλλά και από

⁷⁴ Todd, 2007, 512.

⁷⁵ Σύμφωνα με νόμο του Σόλωνα κάθε Αθηναίος πολίτης που επιθυμούσε (ὁ βουλόμενος) μπορούσε να κάνει μήνυση εναντίον ενός παραβάτη και να τον οδηγήσει στο δικαστήριο, για αδικήματα που αφορούσαν δημόσιες υποθέσεις.

⁷⁶ Βλ. στην *Εισαγωγή*, 5.2.

⁷⁷ Διαφορετικά αντιλαμβάνεται ο Lateiner (2003, 392) τη σημασία της λ. *πράγματα* (=πολιτική), ο οποίος θεωρεί ότι αποτελεί κοινό τόπο στο Λυσία το «ήσυχάζειν» με την έννοια της μη συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

τους Αθηναίους γενικά, που επιθυμούσαν να τους αφήσουν ήσυχους, να απέχουν από τα δικαστήρια ή να αποφεύγουν την εκλογή τους σε διάφορα αξιώματα.⁷⁸ Ειδικά στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., που η δημοκρατία είχε δοκιμαστεί πολλές φορές από ολιγαρχικά καθεστώτα και διεφθαρμένους πολιτικούς, αντιμετώπιζαν με καχυποψία τους πολίτες που φιλοδοξούσαν να κατέλθουν στον πολιτικό στίβο. Ο Lateiner⁷⁹ υποστηρίζει ότι η μερική αποστασιοποίηση από την πολιτική έχει ως αποτέλεσμα να γίνεται αποδεκτή και να επαινείται η παθητική στάση, την οποία αξιοποιούν οι υπερασπιστικοί λόγοι του Λυσία (π.χ. *Υπὲρ Πολυστράτου, Δήμου καταλύσεως ἀπολογία, Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος, Ὑπὲρ Μαντιθέου, Περὶ τοῦ σηκοῦ*). Το ζητούμενο ωστόσο εξακολουθούσε να είναι η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, με έμφαση όμως στους φιλήσυχους, ήπιους πολίτες, που υπάκουαν στους νόμους, δεν εμπλέκονταν σε δικαστικές διαμάχες, δεν παραμελούσαν τα καθήκοντά τους και δεν επεδίωκαν να ανέλθουν στην εξουσία μετερχόμενοι κάθε μέσο.⁸⁰ Στον Λυσ. *Ἀπολογία δωροδοκίας*, 21.19 βρίσκουμε τον ορισμό του ιδανικού πολίτη κατά τον Λυσία: «καὶ μὴ μόνον τῶν δημοσίων λητουργιῶν μεμνήσθαι, ἀλλὰ τῶν ἰδίων ἐπιτηδευμάτων ἐνθυμεῖσθαι, ἡγουμένους ταύτην εἶναι [τὴν] λητουργίαν ἐπιπονωτάτην, διὰ τέλους τὸν πάντα χρόνον κόσμιον εἶναι καὶ σῶφρονα καὶ μὴθ' ὑφ' ἡδονῆς ἡττηθῆναι μὴθ' ὑπὸ κέρδους ἐπαρθῆναι, ἀλλὰ τοιοῦτον παρασχεῖν ἑαυτὸν ὥστε μηδένα τῶν πολιτῶν μήτε μέμψασθαι μήτε δίκην τολμηῆσαι προσκαλέσασθαι». Η στάση που προκρίνει ο ομιλητής και στον παρόντα λόγο φαίνεται να είναι αυτή ακριβώς, καθώς χρησιμοποιεί ως επιχείρημα ήθους παρακάτω (§31) την παροχή λειτουργιών προς την πόλη. Συνοψίζοντας, η αναφορά στην «απραγμοσύνη», με την έννοια της μερικής αποστασιοποίησης από την πολιτική, είναι ένας κοινός τύπος, που η λειτουργία του στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι περισσότερο ρητορική, προκειμένου να δημιουργήσει συναισθήματα (*πάθος*) στο ακροατήριο και να χαρακτηρίσει (*ήθος*) τον ομιλητή.

αἰτίαις:

«αἰτία» σημαίνει «κατηγορία» (LSJ).

πονηροῖς:

Συνήθως το επίθετο *πονηρός* χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του *κακός* και αντώνυμο του *χρηστός* ή *ἀγαθός*, και δηλώνει τον πολίτη που δε συντάσσει τα δικά του συμφέροντα με αυτά της πόλης.⁸¹ Τα επίθετα αναφέρονται στην ηθική, πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά κάποιου, που συχνά για τους αρχαίους ρήτορες δεν είναι εύκολα διακριτή. Πολλές φορές το

⁷⁸Sinclair, 1997, 247.

⁷⁹ Lateiner, 2003, 388.

⁸⁰Adams, 1976, 76.

⁸¹Dover, 1974, 52-53 και 296.

επίθετο συνοδεύει το ουσιαστικό *συκοφάντης* (π.χ. Λυσ. 25.24, Δημ. 18.242), αλλά και πολιτικούς που συνδέονται με ολιγαρχικά καθεστώτα.⁸²

συκοφάνταις:

Ο νόμος του Σόλωνα που έδινε το δικαίωμα στο *βουλόμενο* (σε οποιονδήποτε Αθηναίο πολίτη επιθυμούσε) τη δυνατότητα να υποβάλει μήνυση εναντίον ενός παραβάτη και να τον οδηγήσει στο δικαστήριο, για αδικήματα που αφορούσαν δημόσιες υποθέσεις, αν και αποσκοπούσε στην καλύτερη απονομή της δικαιοσύνης, ωστόσο χρησιμοποιήθηκε και από εθελοντές μηνυτές που απέβλεπαν σε προσωπικό όφελος. Η παραδοσιακή σημασία του *συκοφάντης* είναι «επαγγελματίας κατηγορός», άντρας ο οποίος υπέβαλλε αβάσιμες καταγγελίες, είτε επειδή ήλπιζε να πετύχει την καταδίκη κάποιου αθώου κατηγορούμενου και να κερδίσει έτσι την αμοιβή που οφειλόταν στον επιτυχημένο μηνυτή είτε επειδή ήλπιζε να εκβιάσει τον κατηγορούμενο, ώστε να τον δωροδοκήσει, για να αποσύρει την καταγγελία. Από το β' μισό του 5^{ου} αι. η συκοφαντία είχε γίνει για πολλούς αδίστακτους Αθηναίους βιοποριστικό μέσο και αποτελούσε όχι μόνο μια επικίνδυνη κοινωνική μάλιστα και πληγή των φιλήσυχων και ευκατάστατων ιδίως πολιτών, αλλά απειλούσε και την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας και του δικανικού συστήματος. Γι' αυτό εισάχθηκε ως ποινή πρόστιμο 1.000 δραχμών καθώς και απαγόρευση υποβολής στο μέλλον καταγγελιών του ίδιου τύπου για εκείνον, ο οποίος, όντας μηνυτής σε δημόσια υπόθεση, συγκέντρωνε λιγότερο από το ένα πέμπτο των ψήφων των δικαστών ή αν εγκατέλειπε την υπόθεση, αφού την είχε αρχίσει, πράγμα που θα έκανε ένας εκβιαστής, αν κατόρθωνε να δωροδοκηθεί από το θύμα του.⁸³ Ο όρος «συκοφάντης» έχει υποτιμητική σημασία στα περισσότερα ρητορικά κείμενα και τις αριστοφανικές κωμωδίες και συνήθως συνοδεύεται με άλλες λέξεις «κακής φήμης», τις περισσότερες φορές όμως από το επίθετο «πονηρός», όπως εδώ.⁸⁴ Σε γενικές γραμμές, οι μελετητές συμφωνούν στο ότι η αναφορά στους συκοφάντες από τους κατηγορούμενους σε ιδιωτικές δίκες και από τις δύο πλευρές σε δημόσιες δίκες αποτελούν κοινό τόπο -χωρίς να στηρίζονται πάντα σε αποδεικτικά στοιχεία- και είναι ένα μέσο ρητορικής για να περιγράψουν δίκες ενοχλητικές, αν και διαφωνούν στο κατά πόσο υπήρχαν πραγματικά κατ' επάγγελμα συκοφάντες που αποσκοπούσαν στον πλουτισμό μέσω του εκβιασμού εύπορων Αθηναίων ή πρόκειται για ρητορική κατασκευή της ανώτερης αθηναϊκής τάξης και η αναφορά σ' αυτούς ήταν ένα μέσο υπονόμευσης της εικόνας του κατηγορού, παρουσιάζοντάς τον ως φιλόδοξο.⁸⁵

⁸²Harvey, 1990, 109, υποσ. 20.

⁸³MacDowell, 1986, 99 και 101.

⁸⁴Harvey, 1990, 107-109.

⁸⁵Για παράδειγμα, ο Osborne (1990) υποστηρίζει ότι δεν υπήρχαν κατ' επάγγελμα συκοφάντες ούτε αποτελούσαν κοινωνική τάξη, αλλά η απόδοση συκοφαντικής δραστηριότητας στους αντιδίκους αποτελεί τόπο στη δικανική

Εδώ, ο ομιλητής χαρακτηρίζει τον κατηγορο (στοιχείο *ήθους*), χωρίς ωστόσο να του προσάπτει συγκεκριμένη συκοφαντική ενέργεια, ενώ ο πληθυντικός χρησιμοποιείται πιθανότατα διότι ο κατηγορος θεωρείται όργανο των εχθρών του κατηγορουμένου (βλ. § 39). Οι συκοφάντες αντιδιαστέλλονται προς τους φιλήσυχους πολίτες, στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και ο κατηγορούμενος, άρα όλοι οι πολίτες κινδυνεύουν από αυτούς.

περιπέτωκα:

Το «περιπίτω» σημαίνει «(μεταφ.) εμπίτω σε κάτι, κατά το πλείστον σε κακό ή δυστύχημα» (LSJ II.3). Συνήθως το ρήμα συντάσσεται με δοτική αφηρημένου ουσιαστικού, εδώ όμως δέχεται και δοτική προσώπου (*ἀπροσδοκῆτοις αἰτίαις καὶ πονηροῖς συκοφάνταις*).

καὶ τοὺς μὴ γεγονότας:

Η φράση απαντά και στον Αισχίνη, *Κατὰ Τιμάρχου*, 1. 134 («*τοὺς μὲν υἱεῖς τοὺς μηδέπω γεγονότας*»). Ο απολογούμενος τονίζει ότι από τους συκοφάντες κινδυνεύουν ακόμη και όσοι δε γεννήθηκαν ακόμη. Πρόκειται για ρητορική *υπερβολή*, η οποία αυξάνει το μέγεθος της υποτιθέμενης συκοφαντικής συμπεριφοράς του κατηγορούμενου και ταυτόχρονα προσελκύει την *εὐνοια* του κοινού προς τον ομιλητή. Με πολλή επιτυχία ο ομιλητής οδηγεί την υπόθεση από προσωπικό θέμα σε γενικό, παρουσιάζοντάς την ως κάτι που αφορά ή θα έπρεπε να αφορά όλη την πόλη, καθώς οι συκοφάντες θεωρούνταν επικίνδυνοι για τους πολίτες αλλά και για τη δημοκρατία, ενώ εμμέσως κατακρίνει την φιλοδικία των Αθηναίων που αποτελεί στην εποχή του μια πληγή της Αθήνας. Αυτή η γενίκευση φέρνει όλους, ιδιαίτερα τους δικαστές που θα αποφασίσουν για την υπόθεση, ενώπιον των ευθυνών τους.

οἱ κοινοὶ [οἱ] κίνδυνοι καὶ τοῖς μηδὲν ἀδικοῦσι καὶ τοῖς πολλὰ ἡμαρτηκόσιν:

Οι κίνδυνοι αφορούν εξίσου και τους παντελώς αθώους και εκείνους που έχουν διαπράξει σωρεία αδικημάτων. Οι κατηγορούμενοι συνηθίζουν να παραπονούνται στους ρητορικούς λόγους ότι οι κατηγοροί-συκοφάντες δεν κάνουν καμία διάκριση μεταξύ αθώων και ενόχων, π.χ. Λυσ. *Ὑπὲρ Καλλίου ἱεροσυλίας* 5.5: *ἄξιον δέ μοι δοκεῖ εἶναι οὐ τούτων ἴδιον ηγεῖσθαι τὰν ἀγῶνα, ἀλλὰ κοινὸν ἀπάντων τῶν ἐν τῇ πόλει*, Λυσ. *Δήμου καταλύσεως ἀπολογία* 25.1: *τῶν δὲ κατηγορῶν θαυμάζω ... εἰ σαφῶς εἰδότες τοὺς μηδὲ ἀδικοῦντας καὶ τοὺς πολλὰ ἐξημαρτηκότας ζητοῦσι κερδαίνειν ἢ ὑμᾶς πείθειν περὶ ἀπάντων ἡμῶν τὴν γνώμην ταύτην ἔχειν*. Οι αντιθέσεις και η *παρομοίωσις* (*μηδὲν ἀδικοῦσι-πολλὰ ἡμαρτηκόσιν*) και η επανάληψη του *καὶ* δίνουν έμφαση στα λεγόμενα.

ρητορική και υπάγεται στη *διαβολή*. Αντίθετα, ο Harvey (1990) απαντώντας στον Osborne υποστηρίζει ότι οι συκοφάντες προσπαθούσαν συστηματικά να κερδίζουν χρήματα, διευθετώντας την κατηγορία πριν αυτή φτάσει στα δικαστήρια.

§2

οὕτω δ' ἄπορος ὁ ἀγὼν μοι καθέστηκεν:

«ἄπορος» σημαίνει «δύσκολος» (LSJ A.II) και «ἀγὼν» εδῶ σημαίνει «δίκη, δικαστικός αγώνας» (LSJ III). Ο ομιλητής χρησιμοποιεί τον κοινό τόπο ότι βρίσκεται σε μεγάλη αμηχανία, επειδή καλείται να αντιμετωπίσει μια σοβαρότατη κατηγορία, πβ. Λυσ. *Κατὰ Ἐρατοσθένους* 12. 1: *Οὐκ ἄρξασθαί μοι δοκεῖ ἄπορον εἶναι, ὧ ἄνδρες δικασταῖ, τῆς κατηγορίας*, Λυσ. *Ἵπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων* 19.1: *Πολλήν μοι ἀπορίαν παρέχει ὁ ἀγὼν οὕτωσί.*

ἀπεγράφην:

Το ρήμα «ἀπογράφομαι» και το ουσιαστικό «ἀπογραφή» χρησιμοποιούνται συνήθως στους ρητορικούς λόγους για μια ἄλλη νομική διαδικασία, που εφαρμοζόταν για την κατάσχεση της περιουσίας κάποιου οφειλέτη προς το δημόσιο. *Απογραφή* ονομαζόταν η καταγραφή της περιουσίας ὕστερα από μήνυση του *βουλόμενου*, διότι ο κατηγορούμενος χρωστοῦσε χρήματα στο δημόσιο, αλλά και η μήνυση που υποβαλλόταν αναφορικά με αυτόν τον κατάλογο, καθώς και η ίδια η δίκη.⁸⁶ Αν το ρήμα χρησιμοποιείται εδῶ με αυτή την τεχνική σημασία, αυτό σημαίνει ότι η αρχική μήνυση κατά του κατηγορουμένου είχε τη μορφή της *απογραφῆς*, που ὅμως δεν εκδικαζόταν από τον Ἄρειο Πάγο και αυτό θα σήμαινε ότι είχε τροποποιηθεί ὄχι μόνο η κατηγορία αλλά και ὅλη η διαδικασία· γι' αυτό είναι προτιμότερο να θεωρήσουμε ότι το *ἀπογράφομαι* είναι ισοδύναμο του *γράφομαι*, που χρησιμοποιείται για να δηλωθεῖ κάθε είδους *γραφῆς* (δημόσιας δίκης).⁸⁷

ἐλάαν ἐκ τῆς γῆς ἀφανίζουσιν:

Η *ἐλάα* εδῶ πρέπει να χρησιμοποιείται αντί του ειδικότερου *μορία*.⁸⁸ Είναι πιθανόν το κατηγορητήριο να αναφερόταν σε *ἐλάα* ή *ἐλάα μορία*, ενώ ο λόγος του κατηγορούμενου στο δικαστήριο αναφέρθηκε συγκεκριμένα σε *σηκόν*.⁸⁹

τοὺς ἐωνημένους τοὺς καρποὺς τῶν μοριῶν:

Από τη στιγμή που οι καρποί των *μοριῶν*, ὅπως και οι *μορίες*, ανήκαν στο κράτος, η φράση σημαίνει «εκείνους που είχαν αγοράσει τον καρπὸ των ιερῶν ελαιοδένδρων» ὄχι από τον ομιλητή αλλά από την πόλη, αφού η πόλη εκμίσθωνε το δικαίωμα συλλογῆς των καρπῶν σε πολίτες που πλειοδοτούσαν στη σχετική δημοπρασία.⁹⁰ Προφανῶς οι εκμισθωτές του συγκεκριμένου κτήματος δεν επιβεβαίωσαν την αρχική κατηγορία ότι ο κατηγορούμενος *ξερίζωσε μια μορία*, ὁπότε ο κατήγορος ελλείψει μαρτύρων ἄλλαξε το κατηγορητήριο.

⁸⁶ Cartledge, 2002, 217 & MacDowell, 1986, 255-257.

⁸⁷ Todd, 2007, 512 & Carey, 1989, 119.

⁸⁸ Για τους ὀρους: *ἐλάα*, *μορία*, *σηκός*, βλ. στην *Εισαγωγή*, 6.2.

⁸⁹ Carey, 1989, 120.

⁹⁰ Todd, 2007, 512.

πυνθανόμενοι προσήσαν:

Ο κατηγορος ζήτησε πληροφορίες από τους αρμόδιους άρχοντες, οι οποίοι, όπως συνάγουμε από τα συμφραζόμενα, είχαν μια λίστα με τις *μορίες*, όχι όμως με τους *σηκούς*.⁹¹

οίομενοι:

«οίομαι» σημαίνει «νομίζω, υποθέτω» και χρησιμοποιείται πάντα για πράγμα αμφίβολο είτε αναφερόμενο στο μέλλον (LSJ), ενώ το «ήγοῦμαι» σημαίνει «πιστεύω» και είναι ισχυρότερο από το «οίομαι». Ορθώς επιλέχθηκε η γραφή *οίομενοι* και όχι *ήγούμενοι*, διότι αναφέρεται στο μέλλον και πρόκειται για άποψη του ομιλητή.

ἀπελέγξαι:

«ἀπελέγγω» (επιτεταμένο αντί του «ἐλέγγω») σημαίνει «ανασκευάζω, αντικρούω» (LSJ). Σωστή η διόρθωση του Westermann, αντί του *ἀποδειῖξαι* [< ἀποδείκνυμι=αποδεικνύω, καθιστώ φανερό (LSJ)], διότι αποδίδει καλύτερα το νόημα.

ἐμοὶ μὲν ...αὐτοῖς δὲ:

Αντιπαράθεση ανάμεσα στον ομιλητή (έναν) και στους κατηγορούς-συκοφάντες (πολλοί).

§3

ἐπιβεβουλευκῶς:

Εδώ η μετοχή χρησιμοποιείται απόλυτα. Ανάλογη χρήση και αλλού, π.χ. *Λυσ. Πρὸς Σίμωνα* 3. 22: *ἐγὼ δ' ἐπιβουλεύσας*. Εάν ο ομιλητής μπορέσει να πείσει το δικαστήριο ότι ο κατηγορος είναι συκοφάντης και είχε προσχεδιάσει την υπόθεση είναι πολύ εύκολο να οδηγηθεί στην αναίρεση της κατηγορίας υποστηρίζοντας ότι δεν είναι δυνατό να δείχνουν οι δικαστές εμπιστοσύνη στις κατηγορίες τέτοιων ατόμων. Γι'αυτό ο Λυσίας χρησιμοποιεί τη μετοχή παρακειμένου, η οποία δηλώνει ότι κάτι έχει ήδη ολοκληρωθεί στο χρόνο που δηλώνεται από το ρήμα εξάρτησης (Goodwin *MT*: 142). Σκοπός του λοιπόν είναι να μειώσει ηθικά τον κατηγορο, για να κάνει αναξιόπιστη την καταγγελία.

ἄμ' ὑμῖν τοῖς διαγνωσομένοις περὶ τοῦ πράγματος ἀκούσαντα:

«διαγιγνώσκω» (ως δικανικός όρος) σημαίνει «εκφέρω γνώμη, κρίνω, αποφασίζω σε δίκη» (LSJ). Ο ομιλητής εκφράζει το κοινότοπο παράπονο ότι πρέπει να απαντήσει απροετοίμαστος στις κατηγορίες που ακούει για πρώτη φορά στο δικαστήριο συγχρόνως με τους δικαστές. Με αυτό τον τρόπο εμπλέκει άμεσα και τους δικαστές, οι οποίοι παρουσιάζονται να βρίσκονται στην ίδια θέση με αυτόν, με σκοπό να τους επηρεάσει ψυχολογικά. Γενικά, τα παράπονα για

---

⁹¹ Carey, 1989, 120.

έλλειψη προπαρασκευής είναι συνηθισμένα από τους εναγόμενους,⁹² οι οποίοι μιλούν δεύτεροι στο δικαστήριο (πβ. Ανδ. 1.6, Λυσ. 19.3, Δημ. 37.45-47). Τα χωρία στους λόγους υπεράσπισης που αναφέρονται στην επιχειρηματολογία του κατηγορού, πιθανότατα προστέθηκαν στους λόγους πριν αυτοί κυκλοφορήσουν γραπτά.⁹³ Ωστόσο, παρά τα παράπονα, υπήρχαν τρόποι να πληροφορηθούν εκ των προτέρων για την επιχειρηματολογία ή την τακτική του αντιδίκου, κυρίως μέσω των διαδικασιών της *διαιτησίας* και της *ἀνακρίσεως* και με βάση αυτή τη γνώση οι λογογράφοι έγραφαν τους λόγους για τους πελάτες τους.⁹⁴ Τον 4^ο αι. π.Χ. η *διαιτησία*⁹⁵ αφορούσε τις ιδιωτικές μηνύσεις και κατά τη διαδικασία αυτή αποκαλύπτονταν στοιχεία της υπόθεσης, καθώς ο διαιτητής, αφού άκουγε τα επιχειρήματα και τα στοιχεία των διαδίκων, προσπαθούσε να πετύχει κάποιον συμβιβασμό και να λύσει τις διαφορές τους εξωδίκως. Για τις δημόσιες δίκες, όπως η *γραφή άσεβείας*, υπήρχε η διαδικασία της *ἀνακρίσεως*⁹⁶, στην οποία παρουσιάζονταν οι θέσεις και τα επιχειρήματα των διαδίκων, όχι βέβαια λεπτομερώς. Αλλά ακόμη και σε αντιπαραθέσεις των διαδίκων ή σε συζητήσεις των οικείων πριν από τη δίκη αποκαλύπτονταν στοιχεία σχετικά με την υπόθεση· στα ρητορικά κείμενα αναφέρονται ακόμα και προδοσίες (για παράδειγμα από τους οικιακούς δούλους) ή και κουτσομπολιά, τα οποία εκμεταλλεύονται οι λογογράφοι προς το συμφέρον τους.⁹⁷ Από τα λεγόμενα πάντως του ομιλητή στη συνέχεια φαίνεται ότι όχι μόνο γνώριζε αρκετά καλά το κατηγορητήριο, αφού αναφέρεται σε συγκεκριμένα στοιχεία του (πβ. §§5, 10, 11), αλλά και έχει έρθει πολύ καλά προετοιμασμένος να απαντήσει στις κατηγορίες.

καὶ περὶ τῆς πατρίδος καὶ περὶ τῆς οὐσίας ἀγωνίσασθαι:

Ο κατηγορούμενος αντιμετωπίζει την εξορία και την κατάσχεση της περιουσίας του σε περίπτωση που καταδικαστεί. Εφόσον η ποινή ήταν προαποφασισμένη και σταθερή, τότε πρόκειται για *ἀγῶνα ἀτίμητον*. Η εξορία ήταν μία αυστηρή ποινή, η οποία επιβαλλόταν κυρίως σε περιπτώσεις ακούσιας ανθρωποκτονίας και προδοσίας, και σήμαινε όχι μόνο την απομάκρυνση ενός πολίτη από την πόλη του και την αφαίρεση των πολιτικών του δικαιωμάτων, αλλά πολλές φορές τη δήμευση της περιουσίας του, την κατεδάφιση της οικίας του, την απώλεια του δικαιώματος ταφής στην Αττική, ακόμα και την στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων στους απογόνους του.⁹⁸

ἐξ ἀρχῆς ὑμᾶς διδάξαι:

---

⁹²Dover, 1968, 167.

⁹³Dover, 1968, 167-168.

⁹⁴Lavency, 2007, 8.

⁹⁵Αναλυτικότερα για τη διαδικασία, βλ. MacDowell, 1986, 321-324.

⁹⁶Βλ. στην *Εισαγωγή*, 5.2.

⁹⁷Lavency, 2007, 7 & Dover, 1968, 168.

⁹⁸MacDowell, 1986, 393-394.

Η έκφραση αποτελεί κοινό τόπο στην αρχαία ελληνική ρητορική σημειώνοντας την αρχή της *διήγησης*, ενώ, δίνοντας την εντύπωση λεπτομερούς αφήγησης, κερδίζει την εμπιστοσύνη του κοινού. Πβ. Δημ. *Πρὸς Μακάρτατον* 43,1: *ἀνάγκη ἴσως ἐστὶν τὰ πραχθέντα ἐξ ἀρχῆς διηγήσασθαι*, Λυσ. *Ὑπὲρ Ἐρατοσθένους* 5.1: *ἐγὼ τοίνυν ἐξ ἀρχῆς ὑμῖν ἅπαντα ἐπιδείξω τὰ ἐμαντοῦ πράγματα*, Ανδ. *Περὶ τῶν Μυστηρίων* 1. 34: *ἐξ ἀρχῆς γὰρ ὑμᾶς διδάξω ἅπαντα τὰ γεγενημένα*.

2.2. Διήγηση (§§4-11)

Η *διήγησις* εύκολα διακρίνεται σε τέσσερις υποενότητες: α) §4: παρουσιάζεται η προϊστορία του κτήματος, ποιοι ήταν δηλ. οι προηγούμενοι ιδιοκτήτες-ενοικιαστές του μέχρι αυτό να περιέλθει στην κατοχή του κατηγορουμένου, β) §5: έχουμε την *πρόθεση*, όπου ο ομιλητής προαναγγέλλει ότι θα αποδείξει ότι όταν αγόρασε το κτήμα δεν υπήρχε ούτε *ελιά* ούτε *μορία* ούτε *σηκός*, γ) §§6-8: πρόκειται για μια παρέκβαση για τις επιπτώσεις του Πελοποννησιακού Πολέμου στην αγροτική οικονομία της Αττικής, με έμφαση στις *μορίες*, δ) §§9-11: επανέρχεται στην ιστορία του κτήματος από τη στιγμή που το αγόρασε, κατονομάζει τους τέσσερις διαδοχικούς καλλιεργητές και το χρονικό διάστημα για το οποίο το εκμίσθωσε στον καθένα, πριν αναλάβει ο ίδιος την καλλιέργειά του, και καλεί τους εκμισθωτές να καταθέσουν υπέρ του.

Η *διήγησις* είναι σύντομη, καθώς το μόνο που απαιτείται είναι μία αναφορά για την απουσία της *μορίας* στον αγρό, όταν τον αγόρασε ο κατηγορούμενος-ομιλητής και περιλαμβάνει τα γεγονότα (σε γραμμική σειρά) που είναι απαραίτητα για να διαφωτιστεί η υπόθεση, όσον αφορά τους προηγούμενους κατόχους ή ενοικιαστές. Έχει σύνθετη δομή εξαιτίας της *προθέσεως* (§5), της *παρεκβάσεως* (§§6-8), της παρεμβολής συναισθηματικών εκκλήσεων προς τους δικαστές και της χρήσης προσωπικών κρίσεων του ομιλητή. Με την ανάμειξη των γεγονότων και των εκκλήσεων προς τους δικαστές, ο ομιλητής προσπαθεί να τους επηρεάσει, ώστε να δεχθούν τη δική του εκδοχή-ερμηνεία των γεγονότων. Για να προσδιορίσει τα γεγονότα χρονικά όσο το δυνατόν ακριβέστερα στις παραγράφους §§4 και 9-10, ο Λυσίας χρησιμοποιεί ποικίλους τρόπους: αναφέρεται σε συμβάντα της αθηναϊκής πολιτικής ιστορίας, σε επώνυμους άρχοντες και στη χρονική διάρκεια που κατείχε κάθε ιδιοκτήτης ή καλλιεργούσε κάθε ενοικιαστής το κτήμα.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο ομιλητής ξεκινά την ιστορία του κτήματος από το 411 π.Χ., επτά χρόνια πριν το αγοράσει ο ίδιος, αναφέροντας ονομαστικά τρεις προηγούμενους ιδιοκτήτες και έναν ενοικιαστή. Η καταγραφή αυτή -όσο σύντομη κι αν είναι και παρά τις χρήσιμες πληροφορίες που παρέχει- εκ πρώτης όψεως φαίνεται άσχετη με την υπόθεση και

προβληματίζει η λειτουργία της. Εντούτοις έχει θέση στο λόγο και χρησιμεύει προκειμένου να δημιουργηθούν συσχετισμοί ανάμεσα στην προϊστορία του κτήματος και την πολιτική ιστορία της Αθήνας κατά την ταραχώδη περίοδο του 411-403 π.Χ. Όταν ήταν στην εξουσία οι Τετρακόσιοι, το κτήμα κατείχε ο ολιγαρχικός Πείσανδρος, ενώ με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το κτήμα δόθηκε στο δημοκρατικό Απολλόδωρο. Κατά την ολιγαρχία των Τριάκοντα το κτήμα βρισκόταν στην κατοχή του Αντικλή (δε γνωρίζουμε τις πεποιθήσεις του), ενώ η αγορά του κτήματος από τον ομιλητή συνέπεσε με την αποκατάσταση της ειρήνης μετά την ολιγαρχία των Τριάκοντα το 404 π.Χ., ίσως και την Αμνηστία του 403/2 (βλ. παρακάτω, σχόλιο *είρήνης ούσης*). Αυτές οι αναφορές δημιουργούν μια αναλογία ανάμεσα στο συγκεκριμένο κτήμα και στην πόλη της Αθήνας: το κτήμα παρουσιάζεται να ακολουθεί την ιστορία της πόλης ή ακόμα θα λέγαμε ότι υφίσταται τις συνέπειες των πολιτικο-στρατιωτικών συνθηκών, του Πελοποννησιακού Πολέμου (βλ. σχετικά παρακάτω, στις §§6-8) και των ολιγαρχικών καθεστώτων των Τετρακοσίων και των Τριάκοντα. Συνεχίζοντας το ανωτέρω μοτίβο, ο ομιλητής που απέκτησε το κτήμα σε καιρό δημοκρατίας, έχει –ή τουλάχιστον αυτό επιδιώκει να δείξει– κι αυτός δημοκρατικά αισθήματα. Επομένως, καταδεικνύεται έμμεσα η αφοσίωση του ομιλητή στο δημοκρατικό πολίτευμα και η διαφοροποίησή του από την ολιγαρχία. Άλλωστε, ήταν κοινός τόπος στη ρητορική, ιδιαίτερα την εποχή που διαδραματίστηκαν τα γεγονότα και διεξήχθη η δίκη, που οι μνήμες των αγριστήτων και εγκλημάτων των ολιγαρχικών ήταν ακόμα νωπές, η προσπάθεια των διαδίκων να πείσουν για τα δημοκρατικά τους φρονήματα και να αποτινάξουν κάθε αμφιβολία περί σχέσεώς τους με τους ολιγαρχικούς.

§4

Πεισάνδρου:

Αρχικά το κτήμα ανήκε στον Πείσανδρο. Ο Πείσανδρος, γιος του Γλαυκέτη από το δήμο των Αχαρνών, ήταν Αθηναίος δημαγωγός, που κυριαρχούσε στην Αθηναϊκή πολιτική σκηνή από τη δεκαετία του 420. Ενώ το 415 π.Χ. δήλωνε αφοσιωμένος δημοκρατικός και έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στις έρευνες που διεξήχθησαν για τον ακρωτηριασμό των Ερμών (Ανδοκ. *Περὶ τῶν μυστηρίων* 1.36), το 411 ήταν ένας από τους πρωτεργάτες (μαζί με τους Αντιφώντα, Φρόνιχο και Θηραμένη) της βραχύβιας ολιγαρχίας των Τετρακοσίων. Σύμφωνα με το Θουκυδίδη (*Ιστ.* 8. 68), ο ρήτορας Αντιφώντας ήταν ο ιθύνων νους του κινήματος, ο Πείσανδρος εργάστηκε ακαταπόνητα για την κατάλυση της δημοκρατίας, ο Φρόνιχος επέδειξε εξαιρετικό ζήλο υπέρ της ολιγαρχίας και ο Θηραμένης υπήρξε ένας από τους κυριότερους ανατροπείς της δημοκρατίας. Ο Πείσανδρος κατονομάζεται επίσης ως ένας εξέχων

ολιγαρχικός στο Λυσία (*Κατὰ Ἐρατοσθένους* 12.66 και *Δήμου καταλύσεως ἀπολογία* 25.9). Ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (*Ἱστ.* 8. 45-54, 56, 63-69), τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα στὴν Ἀθήνα ἀνατράπηκε ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῶν Τετρακοσίων, ὅταν ἐπώνυμος ἀρχὸν ἦταν ὁ Καλλίας (412/11 π.Χ.), ὕστερα ἀπὸ συνωμοσίες τῶν ολιγαρχικῶν που εἶχαν δημιουργήσει «ἐταιρεῖες», κλειστὲς ολιγαρχικὲς ομάδες στὴν Ἀθήνα και στὴ Σάμο. Ὁ Πείσανδρος ἐπεισε ἀρχικὰ τὴν ἐκκλησία τοῦ Δήμου ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης θα ἐξασφάλιζε σημαντικὴ περσικὴ βοήθεια, ἀν εγκαθίδρυσαν ολιγαρχία, και σε ἄλλη συνέλευση τῆς Ἐκκλησίας ὄχι στὴν Πνύκα, ὅπως συνηθιζόταν, ἀλλὰ στὸν Κολωνό, διορίστηκε ἡ Βουλὴ τῶν Τετρακοσίων, που κυβέρνησε γιὰ τέσσερις μῆνες περίπου, ἀπὸ τοὺς δύο τελευταίους τοῦ ἔτους 412/11 π.Χ. μέχρι και τοὺς δύο πρώτους μῆνες τοῦ ἐπόμενου ἔτους, 411/10 π.Χ. Ἡ ἥττα τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου ἐξῶ ἀπὸ τὴν Ερέτρια και ἡ ἐξέγερση τῆς Εὐβοίας, παρά τὸν πανικὸ που δημιούργησε στους Ἀθηναίους, οδήγησε στὴ σύγκληση συνέλευσης στὴν Πνύκα, στὴν κατάλυση τῆς ολιγαρχίας τῶν Τετρακοσίων και στὴν ἀνάθεση τῆς διακυβέρνησης στους Πέντε Χιλιάδες (Θουκ. *Ἱστ.* 8. 94-97). Ὅταν πληροφορήθηκαν τὴν πολιτειακὴ μεταβολή, προβλέποντας τὴν καταδίκη τοὺς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ὁ Πείσανδρος μαζί με ἄλλους ολιγαρχικοὺς κατέφυγε στὴ Δεκέλεια (Θουκ. *Ἱστ.* 8. 98) και ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ἀντίπαλη Σπάρτη. Ἡ περιουσία τοῦ δημεύτηκε και τὸ συγκεκριμένο κτῆμα δόθηκε στὸν Ἀπολλόδωρο ἀπὸ τὰ Μέγαρα ὡς δωρεὰ ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸν δῆμο. Δε γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ κείμενο, ἀν αὐτὸ ἦταν τὸ μόνον κτῆμα που κατεῖχε ὁ Πείσανδρος, οὔτε πού βρισκόταν ἀκριβῶς. Γιὰ νὰ μὴ διακόπτεται ἡ γεωργικὴ δραστηριότητα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ὁ ἀγρὸς θα πρέπει νὰ ἦταν κοντὰ στὴν πόλη. Ἀν βρισκόταν στὶς Ἀχαρνές, θα ἦταν φυσικὸ νὰ εἶχε λεηλατηθεῖ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο, ἀλλὰ ἐξίσου ἀναμενόμενο θα ἦταν ὁ ομιλητὴς νὰ τόνιζε περισσότερο αὐτὸ τὸ στοιχεῖο (§§5-6).⁹⁹ Ἐπιπλέον, οὔτε τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἄλλα κτῆματα τοῦ κατηγορουμένου βρισκόνταν στὴν πεδιάδα (§24) μας βοηθάει νὰ συναγάγουμε ἀσφαλὴ συμπεράσματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀδυναμία τοῦ Νικομάχου νὰ οδηγήσει τοὺς ἀρμόδιους ἀρχόντες στὸ κτῆμα αὐτό, προκειμένου νὰ γίνουν μάρτυρες τῆς υποτιθέμενης καταστροφῆς τοῦ *σηκού* (βλ. §22), ἴσως σημαίνει ὅτι βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸ ἄστυ τῆς Ἀθήνας.

Ἀπολλόδωρος ὁ Μεγαρεὺς:

Ὁ Ἀπολλόδωρος κατονομάζεται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς δημοκρατικοὺς που δολοφόνησαν τὸν Φρύνιχο, ἐνέργεια που σηματοδότησε τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ολιγαρχίας τῶν Τετρακοσίων. Ὁ Φρύνιχος, γιὸς τοῦ Στρατωνίδη, ἦταν Ἀθηναῖος στρατηγὸς και πολιτικὸς, πρωτεργάτης τοῦ

---

⁹⁹Todd, 2007, 514.

πραξικοπήματος των Τετρακοσίων. Είχε πάει μαζί με τον Αντιφώντα και άλλους δέκα Αθηναίους στη Σπάρτη για να διαπραγματευτεί τη σύναψη ειρήνης με τους Λακεδαιμόνιους (Θουκ. *Ιστ.* 8. 90), αλλά, όταν επέστρεψε η πρεσβεία, ο Φρύνιχος δολοφονήθηκε. Οι πηγές που έχουμε δίνουν αντικρουόμενες πληροφορίες για τη δολοφονία. Σε δύο σύγχρονες της πηγές, στο Λυσία (*Κατὰ Ἀγοράτου* 13.70-72) και στο Λυκούργο (*Κατὰ Λεωκράτους* 1.112-113) αναφέρονται δύο δολοφόνοι, ο Απολλόδωρος και ο Θρασύβουλος. Σύμφωνα με την εκδοχή του Λυσία, ο Απολλόδωρος από τα Μέγαρα και ο Θρασύβουλος από την Καλυδώνα σχεδίασαν και εκτέλεσαν τη δολοφονία του Φρυνίχου: τον συνάντησαν όταν περπατούσε, ο Θρασύβουλος τον χτύπησε μια φορά και τον έριξε κάτω, ενώ ο Απολλόδωρος ούτε που τον άγγιξε· αργότερα ο αθηναϊκός δήμος τίμησε και τους δύο με ψήφισμα και δωρεές, χαρακτηρίζοντάς τους τυραννοκτόνους και ελευθερωτές, και τους παραχώρησαν το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη, απόδειξη του οποίου αποτελεί αυτό που λέγεται στο συγκεκριμένο λόγο, ότι δηλ. πήρε το κτήμα του Πεισάνδρου ως δωρεά. Ο Λυκούργος αναφέρει ότι ο Θρασύβουλος και ο Απολλόδωρος σκότωσαν τον Φρύνιχο και φυλακίσθηκαν, μετά όμως από έρευνα που έκαναν οι Αθηναίοι αποφάσισαν ότι ο Φρύνιχος ήταν προδότης και οι δολοφόνοι του αφέθηκαν ελεύθεροι. Ο Θουκυδίδης (*Ιστ.* 8.92.2), από την άλλη, αναφέρει ότι ο δράστης διέφυγε, αλλά ο συνεργός του, που δεν κατονομάζεται, ήταν Αργεΐος, συνελήφθη από τους 400 και υποβλήθηκε σε βασανιστήρια, χωρίς όμως να αποκαλύψει τον δράστη. Τέλος, ο Πλούταρχος (*Ἀλκιβιάδης*, 25.10) αναφέρει ότι ένας άντρας από τις περιπόλους ονόματι Έρμων σκότωσε τον Φρύνιχο και στη συνέχεια αυτός και οι συνεργάτες του ανταμείφθηκαν με έναν στέφανο. Πιο αξιόπιστες θεωρούνται οι σύγχρονες της δολοφονίας μαρτυρίες των Λυσία και Λυκούργου, ενώ η εκδοχή του Θουκυδίδα δε θεωρείται αξιόπιστη, αφού ήταν εξόριστος κατά τα έτη 424-404 π.Χ.,¹⁰⁰ ομοίως και του Πλουτάρχου, ο οποίος έγραψε τους *Βίους* του το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. και δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την αξιοπιστία των πηγών.¹⁰¹

ὀλίγω δὲ πρὸ τῶν τριάκοντα:

«λίγο πριν από τους Τριάκοντα». Θα ήταν χρήσιμο αν γνωρίζαμε ακριβώς το χρονικό διάστημα που πέρασε: π.χ. ένας μήνας ή ένας χρόνος; Οι Τριάκοντα Τύραννοι επιβλήθηκαν στην Αθήνα από τους Λακεδαιμόνιους το 404 π.Χ. μετά την επικράτηση των τελευταίων στον Πελοποννησιακό Πόλεμο και παρέμειναν στην εξουσία για μόλις οκτώ μήνες.

Ἀντικλῆς παρ' αὐτοῦ πριάμενος ἐξεμίσθωσεν:

¹⁰⁰ Carey, 1989, 121-122.

¹⁰¹ Βολονάκη, 2012, 228.

Ο Αντικλής αγόρασε το κτήμα από τον Απολλόδωρο και το εκμίσθωσε. Είναι πολύ πιθανόν ο Απολλόδωρος να πούλησε το κτήμα ενόψει της εγκαθίδρυσης των Τριάκοντα, καθώς λογικά οι Τύραννοι δε θα διέκειντο ευνοϊκά απέναντι σε κάποιον που είχε δολοφονήσει έναν ομοϊδεάτη τους ηγέτη λίγα χρόνια πριν και πιθανότατα το πούλησε σε πολύ χαμηλή τιμή.¹⁰² Ο Αντικλής δεν είναι γνωστός από άλλη πηγή, το όνομά του είναι πολύ κοινό (υπάρχουν 41 αναφορές στο LGPN) και ελλείψει άλλων στοιχείων δεν υπάρχει λόγος να συσχετιστεί με την ιστορία του Αγοράτου στον ομώνυμο λόγο του Λυσία, όπου αναφέρεται ότι ο πατέρας του Αγοράτου αποτελούσε κοινή ιδιοκτησία των Νικοκλή και Αντικλή (*Katà Aγοράτου* 13.64).¹⁰³ Η κατοχή του κτήματος από τον Αντικλή για μικρό χρονικό διάστημα, ίσως σημαίνει ότι μοναδικός του σκοπός ήταν να αποκομίσει γρήγορα κέρδος.¹⁰⁴ Από την άλλη, αν και δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τις πολιτικές πεποιθήσεις του Αντικλή, το γεγονός ότι πούλησε το κτήμα μετά την πτώση των Τριάκοντα ίσως σημαίνει ότι πρόσκειτο στους ολιγαρχικούς.

ἐγὼ δὲ παρ' Αντικλέους εἰρήνης οὔσης:

Ο κατηγορούμενος με τη σειρά του αγόρασε το κτήμα από τον Αντικλή, όταν είχε αποκατασταθεί η ειρήνη. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο ομιλητής παρακάτω παραδέχεται ότι αγόρασε το κτήμα επί ἀρχοντος Πυθοδώρου (§ 9), ο οποίος σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ἀθηναίων Πολιτεία*, 35.1)¹⁰⁵ ήταν επώνυμος ἀρχοντας τη χρονιά που κυβερνούσαν οι Τριάκοντα, δηλ. το 404/3, αλλά και ότι ο Αντικλής το αγόρασε πριν τους Τριάκοντα, λέγοντας «εἰρήνη» ίσως εννοεί την Αμνηστία του 403/2 π.Χ. μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών και όχι την παράδοση της Αθήνας στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, το 404 π.Χ.¹⁰⁶

ὠνοῦμαι:

ιστορικός ενεστώτας (=αγόρασα). Η διόρθωση του Emperius, αντί για το *ὠνούμην* των χειρογράφων είναι σωστή, διότι ο παρατατικός του ρήματος στην Αττική λαμβάνει τη συλλαβική αύξηση *έωνούμην* (LSJ και Smyth GG 431), αλλά και δε χρησιμοποιείται ο παρατατικός στη θέση του αορίστου (Smyth GG 1889-1909). Αντίθετα, ο ενεστώτας χρησιμοποιείται συχνά σε διηγήσεις στη θέση ιστορικού χρόνου, για να δώσει ζωντάνια στην αφήγηση και για να δηλώσει πράξη που ξεκίνησε στο παρελθόν, αλλά το αποτέλεσμα της υφίσταται ακόμη (Smyth GG 1883). Στην §4 υπάρχει συνδυασμός παρατατικού και αορίστου, φαινόμενο συχνό σε αφηγήσεις. Ο παρατατικός, παρουσιάζοντας τα γεγονότα του

¹⁰²Todd, 2007, 516 & Carey, 1989, 122.

¹⁰³Todd, 2007, 516-517.

¹⁰⁴Carey, 1989, 125.

¹⁰⁵ *Οἱ μὲν οὖν τριάκοντα τοῦτον τὸν τρόπον κατέστησαν ἐπὶ Πυθοδώρου ἀρχοντος.*
<http://www.perseus.tufts.edu/Aristotle/AthPol35> (τελευταία επίσκεψη 12/10/2015).

¹⁰⁶Todd, 2007, 517 & Carey, 1989, 122.

παρελθόντος ως εξελισσόμενα, «θέτει τον αναγνώστη στη μέση των γεγονότων όταν συμβαίνουν», δίνει στην αφήγηση πιο αργό ρυθμό, σε αντίθεση με τον αόριστο, που παρουσιάζει τα γεγονότα συνοπτικά και δηλώνει απλά ότι συνέβη ένα γεγονός (Smyth *GG* 1908).

§5

Έχουμε την *πρόθεσιν*, σύντομη δηλ. έκθεση του θέματος ή των βασικών θέσεων του λόγου, που συνήθως βρίσκεται μετά το *προοίμιο*: ο ομιλητής δηλώνει ότι πρόκειται να αποδείξει ότι όταν αγόρασε το κτήμα δεν υπήρχε ούτε *ελιά* ούτε *σηκός* και αρνείται κατηγορηματικά και εμφατικά με την επανάληψη (*οὔτε-οὔτε*) την ύπαρξη οποιασδήποτε ιερής ελιάς ή ξύλινης περιφραξής μιας *μορίας*, όταν αυτό περιήλθε στην κατοχή του. Υποστηρίζει μάλιστα ότι ακόμα κι αν υπήρχαν στο παρελθόν (πριν δηλ. το κτήμα περιέλθει στην κατοχή του) *μορίες* στο κτήμα, από τη στιγμή που δεν απομακρύνθηκαν από τον ίδιο, που είναι ο τελευταίος ιδιοκτήτης, είναι άτοπο να δικαστεί αυτός για αδίκημα που δεν έχει διαπράξει, αμφισβητώντας εντελώς το περιεχόμενο του κατηγορητηρίου.

ὡς... ἐνήν:

Το *ὡς* εισάγει ειδική πρόταση υποκειμενικής (ή ψευδούς) κρίσεως, σε αντίθεση με το *ὅτι* που δηλώνει το πραγματικό.

οὐδ' εἰ πολλὰ ἐνήσαν μοριαί, οὐκ ἂν δικαίως ζημιούσθαι:

Η άρνηση *οὐκ* της απόδοσης δεν ακυρώνει το προηγούμενο *οὐδέ* της υπόθεσης, αλλά το ενισχύει (Denniston *GP*: 196-7). Το «ζημιόομαι-οὔμαι» (εδώ παθητικό και απόλυτο) σημαίνει «υφίσταμαι απώλεια, ζημιώνομαι, τιμωρούμαι» (LSJ).

δι' ἡμᾶς:

Χρησιμοποιεί πληθυντικό αντί για ενικό αναφερόμενος στον εαυτό του, ίσως γιατί δε θα μπορούσε μόνος του να ξεριζώσει το *σηκό*, αλλά και σύμφωνα με το κατηγορητήριο (§19) τον βοήθησαν οι δούλοι του.

ὡς ἀδικοῦντας:

Το *ὡς* συνοδεύει αιτιολογική μετοχή, στην οποία προσδίδει υποκειμενική χροιά· η ιδέα που εκφράζεται από τη μετοχή παρουσιάζεται ως απλή γνώμη ή σκέψη του υποκειμένου του ρήματος της πρότασης ή άλλου προσώπου που δεσπάζει στην πρόταση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο ομιλητής ή συγγραφέας συμφωνεί με αυτή τη γνώμη (Goodwin *MT*: 864). Εδώ πρόκειται για αιτιολογική μετοχή, η αιτιολογία παρουσιάζεται κατά τη γνώμη του υποκειμένου και είναι συνημμένη στο *ἡμᾶς* που προηγείται.

οὐκ ἂν δικαίως:

Τονίζει για άλλη μια φορά ότι άδικα κατηγορείται. Η έννοια της αδικίας υπάρχει στις πρώτες παραγράφους του λόγου (§1 *τοῖς μηδὲν ἀδικοῦσι*, §2 *ἀδικοῦντα*) αλλά και πιο κάτω (βλ. π.χ. §6 τη ρητορική ερώτηση «ὥστε πῶς ἂν δικαίως...;»). Μέσω της επανάληψης αποσκοπεί να προκαλέσει συναισθήματα στο δικαστήριο (*πάθος*).

§§6-8

Αυτό το τμήμα της *διηγέσεως* αποτελεί έναν τύπο *παρεκβάσεως*, όπου ο ομιλητής αναφέρεται στις επιπτώσεις του Πελοποννησιακού Πολέμου στην αγροτική οικονομία της Αττικής. Περιγράφεται η αποψίλωση της γης κατά τη διάρκεια του πολέμου, με έμφαση στην καταστροφή των δέντρων και των ελαιόδεντρων. Εντύπωση προκαλεί ότι ενώ ο κατήγορος ισχυρίζεται ότι το αδίκημα διαπράχθηκε επί Σουνιάδου άρχοντος (397/6 π.Χ., βλ. §11), ο ομιλητής αναφέρεται στα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Αυτή η αναδρομή στο παρελθόν αποσπά την προσοχή των δικαστών από τα γεγονότα της υπόθεσης και τη στρέφει στους αδιαμφισβήτητους εχθρούς της Αθήνας. Ο ρητορικός στόχος του Λυσία είναι να ενσπείρει την αμφιβολία και να δείξει ότι είναι πολύ πιθανόν να εκριζώθηκε η *μορία* ή ο *σηκός* από τους Λακεδαιμονίους, οι οποίοι ως γνωστόν λεηλατούσαν και ερήμωναν την αττική γη και κατά την πρώτη φάση (Αρχιδάμειος πόλεμος, 431-421 π.Χ.) αλλά κυρίως κατά την τελευταία φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου, τον Δεκελεικό πόλεμο (413-404 π.Χ.). Επίσης, προσπαθεί έμμεσα να αναιρέσει την υπόνοια ότι είχε αντι-δημοκρατικές πεποιθήσεις. Η ρητορική του Λυσία περνά από το γενικό στο ειδικό: μετά από μια γενικόλογη αναφορά στα δεινά που έφερε ο πόλεμος, περνά στις λεηλασίες και την καταστροφή της γης και από τους Λακεδαιμονίους και από τους Αθηναίους, για να καταλήξει στον αφανισμό των δέντρων, συμπεριλαμβανομένων και των *μοριών* από τους Σπαρτιάτες.

§6

πάντες γὰρ ἐπίστασθε:

Ο ομιλητής απευθύνεται προς το ακροατήριο. Τέτοιες εκφράσεις είναι κοινές στους ρητορικούς λόγους και απευθύνονται στα συναισθήματα του κοινού, ελλείπει άλλων αποδείξεων: οι ακροατές δεν μπορούν παρά να συμφωνήσουν με τον ομιλητή, αφού πρέπει να αποδεχθούν ό,τι παρουσιάζει ως ζήτημα κοινής γνώσης (Άριστ. *Ρητορ.* Γ, 7.7.). Με αυτή τη χρήση το ρήμα *ἐπίστασθε* και στις §§7, 24. Βέβαια στη συγκεκριμένη περίπτωση αναφέρεται ένα πραγματικό γεγονός, γνωστό σε όλους, το οποίο παρουσιάζεται υπό ένα άλλο πρίσμα που υπηρετεί την υπερασπιστική τακτική του Λυσία.

τὰ μὲν πόρρω ὑπὸ Λακεδαιμονίων ἐτέμνετο, τὰ δ' ἐγγὺς ὑπὸ τῶν φίλων διηρπάζετο:

Έχουμε *αντιθέσεις* (τὰ μὲν-τὰ δὲ, πόρρω-ἐγγὺς) και *παρίσωσιν*. Πρόκειται για μια μαρτυρία του τι συνέβαινε κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, η οποία εν πολλοίς συμφωνεί με τις ιστορικές πηγές. Το στρατηγικό σχέδιο του Περικλή, το οποίο και εφαρμόστηκε με την έκρηξη του πολέμου (431-430 π.Χ.), προέβλεπε τη συγκέντρωση του πληθυσμού της υπαίθρου μέσα στα τείχη της Αθήνας. Οι Αθηναίοι λοιπόν συγκεντρώθηκαν μέσα στα τείχη της πόλης (Θουκ. *Ιστ.* 2.14-17) και άφησαν τους Σπαρτιάτες υπό τον Αρχίδαμο να λεηλατούν την Αττική (Θουκ. *Ιστ.* 2.18-23), προτιμώντας να μην φέρουν αντίσταση στη στεριά, όπου υστερούσαν, και μάλιστα έφτασαν στο σημείο να θεωρούν τη διατήρηση της ηγεμονίας στη θάλασσα πιο σπουδαία από την ολοκληρωτική καταστροφή των καλλιεργούμενων εκτάσεων και των σπιτιών της υπαίθρου (Θουκ. *Ιστ.* 2.62). Ο Περικλής συγκρατούσε όσους αγανακτούσαν και επιθυμούσαν να συγκρουστούν άμεσα με τον Αρχίδαμο, λέγοντάς τους ότι τα δέντρα ακόμα κι αν κοπούν γρήγορα μεγαλώνουν ξανά, ενώ δε συμβαίνει το ίδιο με τους άντρες (Πλούτ. *Περ.* 33.4). Από την άλλη, η συγκέντρωση μεγάλου πλήθους στο άστυ δημιούργησε προβλήματα επισιτισμού και οι Αθηναίοι αναγκάζονταν να βγαίνουν προς αναζήτηση τροφής στις γύρω από τα τείχη περιοχές. Η δενδροτόμηση της Αττικής από τους Σπαρτιάτες περιγράφεται από το Θουκυδίδη (*Ιστ.* 2. 19): δεντροτόμησαν την Ελευσίνα και το Θριάσιο πεδίο και στη συνέχεια τις Αχαρνές. Και κατά το δεύτερο έτος του πολέμου (430-429 π.Χ) οι Λακεδαιμόνιοι αφού δεντροτόμησαν την πεδιάδα, προήλασαν στην περιφέρεια την καλουμένη Παραλία μέχρι το Λαύριο και πρώτα δεντροτόμησαν το μέρος που βλέπει προς την Πελοπόννησο και έπειτα το μέρος που αντικρύζει την Εύβοια και την Άνδρο (Θουκ. *Ιστ.* 2.55). Αλλά και αργότερα, το 413-412 π.Χ., οι Λακεδαιμόνιοι με τους συμμάχους τους, υπό την αρχηγία του βασιλιά Άγι, υιού του Αρχιδάμου, εισέβαλαν στην Αττική και, αφού ερήμωσαν την πεδιάδα αναγκάζοντας τους αγρότες να οδηγηθούν ξανά μέσα στα τείχη, κατασκεύασαν φρούριο στη Δεκέλεια, από όπου έκαναν συνεχείς εισβολές στην Αττική (Θουκ. *Ιστ.* 7, 19). Ο ιστορικός (Θουκ. *Ιστ.* 7.27-28) περιγράφει τις συνέπειες αυτού του γεγονότος: οι Αθηναίοι είχαν χάσει καλλιεργήσιμες εκτάσεις, υποζύγια και πρόβατα, πάνω από είκοσι χιλιάδες δούλοι είχαν αυτομολήσει στη Δεκέλεια και αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην εισαγωγή τροφίμων από την Εύβοια, που τώρα έπρεπε να γίνεται από τη θάλασσα. Κατά τον Hanson, η αναφορά στις λεηλασίες από τους «φίλους», ίσως αποτελεί μια νύξη στην εκτεταμένη λεηλασία της αττικής υπαίθρου, το 397 π.Χ., χρονιά που διεπράχθη το εκδικαζόμενο αδίκημα, από τους Βοιωτούς, που ήταν σύμμαχοι των Αθηναίων κατά τον Δεκελεικό πόλεμο.¹⁰⁷

ὥστε πῶς ἂν δικαίως ...διδόην;

---

¹⁰⁷Hanson, 1998, 155.

Ερωτήσεις που τίθενται στους δικαστές ή στους αντιπάλους δεν αναμένονται πάντα να απαντηθούν και συχνά αποτελούν μια συμπερασματική δήλωση.¹⁰⁸ Συνήθως ο ομιλητής δίνει ο ίδιος απαντήσεις ή απαντά εμμέσως δίνοντας κάποια άλλα στοιχεία, όπως εδώ: *ἄλλως τε καί* ... Η ερώτηση ουσιαστικά ισοδυναμεί με έντονη άρνηση: ο ομιλητής θεωρεί άδικο να τιμωρηθεί ο ίδιος για αδικήματα που διέπραξαν άλλοι στο παρελθόν, είτε κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, είτε μετά από αυτόν.

συμφορῶν:

Η λέξη «συμφορά» χρησιμοποιείται συνήθως στο λυσιακό corpus ως ευφημισμός για τη μάχη στους Αιγός Ποταμούς, αλλά εδώ αναφέρεται γενικότερα στις δυστυχίες των Αθηναίων κατά την τελευταία φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου (Δεκελεικός πόλεμος, 413-404 π.Χ.).¹⁰⁹

δίκην διδοίην:

«Δίκη» είναι η «ικανοποίηση για ένα έγκλημα, ανταπόδοση, ποινή», ενώ η φράση «δίκην δίδωμί τινί τινος» σημαίνει «δίνω ικανοποίηση για έγκλημα σε κάποιον, τιμωρούμαι» (LSJ).

ἄλλως τε καί:

Η φράση χρησιμοποιείται για να εισαγάγει ένα νέο στοιχείο, που έρχεται σε αντίθεση με ό,τι έχει λεχθεί προηγουμένως.

ἄπρατον ἦν πλεῖν ἢ τρία ἔτη:

Αναφέροντας ότι το εν λόγω κτήμα, που δημεύτηκε τον καιρό του πολέμου, παρέμεινε απούλητο πάνω από τρία χρόνια (411-408 π.Χ.), θέλει να υπονοήσει ότι παρέμεινε αφρόντιστο, επειδή αυτό τον συμφέρει και ενισχύει την υπερασπιστική του τακτική ότι άδικα κατηγορείται. Βέβαια, η Σπαρτιατική κατοχή της Δεκέλειας θα δυσκόλευε την πώληση του χωραφίου.

§7

οὐ θαυμαστὸν δ' εἶ ... ἐξέκοπτον, ἐν ᾧ οὐδὲ ... ἐδυνάμεθα:

Ο Λυσίας χρησιμοποιεί συχνά τις λέξεις *θαυμαστόν* ή *δεινόν* για να εισαγάγει επιχειρήματα περισσότερο συναισθηματικού παρά λογικού περιεχομένου. Χρησιμοποιεί ένα *argumentum ex contrariis*, δηλ. επιχειρήμα που η δύναμή του οφείλεται στην έκθεση κάποιας αντίφασης και έχει την εξής μορφή: εισάγεται με φράσεις όπως *δεινόν*, *ἄτοπον ἐστί*, ακολουθούμενες από δύο αντιφατικές προτάσεις που συνδέονται με τα μόρια *μὲν-δέ*, εκ των οποίων η πρώτη αναφέρεται σε ένα πραγματικό γεγονός, ενώ η δεύτερη εκθέτει τι θα ήταν δεινό/φοβερό σύμφωνα με τα

¹⁰⁸Adams, 1976, 356.

¹⁰⁹Todd, 2007, 518.

προηγούμενα.¹¹⁰ Στην προκειμένη περίπτωση, αν και δεν υπάρχουν τα μόρια *μὲν-δέ*, σημειώνει ότι δεν είναι παράξενο αν ξεριζωναν τότε τα ιερά ελαιόδενδρα οι Λακεδαιμόνιοι, καθώς οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να προστατεύσουν ούτε καν τις ιδιωτικές τους περιουσίες.

ἔξέκοπτον:

«Ἐκκόπτω» σημαίνει «αποκόπτω (δέντρα), υλοτομώ» (LSJ): σύμφωνα με τον Hanson όμως μπορεί να σημαίνει και «κόβω κλαδιά».¹¹¹ Η επανάληψη του ρήματος *ἔκκόπτω* σε διάφορους τύπους στην παράγραφο αυτή (*ἔκκέκοπται, ἔκκοψάντων*) αποσπά την προσοχή των ακροατῶν από τη δράση του κατηγορουμένου και των προηγούμενων ιδιοκτητῶν ή ενοικιαστῶν του κτήματος και ενισχύει το επιχείρημα του ομιλητή, διατηρώντας την ἔμφαση στην ενέργεια και στη δράση των Λακεδαιμονίων. Το ίδιο ρήμα μεταχειρίζεται και στις §§11, 15. Βέβαια, ο ισχυρισμός του ομιλητή αντιφάσκει προς την πληροφορία δύο αθτιδογράφων, του Ανδροτίωνα και του Φιλοχόρου, ότι οι Λακεδαιμόνιοι απέφευγαν να καταστρέφουν τις μορίες φοβούμενοι την Αθηνά.¹¹² Επιπλέον, το επιχείρημα δεν είναι πολύ πειστικό, καθώς σε συνθήκες επιδρομής και πολέμου δεν ενδεικνυόταν η χρονοβόρα επιχείρηση εκρίζωσης δέντρων ή κορμών.¹¹³

ὄσοι μάλιστα τῶν τοιούτων ἐπιμέλεσθε:

Ανάμεσα στα καθήκοντα του Αρείου Πάγου ήταν και η προστασία των *μοριῶν*. (Βλ. στην *Εισαγωγή*, 5.3.)

γῆ ψιλῆ:

Το επίθετο «ψιλός,-ή, -όν» χρησιμοποιείται για γη ἄδεντρη, γυμνή (LSJ, I). Το γεγονός ότι έκοβαν τα ελαιόδεντρα για να γίνει η γη καλλιεργήσιμη, ίσως είναι μια απόδειξη του ότι οι Αθηναίοι προτιμούσαν να μην καλλιεργούν στο ίδιο χωράφι δέντρα και δημητριακά.¹¹⁴ Από την ἄλλη, με δεδομένο ότι πρόκειται για ρητορικό λόγο, ίσως πρέπει να εκλάβουμε ως *υπερβολή* και να μην λάβουμε σοβαρά υπόψη μας ότι κόπηκαν όλα τα ελαιόδεντρα και απογυμνώθηκε η γη.¹¹⁵ Ἄλλωστε και ο ίδιος ο ομιλητής αναφέρεται παρακάτω σε πολλές ιερές ελιές που υπήρχαν στα κτήματά του (§§24 και 26), τις οποίες και φρόντιζε.

δίκην λαμβάνειν:

«παίρνω εκδίκηση από κάποιον, τιμωρώ» (LSJ).

---

¹¹⁰Bateman, 1962, 170-171.

¹¹¹Hanson, 1998, 63.

¹¹²Todd, 2007, 517.

¹¹³Hanson, 1998, 58.

¹¹⁴Foxhall, 2007, 113.

¹¹⁵ό.π., 119 & Hanson, 1998, 157.

§8

καίτοι εἰ ... γενέσθαι:

«Εάν αυτοί οι οποίοι είχαν στην κατοχή τους το κτήμα το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε, δεν είναι υπεύθυνοι για την καταστροφή που έγινε από άλλους, είναι παράλογο να θεωρούνται υπεύθυνοι αυτοί που απέκτησαν το αγρόκτημα μετά την καταστροφή του σηκού». Ο ομιλητής παραθέτει στο χωρίο αυτό ένα επιχειρήμα «ἀπὸ τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον» (*argumentum a fortiori*), δηλαδή επιχειρήμα που αποδεικνύει έναν ισχυρισμό βασιζόμενο στην απόδειξη ενός ισχυρότερου ισχυρισμού.¹¹⁶

τοὺς γεωργοῦντας:

Αναφέρεται σε όλους όσους καλλιεργούσαν το χωράφι, χωρίς διάκριση ανάμεσα σε εκμισθωτές και ιδιοκτήτες.

διὰ παντὸς τοῦ χρόνου:

όλο αυτό το διάστημα, δηλ. και στην ειρήνη και στον πόλεμο.

ἢ που:

«αναμφίβολα», «βεβαίως». Ο συνδυασμός προσδίδει ρητορική ισχύ και δίνει έμφαση στα συμπεράσματα που ακολουθούν μια σειρά επιχειρημάτων *ἐκ του εἰκότος* (Denniston *GP*: 494).

§9-10

Ο κατηγορούμενος αναφέρει συνοπτικά ότι ο ίδιος κράτησε μόλις πέντε μέρες το κτήμα και κατονομάζει τους τέσσερις διαδοχικούς καλλιεργητές και το χρονικό διάστημα για το οποίο το εκμίσθωσε στον καθένα: ο πρώτος εκμισθωτής Καλλίστρατος το καλλιέργησε για δύο χρόνια, μετά ο Δημήτριος για ένα χρόνο, ακολούθως ο απελεύθερος Αλκίας επίσης για ένα χρόνο και τέλος ο Πρωτέας για τρία χρόνια. Για άλλη μια φορά τονίζει ότι όταν απέκτησε το χωράφι δεν υπήρχε ούτε *σηκός* ούτε ιερή ελιά. Βλέπουμε λοιπόν ότι η υπερασπιστική τακτική του κατηγορούμενου επικεντρώνεται στο να αποδείξει ότι ουδέποτε υπήρχε στο κτήμα ούτε *μορία* ούτε ο *σηκός*, τον οποίο κατηγορείται ότι ξερίζωσε. Εντύπωση προκαλεί η εναλλαγή των ενοικιαστών κατά τη διάρκεια της κατοχής του κτήματος από τον κατηγορούμενο. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Carey, πρώτον, οι ενοικιαστές είχαν την οικονομική δυνατότητα να ενοικιάσουν κτήματα, δεύτερον, ο ομιλητής δεν είχε καμία δυσκολία στο να βρει ενοικιαστές, τρίτον, καθώς το κτήμα καλλιεργείτο συστηματικά από το 408 π.Χ. και εξής θα βρισκόταν σε καλή κατάσταση· από την άλλη, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, με δεδομένο ότι η Αθήνα δεν μπορούσε να προμηθευτεί σιτηρά από άλλες περιοχές, η

¹¹⁶Smith, 1998, 65. Για τα επιχειρήματα τέτοιου είδους, βλ. Αριστ. *Ρητορ.* 2.23.1397b12-14.

καλλιέργεια σιτηρών ήταν επικερδής, και επιπλέον το κτήμα προσφερόταν για τέτοιες καλλιέργειες, αφού δεν υπήρχαν δέντρα σ' αυτό (βλ. §28: *δένδρον μὲν οὐδὲ ἔν ἐστι*), οπότε πιθανότατα οι τρεις πρώτοι εκμισθωτές έβλεπαν την ενοικίαση και καλλιέργεια του χωραφιού ως μια βραχυπρόθεσμη επένδυση.¹¹⁷

§9

Ἀλλὰ γὰρ:

«αλλά όμως» δηλώνει αντίθεση και χρησιμοποιείται όταν ολοκληρώνουμε με ένα θέμα (Denniston *GP*: 102-103).

ἰκανὰ νομίζω τὰ εἰρημένα:

Μια τυπική φράση που χρησιμοποιείται για να ολοκληρώσει ο ρήτορας μία ενότητα του λόγου του. Ολοκληρώνεται η *παρέκβαση* στον Πελοποννησιακό πόλεμο και επανέρχεται στην προϊστορία του κτήματος. Το δοξαστικό ρήμα «νομίζω» δηλώνει ισχυρή βεβαιότητα, ενώ τα άλλα δοξαστικά ρήματα (*ἡγοῦμαι, οἶμαι*) επιφύλαξη.¹¹⁸

πρὶν ἡμέρας πέντε γενέσθαι:

«πριν να περάσουν πέντε ημέρες». Με την επιγραμματική αναφορά στις πέντε μόλις μέρες που κράτησε το κτήμα ο ομιλητής ίσως θέλει να άρει την υποψία ότι θα μπορούσε να είχε αφανίσει τον *σηκό* αμέσως με το που το κτήμα περιήλθε στην κατοχή του, στην πραγματικότητα όμως το χρονικό αυτό διάστημα είναι επαρκής χρόνος για να ξεριζωθεί και να μεταφερθεί ο *σηκός*.¹¹⁹

Καλλιστράτω:

Υπάρχουν 174 καταχωρήσεις του ονόματος στο LGPN Attica, από τις οποίες η δεύτερη αφορά στο συγκεκριμένο λόγο του Λυσία. Είναι δύσκολο να τον ταυτοποιήσουμε, είναι πολύ πιθανό να ήταν Αθηναίος πολίτης, αλλά όχι σίγουρο.

ἐπὶ Πυθοδώρου ἄρχοντος:

Ο Πυθόδωρος ήταν επώνυμος άρχων το 404/3 π.Χ., όταν εγκαθιδρύθηκε η ολιγαρχία των Τριάκοντα. Η ίδια φράση χρησιμοποιείται για τη χρονολόγηση επίσης στον Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία*, 35.1 και 41.1), αλλά και στον Ξενοφώντα (*Έλλην*. 2.3.1), που όμως οβελίζεται από τους εκδότες, διότι θεωρείται ότι πρόκειται για σχόλιο από το περιθώριο του χειρογράφου που παρεισέφησε στο κείμενο. Έχει παρατηρηθεί ότι γενικά οι ρήτορες αποφεύγουν να μνημονεύσουν τον Πυθόδωρο, οπότε εύλογα αναρωτιόμαστε γιατί τον

¹¹⁷Carey, 1989, 125-126.

¹¹⁸Κωνσταντινόπουλος, 2014, 81.

¹¹⁹Todd, 2007, 520.

αναφέρει ο ομιλητής του συγκεκριμένου λόγου, από τη στιγμή μάλιστα που αυτή η αναφορά μαρτυρά την παρουσία του στην Αθήνα επί των Τριάκοντα και αιωρείται στον αέρα η υποψία ότι ο ίδιος έχει ολιγαρχικά αισθήματα· πιθανότατα ο ομιλητής έκρινε ότι ήταν πιο σημαντικό να χρονολογήσει με ακρίβεια τα γεγονότα.¹²⁰

§10

οὔτε ἰδίαν ἐλάαν οὔτε μοριᾶν οὔτε σηκόν:

Με την επανάληψη του *οὔτε* δίνεται έμφαση στην άρνηση. Ο ομιλητής αρνείται κατηγορηματικά ότι διέπραξε το εκδικαζόμενο αδίκημα. Πρόκειται για λέξεις συγγενείς νοηματικά, αλλά όχι συνώνυμες: *ἰδία ἐλάα* είναι το ελαιόδεντρο, *μορία* είναι το ιερό ελαιόδεντρο, *σηκός* είναι η ξύλινη περίφραξη γύρω από τη *μορία*.¹²¹

Δημήτριος οὔτοσί:

Η φράση υποδηλώνει ότι ήταν παρών ο Δημήτριος, αλλά και όλοι όσοι εκμίσθωσαν το κτήμα από τον ομιλητή, εκτός από τον Αλκία που δηλώνεται ότι έχει πεθάνει (βλ. σχόλιο παρακάτω: *ὄς τέθνηκε*). Υπάρχουν 782 αναφορές του ονόματος στο LGPN Attica, από τις οποίες η πέμπτη είναι η συγκεκριμένη του Λυσία. Αν και είναι δύσκολο να τον ταυτοποιήσουμε, είναι πολύ πιθανό να ήταν Αθηναίος πολίτης.

Ἀλκία Ἄντισθένης ἀπελευθέρω:

Ένας δούλος μπορούσε να απελευθερωθεί, χωρίς ιδιαίτερη νομική διαδικασία από τον κύριό του, και να γίνει «απελεύθερος», οπότε είχε τη δυνατότητα να επιστρέψει στην πατρίδα του ή να μείνει στην Αττική ως μέτοικος με «προστάτη» τον πρώην κύριό του. Ως μέτοικος πλέον μπορούσε να ενοικιάσει αλλά όχι να αγοράσει γη.¹²² Σύμφωνα με το νόμο, ο απελεύθερος είχε κάποια καθήκοντα απέναντι στον πρώην κύριό του και, αν δεν τα εκπλήρωνε ή αν εγγραφόταν στα μητρώα ως μέτοικος με κάποιον άλλο ως προστάτη, ο πρώην κύριός του μπορούσε να εγείρει *δίκη ἀποστασίου* (=εγκατάλειψης) και, αν ο απελεύθερος κρινόταν ένοχος, γινόταν πάλι δούλος. Αλλά και η πολιτεία μπορούσε να απελευθερώσει ένα δούλο, χωρίς τη συναίνεση του κυρίου του. Ένας δούλος που κατέδιδε ότι ο κύριός του είχε διαπράξει ιεροσυλία, απελευθερωνόταν, αν αποδεικνυόταν η καταγγελία, και ίσως η ίδια ανταμοιβή δινόταν για την παροχή πληροφοριών και για μερικά άλλα εγκλήματα. Στο LGPN Attica υπάρχουν 9 καταχωρίσεις με το όνομα *Ἀλκίας* (η ένατη αφορά στο Λυσία, που δεν μπορεί

¹²⁰Todd, 2007, 520.

¹²¹ Βλ. στην *Εισαγωγή*, 6.3.

¹²² Αναλυτικότερα για τους δούλους και τους απελεύθερους, βλ. MacDowell, 1986, 131-2.

εύκολα να ταυτιστεί με κάποιον άλλο γνωστό Αλκία) και 36 καταχωρίσεις με το όνομα *Αντισθένης* (η πέμπτη αφορά στο Λυσία).

ὄς τέθνηκε:

Δεν είναι σαφές πού αναφέρεται συντακτικά η αναφορική πρόταση και ποιος έχει πεθάνει: ο Αλκίας ή ο Αντισθένης. Νοηματικά όμως φαίνεται πιο λογικό να πρόκειται για τον Αλκία, ο οποίος έπρεπε να παρουσιαστεί στο δικαστήριο όχι μόνο διότι ήταν ενοικιαστής και έχει σχέση με την εκδικαζόμενη υπόθεση, αλλά και ως μέτοικος όφειλε να παρασταθεί ο ίδιος και όχι κάποιος άλλος στη θέση του.

Πρωτέας:

Άγνωστος κατά τα άλλα. Υπάρχουν 12 αναφορές του ονόματος στο LGPN Attica, από τις οποίες η πρώτη είναι η συγκεκριμένη στο Λυσία.

Με βάση τα ονόματα και τους χρονικούς προσδιορισμούς που δίνει ο Λυσίας, στη *διήγηση* η διαδοχή των ιδιοκτητών ή ενοικιαστών στο κτήμα έχει ως εξής:

411/10: ιδιοκτήτης ο Πείσανδρος

408/7: ιδιοκτήτης ο Απολλόδωρος

404/3: ιδιοκτήτης ο Αντικλής

403/2- 402/1: ιδιοκτήτης ο ομιλητής, που μετά από 5 μέρες το νοίκιασε στον Καλλίστρατο (για 2 χρόνια)

401/400: ενοικιαστής ο Δημήτριος (για 1 χρόνο)

400/399: ενοικιαστής ο Αλκίας (για 1 χρόνο)

399-396: ενοικιαστής ο Πρωτέας (για 3 χρόνια)

396/5: καλλιεργητής ξανά ο ομιλητής (§11, βλ. σχετικό σχόλιο).

Καί μοι δεῦρ' ἴτε, μάρτυρες:

Μια κοινή έκφραση κλήτευσης μαρτύρων. Παρόμοιες: *ἀνάβητε τούτων μάρτυρες* (Λυσ. *Κατὰ Ἀγοράτου* 13.64), *μάρτυρας παρέξομαι* (Λυσ. *Κατὰ Ἐρατοσθένους* 12.42), *τούτων ἀνάβητέ μοι μάρτυρες* (*Κατὰ Διογείτονος* 32.18).¹²³ Αποδείξεις σε μια δίκη για γεγονότα παρέχονταν κυρίως από μάρτυρες, οι οποίοι εξέθεταν ό,τι γνώριζαν. Παλαιότερα οι μάρτυρες κατέθεταν προφορικά στο δικαστήριο, απαντώντας σε ερωτήσεις ή επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του ομιλητή, αλλά κατά τον 4^ο αι. π.Χ. είχε γίνει κανόνας να διαβάσει στο δικαστήριο ο γραμματέας μια γραπτή έκθεση της κατάθεσης του μάρτυρα, η οποία είχε συνταχθεί εκ των προτέρων, ενώ ο μάρτυρας απλώς επιβεβαίωνε ότι η έκθεση ήταν ορθή, χωρίς να του υποβάλλονται άλλες

¹²³Βλ. Dover, 1968, 163-165 για τις τέσσερις διαφορετικές φόρμουλες κλήτευσης μαρτύρων στους πρώιμους αττικούς ρήτορες και στον Λυσία.

ερωτήσεις. Η λεκτική φόρμουλα που χρησιμοποιούσαν για αυτή την επιβεβαίωση είναι άγνωστη και μπορεί να περιλάμβανε έναν όρκο.¹²⁴ Προκειμένου οι προσκληθέντες μάρτυρες να επιβεβαιώσουν την αλήθεια της έγγραφης κατάθεσης, ανέβαιναν σε μια εξέδρα δίπλα στο ρήτορα, όπως μαρτυρά και το *δεῦρο* (πβ. Λυσ. *Υπὲρ Πολυστράτου* 20. 29: *και μοι ἀνάβητε δεῦρο*). Όπως συνήθως, δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα πόσοι και ποιοι ήταν οι μάρτυρες, μπορούμε όμως να το εικάσουμε από τα συμφραζόμενα. Εδώ, με δεδομένο ότι απορρίπτει «τὰ πρότερον γεγενημένα» στην §9, και αναφέρει «οἱ παρ' ἐμοῦ μεμισθωμένοι» στην §11, καλούνται μόνο οι ενοικιαστές από όταν απέκτησε ο ίδιος τον αγρό, οι οποίοι καταθέτουν υπέρ του. Υποθέτουμε ότι παρευρέθησαν όλοι, εκτός από τον Αλκία που έχει πεθάνει. Αξιοσημείωτη ωστόσο είναι η παράλειψη να κληθούν ως μάρτυρες ο Απολλόδωρος, ο Αντικλής και ο εκμισθωτής του (πρβλ. §4), δηλαδή οι ιδιοκτήτες και ο ενοικιαστής του κτήματος, πριν αυτό περιέλθει στην κατοχή του κατηγορουμένου, προκειμένου να καταθέσουν για την ύπαρξη ή μη *σηκού*, όταν αγόρασε το κτήμα ο κατηγορούμενος. Αυτή η παράλειψη ίσως αποτελεί ένδειξη του ότι υπήρχε *σηκός* όταν το αγόρασε ο ομιλητής.¹²⁵

Ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* (Α, 2.2.-1355b42-47) κατηγοριοποιεί τις αποδείξεις (*πίστεις*) σε *ἀτεχνες* και *έντεχνες*. *Ατεχνες* είναι οι αποδείξεις εκείνες που δεν παράγονται από εμάς τους ίδιους, αλλά υπάρχουν πριν από τις ενέργειές μας: οι μάρτυρες, οι ομολογίες που επιτυγχάνονται με βασανιστήρια, τα έγγραφα και τα παρόμοια. *Έντεχνες* αποδείξεις είναι όσα μπορούμε να παρουσιάσουμε εμείς οι ίδιοι μέσω της ρητορικής μεθόδου. Παρακάτω (Α.15), όπου ο φιλόσοφος αναλύει τα περί *άτεχνων* αποδείξεων, σημειώνει ότι οι μάρτυρες μπορεί να είναι *παλαιοί* (ποιητές, επιφανείς άνδρες) και *σύγχρονοι* (γνωστοί που γνωρίζουν την υπόθεση).

§11

ὁ χρόνος οὗτος ἐξήκει:

Όταν πέρασε αυτός ο χρόνος, δηλ. τα τρία χρόνια για τα οποία είχε εκμισθώσει ο Πρωτέας το χωρίο. Επτά χρόνια μετά την αρχική αγορά του κτήματος, ανέλαβε ο ίδιος ο ομιλητής την καλλιέργειά του.

ἐπὶ Σουινιάδου ἄρχοντος:

Όταν επώνυμος ἄρχων ήταν ο Σουινιάδης (δηλ. το 397/6). Η χρονολόγηση του αδικήματος από τον κατηγορο φαίνεται να φανερώνει κατά τον ομιλητή την κακόβουλη φύση της

¹²⁴ MacDowell, 1986, 374-5.

¹²⁵ Αναλυτικότερα για το θέμα βλ. στην *Εισαγωγή*, 7, σελ.19.

κατηγορίας, διότι ο κατήγορος έχει επιλέξει μια χρονολογία μετά την ανάληψη της καλλιέργειας του κτήματος από τον ίδιο (αὐτός γεωργῶ).

μεμαρτυρήκασιν ... μὴ εἶναι σηκὸν:

Το ειδικό απαρέμφατο στον ευθύ λόγο μετά από λεκτικά και δοξαστικά ρήματα παίρνει άρνηση οὐ, την οποία διατηρεί κανονικά και στον πλάγιο λόγο. Όταν όμως το ειδικό απαρέμφατο βρίσκεται σε πρόταση επιθυμίας ή εξαρτάται από ρήματα, όπως αυτά που δηλώνουν όρκο, υπόσχεση, πίστη (π.χ. ὄμνυμι, ὁμολογῶ, πιστεύω, μαρτυρῶ, πέπεισμαι), ή εξαρτάται από αρνητικά λεκτικά ρήματα (π.χ. ἀπιστῶ, ἀντιλέγω, ἀρνοῦμαι), αλλά ακόμα και τα πιο κοινά λεκτικά-δοξαστικά ρήματα (φημί, λέγω, νομίζω, ἠγοῦμαι), τότε δέχεται άρνηση μή (Goodwin MT: 685).

καίτοι πῶς ἂν τις φανερώτερον ἐξελέγξειε ψευδόμενον τὸν κατήγορον;

Ο Λυσίας χρησιμοποιεί το ρητορικό σχήμα της υποφοράς: ο ομιλητής θέτει αντιρρήσεις με τη μορφή ερωτήσεων και στη συνέχεια τις απορρίπτει.¹²⁶ Εδώ, η υποφορά προσθέτει ένα στοιχείο ἠθους, καθώς ο κατήγορος χαρακτηρίζεται ψεύτης. Το να απορρίπτει την εκδοχή του αντιπάλου και να τον παρουσιάζει «ψεύτη» αποτελεί μια τυπική τεχνική του Λυσία στη χρησιμοποίηση των επιχειρημάτων κατά το εἶκος (κατά το πιθανόν), πβ. Λυσ. Κατὰ Νικομάχου 30.7: μὴ δύνωμαι ψευδόμενον αὐτὸν ἐξελέγξαι, 5.4: ἐὰν <μὲν> ψευδόμενοι ἐλεγχθῶσιν, 19.4: παραχρῆμα ἐξηλέγχθησαν ψευδόμενοι οὕτω φανερώς. Το «ἐξελέγγω» με αντικείμενο που προσάπτεται κατηγορηματική μετοχή, όπως εδώ, σημαίνει «καταδικάζω κάποιον ότι είναι...» (LSJ I.3).

οὐ γὰρ οἶόν τε, ἂ πρότερον μὴ ἦν, ταῦτα τὸν ὕστερον ἐργαζόμενον ἀφανίζεις:

Ο Λυσίας απαντά ο ίδιος στην ερώτησή του, προτάσσοντας για έμφαση την άρνηση οὐ και τις αντιθέσεις πρότερον-ὕστερον. Με το «ὕστερον ἐργαζόμενον» αναφέρεται στον εαυτό του και σημαίνει «αὐτός που καλλιεργεί την έκταση τελευταίος». Το επιχείρημά του έχει ως εξής: δεν είναι δυνατόν να κατηγορηθεί κάποιος ότι κατέστρεψε ένα πράγμα το οποίο δεν υπήρχε.

2.3. Πίστις (§§ 12-41)

Στην ενότητα αυτή προβάλλονται επιχειρήματα που βασίζονται στη λογική της πιθανότητας (εἰκότα), τη βάση των οποίων αποτελούν η κοινή λογική και ο χαρακτήρας του κατηγορουμένου. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι τα εἰκότα είναι πιο αξιόπιστα από τις μαρτυρίες, διότι δεν είναι δυνατό να αποτελούν προϊόν δωροδοκίας ή ψευδομαρτυρίας (Ρητ. Α 15, 1376a 19-21), ενώ υποστηρίζει ότι τα πρώτα εἰκότα περιέχονταν στο ρητορικό εγχειρίδιο του Κόρακα

¹²⁶Adams, 1976, 357.

(*Ρητ.* Β 24, 1402 a 17-20). Ο ομιλητής λοιπόν χρησιμοποιεί *εικότα* για να παρουσιάσει την προσωπικότητα και τα χαρακτηριστικά του ως ασύμβατα με την πράξη για την οποία κατηγορείται. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιστικτική ηθοποιία, που περιλαμβάνει τον χαρακτηρισμό τόσο του ίδιου του ομιλητή όσο και του αντιδίκου, ενώ εντύπωση προκαλεί ένας θεωρητικός τόνος που θυμίζει τον από καθέδρας τόνο που υιοθετεί ο ομιλητής στο λόγο 25 του Λυσία (*Δήμου καταλύσεως άπολογία*).¹²⁷ Επίσης, εντοπίζονται στοιχεία της λυσιακής ηθοποιίας, καθώς ο λογογράφος παρουσιάζει ιδιότητες του πελάτη του, γνωστές στην ευρύτερη κοινότητα, με τρόπο που να υπηρετούν την υπερασπιστική τακτική: παρουσιάζοντάς τον ως ένα άνθρωπο δαιμόνιο και προσεκτικό, που «ζυγίζει» τις πράξεις του και γνωρίζει πολύ καλά τις συνέπειες του υποτιθέμενου αδικήματος, το να ξεριζώσει τον *σηκό* φαντάζει ως μια πράξη απερίσκεπτη και ανόητη.¹²⁸

α) Ανασκευή των υποτιθέμενων κινήτρων του κατηγορούμενου με τη χρήση *εικότων* (§§12-19)

§12

έν τῷ τέως χρόνῳ:

«μέχρι τώρα, μέχρι στιγμής» (LSJ). Η ίδια φράση απαντά στο Λυσία 21.19, 27.16 κ.α.

ὅσοι με φάσκοιεν:

Η ευκτική δηλώνει την επανάληψη στο παρελθόν (ευκτική επαναληπτική), η πρόταση είναι αναφορική-υποθετική (ισοδυναμεί με: *εἴ τινες με φάσκοιεν*) και έχει ως απόδοση το *ήγανάκτουν ἄν*. Ο υποθετικός λόγος δηλώνει αόριστη επανάληψη στο παρελθόν (Smyth *GG* 2340-2341).

δεινὸν εἶναι καὶ ἀκριβῆ καὶ οὐδὲν ἂν εἰκῆ καὶ ἀλογίστως ποιῆσαι:

Με το πολυσύνδετο ο ομιλητής παραθέτει τις ιδιότητες που τον χαρακτηρίζουν. Αποδίδοντας μάλιστα τους χαρακτηρισμούς αυτούς στους άλλους ανθρώπους, φαίνεται ότι είναι και μετριόφρων. «Δεινός» σημαίνει «ικανός, επιτήδειος», ενώ «ἀκριβής» σημαίνει «προσεκτικός, μέχρι υπερβολής αυστηρός σε όλα, σχολαστικός» (LSJ). Η *δεινότης* είναι μια ιδιότητα που συνήθως αποδίδεται στον αντίδικο (πβ. Λυσ. *Κατὰ Θεομνήστου* 10.9: *περὶ τοῦτο γὰρ δεινὸς εἶ καὶ μεμελέτηκας καὶ ποιεῖν καὶ λέγειν*, Λυκ. *Κατὰ Λεωκράτους* 1. 31: *ὑπὸ τῆς τοῦ ῥήτορος καὶ συκοφάντου δεινότητος ἀναρπαζόμενος*, Δημοσθ. *Πρὸς Λάκριτον* 35.1: *οὔτοι γὰρ*

¹²⁷Todd, 2007, 523.

¹²⁸Carey, 1994, 42.

δεινότατοι μὲν εἰσιν δανείσασθαι χρήματα ἐν τῷ ἐμπορίῳ),¹²⁹ ὁμῶς στην προκειμένη περίπτωση θέλει να παρουσιάσει τον εαυτό του κατ' αυτό τον τρόπο, ὅτι δηλ. εἶναι επιτήδειος και σχολαστικός και δε θα ἔκανε τίποτα τυχαία και απερίσκεπτα, για να δείξει ὅτι η κατηγορία που αντιμετωπίζει εἶναι ασύμβατη με ἕναν ἄνθρωπο τέτοιου χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τη μια θα υπολόγιζε τι κέρδος θα εἶχε αν απομάκρυνε τον κορμό και τι θα πετύχαινε, αν δε γινόταν αντιληπτός, και ἀπὸ την ἄλλη ποια θα ἦταν η τιμωρία του και ποια αντιμετώπιση θα εἶχε ἀπὸ τους δικαστές, αν αποκαλυπτόταν η πράξη. Επιπλέον, ὁ ομιλητής ταυτοχρόνως κρατά τις αποστάσεις του ἀπὸ ἕνα σύστημα αξιών που ἴσως φάνταζε απογοητευτικό στους συμπολίτες του.¹³⁰

οὐδὲν ἂν εἰκὴ καὶ ἀλογίστως ποιῆσαι:

Χαρακτηριστική ἔκφραση για να αποδοθεῖ η απερίσκεψία και η ανοησία ἑνὸς ἀνθρώπου. «Εἰκὴ» σημαίνει «χωρὶς σχέδιο ἢ σκοπό, ἄσκοπα, μάταια», ἐνῶ «ἀλογίστως» σημαίνει «απερίσκεπτα, ανοήτως» (LSJ).

εἴπερ:

εἴπερ για ἔμφαση, ἀντὶ του ἀπλοῦ *εἰ*. Συνήθως υποδεικνύει ὅτι η υπόθεση συμφωνεῖ με την πραγματικότητα και μεταφράζεται «ἐάν δηλαδή/βέβαια», ὅταν ὁμῶς εκφέρεται με παρατατικό υποδεικνύει ὅτι η υπόθεση εἶναι ἀντίθετη με την πραγματικότητα (LSJ).

ὃ τι κέρδος ἐγίγνετο τῷ ἀφανίσαντι καὶ ἦτις ζημία τῷ ποιήσαντι καὶ τί ἂν λαθῶν διεπραξάμεν καὶ τί ἂν φανερός γενόμενος ὑφ' ἡμῶν ἔπασχον:

Στο χωρίο αὐτό ὑπάρχουν τέσσερις πλάγιες ερωτήσεις που εξαρτῶνται ἀπὸ το *σκοπεῖν* και ἐνώνονται παρατακτικά με το *καὶ* (πολυσύνδετο). Επίσης, ὑπάρχει *παρίσωση* συνδυασμένη με *παρομοίωση* δύο φορές και ἀντιθέσεις (κέρδος-ζημία, λαθῶν-φανερός γενόμενος).

§13

πάντες γὰρ ἄνθρωποι τὰ τοιαῦτα οὐχ ὕβρεως ἀλλὰ κέρδους ἕνεκα ποιῶσι:

Χρησιμοποιεῖ ἕνα γνωμικό, που ἀποκαλύπτει ὅτι κίνητρο των ἀνθρώπων πράξεων εἶναι συχνά το κέρδος και ὄχι η ὕβρις. Οι γενικεύσεις για την ἀνθρώπινη συμπεριφορά (ἐδῶ εκφερόμενη με το γενικό υποκείμενο *πάντες ἄνθρωποι* και τον ἐνεστώτα) εἶναι τυπικές της πρώιμης ρητορείας και εκφράζουν την πεποίθηση των σοφιστῶν ὅτι οι νόμοι που διέπουν την ἀνθρώπινη συμπεριφορά μπορούν να γίνουν ἀντιληπτοί, ὅπως και οι νόμοι που διέπουν τον κόσμο¹³¹ Η λέξη *ὕβρις* και τα ὁμόρριζά της στα δικανικά κείμενα σημαίνουν προσβλητική

¹²⁹Carey, 1989, 127.

¹³⁰Todd, 2007, 523.

¹³¹Carey, 1989, 128.

συμπεριφορά σε βάρος κάποιου και μπορεί να εκδηλωθεί ποικιλοτρόπως, όπως επιθετικό πνεύμα, λεκτική προσβολή, μέθη, βία, σεξουαλική δραστηριότητα, ατίμωση των άλλων ή των θεών, ενώ συνήθως συναντάται σε νέους, πλούσιους ή και ανθρώπους με δύναμη πολιτική, που χρησιμοποιούν τη δύναμή τους για να ταπεινώσουν κάποιον άλλο.¹³² Γενικά χρησιμοποιείται για την σκόπιμη κακοποίηση, που έχει στόχο την υποτίμηση της κοινωνικής θέσης και την μείωση της προσωπικότητας του θύματος. Το κείμενο του νόμου για την *ύβρη* σώζεται στο Δημοσθένη *Κατὰ Μειδίου* 21.47¹³³, όπου περιγράφεται η διαδικασία διεξαγωγής της δίκης και της ποινής σε περίπτωση *γραφής ύβρεως*, αλλά δεν υπάρχει ορισμός της έννοιας της *ύβρεως* καθεαυτής –γεγονός που δείχνει ότι η λέξη δεν είχε κάποια ιδιαίτερη νομική σημασία, αλλά ότι απλώς χρησιμοποιείται με τη συνηθισμένη της έννοια με την οποία όλοι όσοι διάβαζαν τον νόμο υποτίθεται ότι ήταν εξοικειωμένοι. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, *ύβρη* είναι όταν κάποιος χρησιμοποιεί πράξεις και λόγια που ντροπιάζουν αυτόν που τα υφίσταται και αυτό γίνεται όχι για να προκύψει κάποιο πρόσθετο κέρδος, αλλά μόνο για χάρη της ηδονής που νιώθει ο υβριστής· στην *ύβρη* εμπεριέχεται η έλλειψη αισθήματος σεβασμού και η αιτία που νιώθουν ευχαρίστηση αυτοί που προσβάλλουν είναι ότι με το να κακομεταχειρίζονται τους άλλους νομίζουν ότι υπερέχουν αυτών, γι' αυτό και είναι επιρρεπείς σε προσβολές οι νέοι και οι πλούσιοι (*Ρητ.* B2.2.5-6, 1378b 23-30). Από τους δύο ορισμούς της *ύβρεως*, γίνεται σαφές ότι υπάρχει σημαντική επικάλυψη μεταξύ του φάσματος μιας «γραφής ύβρεως» και του φάσματος μιας «δίκης» για σωματική κάκωση, βία, δυσφήμιση κοκ., καθώς δεν είναι εύκολο να αποδειχθεί ποιο ήταν το κίνητρο και η πνευματική κατάσταση του δράστη τη στιγμή της διάπραξης του αδικήματος, αν δηλ. ένιωσε ηδονή ή ανωτερότητα. Βαρύνουσα λοιπόν σημασία για τον προσδιορισμό ενός αδικήματος ως *ύβρεως* ήταν το κίνητρο. Συνοψίζοντας, η *ύβρις* αποτελούσε θαυμάσιο θέμα για ρητορική καταγγελία και οι ρητορικοί λόγοι περιέχουν συχνά παράπονα για κάποια *ύβρη* του αντιπάλου, αλλά για τους πρακτικούς σκοπούς των δικαστηρίων οι άλλες διαδικασίες π.χ. της επίθεσης (*δίκη αίκειας*) ήταν περισσότερο ακριβείς

---

¹³²MacDowell, 1986, 199-204.

¹³³ Νόμος: «εάν τις ύβριζῆ εἷς τινα, ἢ παῖδα ἢ γυναῖκα ἢ ἄνδρα, τῶν ἐλευθέρων ἢ τῶν δούλων, ἢ παράνομόν τι ποιήσῃ εἰς τούτων τινά, γραφέσθω πρὸς τοὺς θεσμοθέτας ὁ βουλόμενος Ἀθηναίων οἷς ἔξεστιν, οἱ δὲ θεσμοθέται εἰσαγόντων εἰς τὴν ἡλιαίαν τριάκοντα ἡμερῶν ἀφ' ἧς ἂν γραφῆ, εἰ μὴ τι δημόσιον κωλύῃ, εἰ δὲ μὴ, ὅταν ἦ πρῶτον οἶόν τε. ὅτου δ' ἂν καταγῶ ἢ ἡλιαία, τιμάτω περὶ αὐτοῦ παραχρῆμα, ὅτου ἂν δοκῆ ἄξιός εἶναι παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι. ὅσοι δ' ἂν γράφονται γραφὰς ἰδίας κατὰ τὸν νόμον, εἰ μὴ ἐπεξέλη ἢ ἐπεξίων μὴ μεταλάβῃ τὸ πέμπτον μέρος τῶν ψήφων, ἀποτείσάτω χιλίας δραχμὰς τῷ δημοσίῳ. εἰ δὲ ἀργυρίου τιμηθῆ τῆς ὕβρεως, δεδέσθω, εἰ μὴ ἐλεύθερον ὕβριση, μέχρι ἂν ἐκτείσῃ.» Στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0073%3aspeech%3d21> (τελευταία επίσκεψη 12/10/2015).

και επικερδείς, γι' αυτό άλλωστε δε μαρτυρείται *γραφή ύβρεως* σε κανένα σωζόμενο δικανικό λόγο.¹³⁴

Όσον αφορά στο κέρδος, τα ρητορικά εγχειρίδια διδάσκουν ότι στις απολογίες ο κατηγορούμενος πρέπει να προσπαθεί να αποδείξει ότι δεν είχε να κερδίσει τίποτα από το αδίκημα για το οποίο εγκαλείται (πβ. *Ρητ. Πρὸς Ἀλέξ.* 1443b34). Βέβαια, ο Αριστοτέλης (*Ρητ. Α* 10, 1369a 11-15) αναφέρει ότι -παρόλο που συμβαίνει οι πτωχοί λόγω της φτώχειας τους να επιθυμούν χρήματα και οι πλούσιοι επειδή έχουν την ευχέρεια λόγω του πλούτου τους να επιθυμούν τις περιττές ηδονές- οι πράξεις των αντιδίκων δεν είναι δυνατό να αποδοθούν στον πλούτο ή στην πενία, αλλά στις σχετικές επιθυμίες. Επίσης, ο φιλόσοφος παρουσιάζοντας τα ήθη που προσιδιάζουν στους ηλικιωμένους επισημαίνει μεταξύ άλλων ότι επιδιώκουν μόνο ό,τι μπορεί να τους φέρει κέρδος και τη ζωή τους ρυθμίζει ο υπολογισμός του συμφέροντος, για να καταλήξει στο συμπέρασμα, αφού παρουσιάσει τα ήθη όλων των ηλικιακών ομάδων, ότι πρέπει στους ρητορικούς λόγους να χρησιμοποιούμε τα λόγια που ταιριάζουν ή πλησιάζουν στο χαρακτήρα κάθε ομάδας (*Ρητ. Β* 1389b13-1390b13).

καὶ ὑμᾶς εἰκὸς οὕτω σκοπεῖν:

Υπόδειξη προς τους δικαστές για τη στάση που πρέπει να τηρήσουν κατά την εξέταση της συγκεκριμένης υπόθεσης. Το *οὕτω* αναφέρεται στο προηγούμενο γνωμικό (που αφορά στην ύβρη και το κέρδος), αλλά προσδιορίζεται και από τα επόμενα που αποτελούν αντίστοιχα υπόδειξη προς τους διαδίκους: οι κατηγοροί πρέπει να θεμελιώνουν πάνω σ' αυτή τη βάση τις κατηγορίες, αποδεικνύοντας ποιο ήταν το όφελος που αποκόμισαν οι δράστες από την υπόθεση (*ἤ τις ὠφέλεια ... ἐγένετο*).

§14

Αναπτύσσοντας την προηγούμενη σκέψη του για το κέρδος, τονίζει με έναν τόνο αυτοπεποίθησης ότι ο κατηγορός δεν μπορεί να αποδείξει τίποτα και εξετάζει απορρίπτοντας όλα τα ενδεχόμενα όσον αφορά στα δικά του κίνητρα: ούτε αναγκάστηκε λόγω πενίας να προβεί σε τέτοια ενέργεια, ούτε υποβαθμιζόταν το κτήμα από την ύπαρξη του σηκού, ούτε εμπόδιζε κλήματα, ούτε βρισκόταν κοντά σε σπίτι, ούτε δε γνώριζε τις συνέπειες της πράξης του. Η επαναφορά *οὐθ' ὡς - οὐθ' ὡς* και η εμφατική χρήση της άρνησης ενισχύει τα λεγόμενά του περί έλλειψης αποδείξεων από τη μεριά του κατηγορούμενου για τα κίνητρα της υποτιθέμενης πράξης του. Μέσω του σχήματος αυτού αποσκοπεί να επηρεάσει τις προσδοκίες του ακροατηρίου όσον αφορά τις αποδείξεις και συνεπώς την αντίδρασή του στην υπόθεση.

---

¹³⁴MacDowell, 1986, 204.

ὕπὸ πενίας ἠναγκάσθην τοιούτοις ἔργοις ἐπιχειρεῖν:

Ο χώρος που καταλάμβανε η ιερή ελιά μαζί με τον προβλεπόμενο από το νόμο χώρο που έπρεπε να αφήσουν γύρω της (εννέα μέτρα σύμφωνα με το νόμο του Σόλωνα¹³⁵) είναι σημαντικός. Ίσως κάποιος είτε λόγω απληστίας είτε λόγω πενίας θα ήθελε να εκμεταλλευτεί και αυτή την έκταση καλλιεργώντας την. Σε αντίθεση με τη χριστιανική παράδοση, όπου η πενία συνήθως ταυτίζεται με την αρετή, είναι κοινός τόπος στη δικανική-πολιτική ρητορεία η ιδιότητα της φτώχειας να διαφθείρει και να προκαλεί ντροπή.¹³⁶

οὐθ' ὡς ἀμπέλους ἐμποδῶν ἦν, οὐθ' ὡς οἰκίας ἐγγύς:

Στην §28 αναφέρει ότι δεν υπήρχε κανένα δέντρο στο κτήμα (*δέντρον μὲν οὐδὲ ἔν ἐστι*). Αναρωτιόμαστε γιατί δε λέει κάτι τέτοιο εδώ. Ίσως, δικαιολογώντας τον χαρακτηρισμό του σχολαστικού, θέλει να παραθέσει όλα τα πιθανά ενδεχόμενα. Οι αρχαίοι Έλληνες, όπως και οι Ιταλοί, δεν καλλιεργούσαν άλλα δέντρα μαζί με αμπέλια, διότι τα δέντρα έβλαπταν τα κλήματα.¹³⁷ Εδώ όμως δεν έβλαπτε ο υποτιθέμενος *σηκός* το αμπέλι.

οὐθ' ὡς ἐγὼ ἄπειρος τῶν παρ' ὑμῖν κινδύνων:

Οι δύο αρνήσεις (*οὐθ' ἄπειρος*) ισοδυναμοῦν με κατάφαση (*ἔμπειρος*): έχει πλήρη επίγνωση των ποινῶν που επιφέρει το υποτιθέμενο αδίκημα. «Κίνδυνοι» είναι η παρούσα δίκη και η ποινή που θα του επιβληθεί αν καταδικαστεί.

πολλὰς γὰρ ἂν καὶ μεγάλας ἐμαυτῷ ζημίας γιγνομένας ἀποφύναμι:

«ζημία» σημαίνει βλάβη (LSJ). Το μόριο *ἂν* προσδιορίζει και τη μετοχή *γιγνομένας* και την ευκτική *ἀποφύναμι*. Με τα ρήματα *οἶομαι*, *δοκῶ*, *φημί* κτλ. συχνά το *ἂν* δε βρίσκεται κοντά τους (Goodwin *MT*: 220), ενώ το *ἂν* που συνοδεύει μετοχή αποτελεί ένδειξη ότι είναι υποθετική η μετοχή (Goodwin *MT*: 224).

§15

Απαριθμούνται οι ολέθριες συνέπειες του υποτιθέμενου αδικήματος. Με *υπερβολή* επισημαίνει ότι, πρώτα απ' όλα, θα ήταν αδύνατο να ξεριζώσει τον *σηκό* κατά τη διάρκεια της ημέρας χωρίς να γίνει αντιληπτός από όλους τους Αθηναίους. Και δεν πρόκειται απλώς για μια πράξη επονείδιστη για το δράστη, που ίσως κάποιος από τους περαστικούς αδιαφορούσε γι' αυτήν, αλλά είναι ένα σοβαρότατο αδίκημα, καθώς υπερβάλλοντα πάλι ισχυρίζεται ότι κινδυνεύει σε περίπτωση καταδίκης με την πιο βαριά ποινή.

μεθ' ἡμέραν:

¹³⁵ Βλ. στην *Εισαγωγή*, 6.3, σελ.17.

¹³⁶ Todd, 2007, 524.

¹³⁷ Ζάκας, 1910, 280.

κατά τη διάρκεια της ημέρας (LSJ).

ἐξέκοπτον:

ο παρατατικός δηλώνει πιθανότητα, πρόθεση (Goodwin *MT*: 38).

οὐ πάντας-ἀλλὰ πάντας:

η επανάληψη της λ. *πάντας* επιτείνει την υπερβολή.

μεγίστης ζημίας:

Η εσχάτη των ποινών, αν και προηγουμένως στην §3 είχε δηλώσει ότι η ποινή είναι εξορία και δήμευση της περιουσίας. Τέτοιες υπερβολές είναι συνηθισμένες, αλλά δικαιολογούνται δεδομένου ότι η ποινή ήταν βαριά.¹³⁸

§16

Από τη στιγμή που θα γνώριζαν την πράξη του οι οικιακοί δούλοι «θα τον είχαν του χειριού τους», δε θα μπορούσε να τους τιμωρήσει ό,τι κι αν του έκαναν, αλλά το κυριότερο θα μπορούσαν να τον εκβιάσουν ότι θα τον καταγγείλουν στον Άρειο Πάγο για την ιεροσυλία του, ώστε να τον εκδικηθούν ή και να κερδίσουν την ελευθερία τους. Σύμφωνα με τον αθηναϊκό νόμο, ένας δούλος δεν μπορούσε να αναλάβει αυτοπροσώπως νομική δράση εναντίον ενός παραβάτη, αλλά οποιαδήποτε αγωγή έπρεπε να υποβληθεί από τον ιδιοκτήτη του.¹³⁹ Όμως οι δούλοι μπορούσαν να ενεργήσουν ως μηνυτές σε υποθέσεις που αφορούσαν μείζονα αδικήματα, τα οποία στρέφονταν εναντίον ολόκληρης της κοινότητας, όπως ιεροσυλία, προδοσία, κλοπή δημοσίου χρήματος και οι δούλοι που κατέδιδαν τους δεσπότες τους για ιεροσυλία, αν αυτή αποδεικνυόταν, αποκτούσαν την ελευθερία τους, όπως συνάγουμε από τον λόγο 5 του Λυσία, *Ἐπὲρ Καλλίου*, §§2-3. Γι' αυτό και κάποιοι μελετητές πιστεύουν ότι ο αθηναϊκός νόμος ενθάρρυνε τους δούλους να κατασκοπεύουν τους δεσπότες τους σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις.¹⁴⁰

πῶς δ' οὐκ ἂν ἦ ἀθλιώτατος ἀνθρώπων ἀπάντων, εἰ ... συνειδόμενος;

Η ρητορική ερώτηση εκφερόμενη με άρνηση ισοδυναμεί με έντονη κατάφαση και χρησιμοποιείται για να ενισχύσει την ένταση του αποσπάσματος.¹⁴¹ Επιχείρημα εξ αντιθέτου (*argumentum ex contrariis*) που εισάγεται με μια φράση συναισθηματικά φορτισμένη και αναφέρεται προληπτικά στην κατάσταση που θα περιερχόταν, αν είχε διαπράξει το υποτιθέμενο αδίκημα και οι δούλοι του το γνώριζαν. Ο ομιλητής αυτοχαρακτηρίζεται με

¹³⁸ Carey, 1989, 129.

¹³⁹ MacDowell, 1986, 129.

¹⁴⁰ Todd, 2007, 389.

¹⁴¹ Usher, 2003, 151.

υπερβολή ως ο αθλιότερος όλων των ανθρώπων, για να δημιουργήσει συναισθήματα στους δικαστές (πάθος). Παρόμοιες φράσεις χρησιμοποιεί και στην §28 (πάντων ἀνθρώπων ἑμαυτῶ κακονούστατος ἦ) και §41 (πάντων γὰρ ἀθλιώτατος ἂν γενοίμην).

τοὺς ἑμαυτοῦ θεράποντας μηκέτι δούλους ἔμελλον ἔξειν ἀλλὰ δεσπότης τὸν λοιπὸν βίον:

Πρόκειται για ένα παράδοξο: οι υπηρέτες του δε θα ήταν πλέον δούλοι, αλλά θα γίνονταν κύριοί του. Ο Λυσίας χρησιμοποιεί δύο διαφορετικές λέξεις (θεράποντας-δούλους) για τα ίδια πρόσωπα, εν μέρει για να αποφύγει την επανάληψη (πβ. οἰκετῶν, §17), αλλά και για λόγους σημασιολογικούς: η λέξη «θεράπων» χρησιμοποιείται για πρακτικούς σκοπούς, ενώ η λέξη «δοῦλος» συχνά παραπέμπει στο νομικό καθεστώς και είναι η λέξη που βρίσκουμε σε νόμους.¹⁴² Στην αρχαία ελληνική γλώσσα βρίσκουμε πολλές λέξεις σχεδόν συνώνυμες της λέξης «δοῦλος», για τις κυριότερες¹⁴³ από τις οποίες αξίζει να τονιστούν κάποιες λεπτές διαφορές.¹⁴⁴ Η πιο κοινή λέξη είναι ο «δοῦλος» (<ίσως εκ του δέω=δένω, LSJ): είναι ο εκ γενετής δούλος, αποτελεί περιουσιακό είδος και χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με τον όρο «ἐλεύθερος» και ως αντίθετο του «δεσπότης». «Ἀνδράποδον» (κυριολεκτικά σημαίνει «αυτός που έχει πόδια ανθρώπου» και σχηματίστηκε βάσει της λέξης «τετράποδον») είναι ο γινόμενος από ελεύθερος δούλος συνήθως στον πόλεμο και χρησιμοποιείται πάλι για να ορίσει κάποιον ως περιουσιακό στοιχείο. Η διαφορά *δοῦλον* και *ἀνδραπόδου* φαίνεται καλύτερα μέσα από τα παράγωγα ρήματά τους: το *δουλόω* περιγράφει μια σχέση δύναμης, ενώ το *ἀνδραποδίζω* μια σχέση ιδιοκτησίας. Ο όρος «οἰκέτης» (<οἰκέω) σημαίνει «εκείνος που ζει στο σπίτι» και αναφέρεται στους κατ' οἶκον δούλους (που στην πράξη χρησιμοποιούνται και μέσα και έξω από το σπίτι, όπως στην περίπτωση του ομιλητή), ενώ ο «θεράπων» κατά την κλασική εποχή είχε την έννοια του υπηρέτη.

Σύμφωνα με το αθηναϊκό δίκαιο, ο δούλος εθεωρείτο ιδιοκτησία του κυρίου, στον οποίο ανήκε και ο οποίος ήταν υπεύθυνος γι' αυτόν, από νομική και πολιτική άποψη. Τον δούλο προσδιόριζε ο χαρακτήρας αντικειμένων ιδιοκτησίας, εμπορεύματος, που μπορούσε να αγοραστεί, να πουληθεί, να ενοικιαστεί, να δοθεί ως ενέχυρο, να κληροδοτηθεί ή να δωρηθεί, ανάλογα με τις περιστάσεις.¹⁴⁵ Ο ίδιος ο δούλος δεν μπορούσε να κατέχει τίποτα. Ο δεσπότης μπορούσε να ξυλοκοπήσει και να κακομεταχειριστεί τον δούλο του όπως ήθελε, φαίνεται όμως ότι δεν επιτρεπόταν να τον σκοτώσει, αν και τα στοιχεία δεν είναι εντελώς αδιαμφισβήτητα. Δούλοι που φοβόντουσαν μήπως ξυλοκοπηθούν από τον κύριό τους είναι συνηθισμένοι τύποι

¹⁴²Todd, 2007, 525.

¹⁴³Εκτός από τις -πιο συνηθισμένες- λέξεις *δοῦλος*, *ἀνδράποδον*, *οἰκέτης*, *θεράπων* χρησιμοποιούνται και οι *ὑπηρέτης*, *παῖς*, *παιδίον*, *παιδίσκη*, *σῶμα*.

¹⁴⁴Βλ. Todd, 2007, 141-142· Vlassopoulos, 2011, 115-121.

¹⁴⁵Αναλυτικότερα βλ. MacDowell, 1986, 126-132 & Andrewes, 1987, 203-210.

στην αρχαία κωμωδία. Στην Αθήνα δεν επιτρεπόταν να χτυπήσουν το δούλο άλλα πρόσωπα πέρα από τον ιδιοκτήτη του, με μοναδική εξαίρεση τον δούλο που αγρότης συνελάμβανε επ' αυτοφώρω να κλέβει τα προϊόντα του.

ἐλευθέροις γενέσθαι:

Θα μπορούσαν δηλαδή να γίνουν απελεύθεροι. Για τους *απελεύθερους*, βλ. §10. Είναι σημαντικό δέλεαρ η απόκτηση της ελευθερίας, γι' αυτό και το επιχείρημα του ομιλητή είναι βάσιμο, αν και η τιμωρία από έναν εκδικητικό δεσπότη στην περίπτωση αθωωτικής απόφασης, θα λειτουργούσε αποτρεπτικά.

§17

Υποθετικά μιλώντας, ισχυρίζεται ότι ακόμα κι αν επέλεγε να αγνοήσει τους δούλους του, δε θα τολμούσε να απομακρύνει τον *σηκό*, εφόσον όλοι όσοι είχαν μισθώσει το κτήμα γνώριζαν την ύπαρξή του και δεν επέρχεται ποτέ παραγραφή για το αδίκημα: αντίθετα, όλοι οι εκμισθωτές τον απαλλάσσουν αδιαμφισβήτητα από την κατηγορία, καθιστώντας τους εαυτούς τους συνένοχους, εάν ψεύδονται.

ἔτι τοίνυν:

Ο σύνδεσμος «τοίνυν» με την έννοια «επιπλέον» συχνά εισάγει ένα νέο επιχείρημα και συνοδεύεται από το επίρρημα «ἔτι» που σημαίνει «ακόμη» (Denniston *GP*: 575), το οποίο εδώ αφορά τη στάση των εκμισθωτών του αγρού. Το επιχείρημα εκφέρεται με τη μορφή ερώτησης. Ερωτήσεις που μένουν αναπάντητες έχουν σκοπό να παρουσιάσουν κάποιο συμπέρασμα αποδεκτό στην κοινή γνώμη είτε προς όφελος του ομιλητή (πβ. Λυσία *Ἐπὲρ Ἐρατοσθένους* 1.27, *Κατὰ Νικομάχου* 30.19) είτε εναντίον του χαρακτήρα του αντιπάλου (πβ. Λυσία *Κατὰ Αγοράτου* 13.77, *Ἐπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων* 19.33).

πῶς ἂν ἐτόλμησα τοσοῦτων με μισθωμένων καὶ ἀπάντων συνειδότην:

Οι εκμισθωτές του κτήματος αναφέρθηκαν στις §§9-10 και δεν ήταν «τόσοι πολλοί» (*τοσοῦτοι*). Το *ἀπάντων* είναι πάλι *υπερβολή*: δεν είναι δυνατόν *όλοι* να γνώριζαν την ύπαρξη του *σηκού* στο κτήμα του.

βραχέος μὲν κέρδους ἔνεκα:

Επανέρχεται στο πιθανό κίνητρο του κέρδους-απληστίας, χαρακτηρίζοντας το κέρδος μηδαμινό, για να τονισθεί η έλλειψη ωφέλειας από την αποκοπή του *σηκού*. Το επίθετο «βραχύς» χρησιμοποιείται για τόπο και χρόνο (=σύντομος), μέγεθος και ποσό (=λίγος): εν

προκειμένω σημαίνει όχι μόνο «μικρό σε μέγεθος» αλλά και «βραχυπρόθεσμο», σε αντιδιαστολή προς τον κίνδυνο δίωξης που δεν έχει «προθεσμία», δηλ. υπάρχει για πάντα.¹⁴⁶

προθεσμίας δὲ οὐδεμιᾶς οὔσης τῷ κινδύνῳ:

Δεν υπάρχει προθεσμία παραγραφῆς του αδικήματος, επομένως ο αδικῶν διατρέχει τον κίνδυνο μηνύσεως ὅλη του τη ζωῆ. Ο νομικός ὅρος «προθεσμία» δηλώνει το χρονικό ὄριο μέσα στο οποίο ἔπρεπε να διατυπωθεῖ ἡ κατηγορία ἢ να ξεκινήσει μια νομική διαδικασία ἀπὸ τη στιγμή της διάπραξης του αδικήματος (πβ. Αισχ. *Κατὰ Τιμόρχου* 1.39) και στην πλειονότητα των παραπτωμάτων ἦταν πέντε χρόνια (πβ. Δημ. *Πρὸς Ναυσίμαχον* 38.27). Στο λεξικό του Αρποκρατίωνα υπάρχει και σχετικό λήμμα (*προθεσμίας νόμος*), ὅπου αναφέρεται ὅτι ως προθεσμία ορίζονται τα πέντε ἔτη, σύμφωνα με το λόγο του Δημοσθένη *Ἐπὲρ Φορμίωνος* και του Λυσία *Πρὸς Μενέστρατον*. Βέβαια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ το παρόν χωρίο ἀλλὰ και ἀπὸ το λόγο του Λυσία *Κατὰ Ἀγοράτου*, 13.83 (*οὐ γὰρ οἶμαι οὐδεμίαν τῶν τοιούτων ἀδικημάτων προθεσμίαν εἶναι*), δεν υπήρχε χρονικό ὄριο σε περιπτώσεις ἀσεβείας και ἀνθρωποκτονίας.

τοῖς εἰργασμένοις ἅπασι τὸ χωρίον ὁμοίως προσήκον εἶναι σῶν τὸν σηκόν:

Ὅλοι ὅσοι εἶχαν καλλιεργήσει το κτῆμα εἶχαν συμφέρον να διαφυλαχθεῖ ο *σηκός*.

ἴν' εἴ τις αὐτοὺς ἤτιᾶτο, εἶχον ἀνενεγκεῖν ὄτῳ παρέδοσαν:

«αἰτιάομαι-ᾄμαι» σημαίνει «κατηγορῶ, κατακρίνω»· «ἔχω +απαρ. (συν. ἀορίστου)» σημαίνει «ἔχω τη δύναμη ἢ τα μέσα να..., εἶμαι ικανός να...» (LSJ). Προφανῶς ἡ πρώτη δίωξη σε περίπτωση ἀφανισμοῦ *σηκού* θα γινόταν κατὰ του νυν ἰδιοκτήτη ἢ ἐνοικιαστή, κι ἀν αὐτός μπορούσε να ἀποδείξει ὅτι ἀγόρασε ἢ νοίκιασε τον ἀγρὸ χωρὶς το *σηκό*, ἡ κατηγορία θα στρεφόταν στον προηγούμενο ἰδιοκτήτη, καλλιεργητὴ ἢ ἐκμισθωτὴ κοκ., γι' αὐτὸ και ὅλοι εἶχαν συμφέρον να εἶναι ἰδιαιτέρα προσεκτικοί και να προφυλάσσουν τον *σηκό* ἢ τη *μορία*.

νῦν δὲ καὶ ἐμὲ ἀπολύσαντες φαίνονται, καὶ σφᾶς αὐτοῦς:

«και ἐμένα με ἀπαλλάσσουν ἀδιαμφισβήτητα και τους εαυτοὺς τους». Ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ μαρτυρία των προηγούμενων ἐκμισθωτῶν ἦταν ἀθωωτική για ὅλους. Το «ἀπολύω» σημαίνει (ἐδῶ, ἐπὶ νομικῆς σημασίας) «ἀθωῶνω» (LSJ A.2b), ἐνῶ το «φαίνομαι + κατηγορηματική μετοχή» μεταφράζεται «φανερὰ, ἀδιαμφισβήτητα» (Goodwin *MT*: 914). Ἡ ἐπανάληψη του *καὶ* υπάρχει για ἐμφαση της ἀθωότητας του ομιλητῆ και των ἄλλων καλλιεργητῶν του κτήματος.

§18

¹⁴⁶ Carey, 1989, 129.

Εισάγεται ένα νέο επιχείρημα. Ακόμα κι αν ξεπερνούσε τον σκόπελο των δούλων και των προηγούμενων καλλιεργητών του κτήματος, δε θα μπορούσε η πράξη του να διαφύγει της προσοχής των περαστικών ή των γειτόνων. Επισημαίνει μάλιστα ότι, όπως συμβαίνει σε όλους, άλλοι γείτονες είναι φιλικά και άλλοι εχθρικά διακείμενοι απέναντί του και η καταστροφή της *μορίας* θα τον άφηνε στο έλεος των φθονερών γειτόνων, με κάποιους από τους οποίους βρίσκεται σε διένεξη για την περιουσία του.

τοίνυν:

Ο σύνδεσμος χρησιμοποιείται συχνά κατά την προώθηση από ένα σημείο επιχειρηματολογίας ή αφήγησης στο άλλο, ιδιαιτέρως μετά την παρουσίαση μαρτύρων ή άλλων αποδεικτικών στοιχείων (Denniston *GP*: 575). Στο λόγο αυτό χρησιμοποιείται αρκετές φορές (βλ. και §17).

παρεσκευασάμην:

Το ρήμα «*παρεσκευάζομαι*» έχει ποικίλες σημασίες στους ρητορικούς λόγους: «*προετοιμάζω σχέδιο / ετοιμάζω ανθρώπους ως μάρτυρες, ώστε να πετύχω απόφαση ευνοϊκή με απάτη ή βία / προσελκύω προς το μέρος μου / πλέκω δόλο*» (LSJ). Γενικά εκφράζει τις μυστικές ενέργειες και ραδιουργίες χάριν κακού αποτελέσματος. Εν προκειμένω, οι κατηγοροί ισχυρίζονται ότι ο ομιλητής έχει εξασφαλίσει τη σιωπή πιθανών μαρτύρων είτε με δωροδοκία είτε με εκφοβισμό (βλ. §20: *πεισαι*,).

τοὺς παριόντας:

«*πάρεμι*» (<παρά+εἶμι) σημαίνει «*πορεύομαι, διαβαίνω πλησίον*» (LSJ).

τοὺς γείτονας, οἳ οὐ μόνον ἀλλήλων ταῦτ' ἴσασιν ἃ πᾶσιν ὄραν ἔξεστιν, ἀλλὰ καὶ περὶ ὧν ἀποκρυπτόμεθα μηδένα εἰδέναί, καὶ περὶ ἐκείνων πυνθάνονται;

Στο σημείο αυτό που εκφέρεται με ρητορική ερώτηση υπάρχει ένα σχόλιο για τον ρόλο των γειτόνων και του κουτσομπολιού ως έναν τρόπο κοινωνικού ελέγχου. Τα περισσότερα από τα μέλη των δήμων στην αρχαία Ελλάδα πρέπει να γνωρίζονταν μεταξύ τους είτε προσωπικά είτε εξ ὄψεως είτε εξ ονόματος. Όσον αφορά στους γείτονες, συχνά ανέπτυσσαν πολύ στενές σχέσεις μεταξύ τους, και μάλιστα υποστήριζαν ο ένας τον άλλο σε δύσκολες στιγμές, όπως σε περίπτωση απουσίας του ενός ή ως μάρτυρες στα δικαστήρια· από την άλλη, κάποιος μπορούσε να εκμεταλλευτεί αυτή τη γνώση της ιδιωτικής ζωής του άλλου, ή μπορεί να έκανε κατάχρηση αυτής της οικειότητας που είχε δημιουργηθεί.¹⁴⁷ Το συγκεκριμένο χωρίο αποτελεί εύγλωττη μαρτυρία των συμπεριφορών και σχέσεων που μπορεί να αναπτύσσονταν μεταξύ των γειτόνων και δεν απέχουν πολύ από τις αντίστοιχες συμπεριφορές σήμερα: οι γείτονες

¹⁴⁷ Cohen, 1991, 89.

γνωρίζουν πολύ καλά τις υποθέσεις των γειτόνων τους, τίποτα δε διαφεύγει της προσοχής τους, ακόμα κι αυτά που οι άλλοι προσπαθούν με κάθε τρόπο να τα κρατήσουν κρυφά. Γενικά στην αρχαία Ελλάδα θεωρούσαν ότι το κουτσομπολιό άρχιζε από τους κοντινούς γείτονες και απλωνόταν στην ευρύτερη κοινότητα. Ακόμα κι αν λάβουμε υπόψη μας τη ρητορική *υπερβολή*, για να είναι αληθοφανές το επιχείρημα, πρέπει να αντικατόπτριζε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν την κοινωνική πραγματικότητα οι μέσοι πολίτες, οι οποίοι αποτελούσαν ένα Αθηναϊκό δικαστήριο.¹⁴⁸

Σύμφωνα με τη Hunter¹⁴⁹ το κουτσομπολιό δεν αποτελεί τυχαία μορφή έκφρασης και, καθώς ανθεί εκεί όπου οι επαφές είναι στενές και οι εμπειρίες κοινές, μέσω αυτού τονίζεται η έννοια της κοινότητας. Το κουτσομπολιό λειτουργεί ως μέσο κοινωνικού ελέγχου, κρατά ζωντανούς τους δεσμούς ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας και συντηρεί τις υψηλότερες αξίες της. Οι άντρες συγκεντρώνονταν για να ανταλλάξουν πληροφορίες και να κουτσομπολέψουν όχι μόνο στις γειτονιές, αλλά και σε κεντρικούς δημόσιους χώρους, στην αγορά, σε εργαστήρια και σε μικρά εμπορικά καταστήματα.¹⁵⁰ Σ' όλες όμως τις σύγχρονες ανθρωπολογικές μελέτες, οι γυναίκες είναι οι κύριοι φορείς διάδοσης του κουτσομπολιού· είναι διαδεδομένη η άποψη ότι οι άνδρες κάνουν «κοινωνική», «καλοπροαίρετη», «αλτρουιστική» συζήτηση (μιλούν για εργασία, οικονομία, πολιτική κλπ.), ενώ οι γυναίκες αναλώνονται στην κακογλωσσιά, στο στιγματισμό.¹⁵¹ Τέλος, μια άλλη ομάδα που μπορούσε να διαδώσει κουτσομπολιό ήταν οι δούλοι του σπιτιού, οι οποίοι κινούνταν στην πόλη -πηγαίνοντας για ψώνια και κάνοντας θελήματα- και αντάλλασσαν παράπονα και κουτσομπολιά με άλλους δούλους. Λογικό είναι, από τη στιγμή που οι δούλοι ήξεραν οτιδήποτε συνέβαινε στο σπίτι, τα αφεντικά τους να φοβούνταν μήπως αποκαλύψουν πράγματα που δεν έπρεπε ή μήπως χρησιμοποιήσουν αυτή τη γνώση προς όφελός τους, π.χ. να τους εκβιάσουν, όπως αναφέρει και ο Λυσίας στην §16.

ἐμοὶ τοίνυν τούτων οἱ μὲν φίλοι οἱ δὲ διάφοροι περὶ τῶν ἐμῶν τυγχάνουσιν ὄντες:

«διάφορος» (<εκ του διαφέρεσθαι) σημαίνει «εναντίος, εχθρός» (LSJ). Ο ομιλητής παραδέχεται ότι με άλλους γείτονες έχει καλές σχέσεις, ενώ με άλλους έχει διαφορές. Το σχόλιο αυτό που πρέπει να αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα, με την ειλικρίνεια που διατυπώνεται, χαρακτηρίζει τον ίδιο ως άνθρωπο ειλικρινή αλλά και διεγείρει *πάθος* στους δικαστές. Από την άλλη όμως, η ομολογία του ότι έχει εχθρούς φαίνεται να αντιτίθεται προς και να υπονομεύει τον ισχυρισμό του στο *προοίμιο* ότι είναι ένας φιλήσυχος άνθρωπος που δεν

---

¹⁴⁸ Cohen, 1991, 90.

¹⁴⁹ Hunter, 2003, 213-4.

¹⁵⁰ Hunter, 2003, 216.

¹⁵¹ Hunter, 2003, 218.

εμπλέκεται σε έριδες και δικαστικές διαμάχες. Για άλλη μια φορά επιβεβαιώνεται ότι οι διάδικοι κατά την υποστήριξη των θέσεών τους χρησιμοποιούν κάθε μέσο και επιχείρημα προς όφελός τους. Οι αντιθέσεις *μέν-δέ, φίλοι-διάφοροι* ενισχύουν τα λεγόμενά του.

περὶ τῶν ἐμῶν:

«τὸ ἐμόν, τὰ ἐμά» (ουδ. της κτητικής αντωνυμίας *ἐμός,-ή, -όν*) είναι «η περιουσία μου» (LSJ).

§19

οὓς ἐχρῆν τοῦτον παρασχέσθαι μάρτυρας:

Ο κατηγορος όφειλε να παρουσιάσει μάρτυρες τους γείτονες και να μη διατυπώνει απλώς τόσο προκλητικές κατηγορίες. Αποφεύγει να τον κατονομάσει, χρησιμοποιώντας τη δεικτική αντωνυμία, που δείχνει περιφρόνηση προς τον αντίδικο.

φησιν ὡς ... τὰ ξύλα:

Με την αναφορά αυτή συμπληρώνονται οι γνώσεις μας για το κατηγορητήριο: ο ίδιος ο κατηγορούμενος παρακολουθούσε και επέβλεπε την καταστροφή της *μορίας*, ενώ οι δούλοι έκοβαν τις ρίζες και στη συνέχεια ο αμαξηλάτης φόρτωσε τα ξύλα και τα μετέφερε μακριά. Το *φημί* κανονικά συντάσσεται με απαρέμφατο στον πλάγιο λόγο και σπανιότατα με το *ὅτι* ή *ὡς*, όπως εδώ. Πρβλ. Ξεν. Έλλην. vi.3,7 (Goodwin MT: 753).

Ο Αριστοτέλης κατατάσσει αυτού του είδους τις προτάσεις, που σκοπό έχουν να ανασκευάσουν κάτι, στα *ελεγκτικά ενθυμήματα* και πιο συγκεκριμένα στην κατηγορία τα «άνομολογούμενα σκοπεῖν» (*Ρητ.* B23 1400a 15κ.ε.), που αποτελούν κοινό τόπο και βασίζονται στην εξέταση των αντιφάσεων που παρουσιάζονται σε μια υπόθεση, σ' όλα γενικώς τα σημεία, είτε στο χρόνο είτε στις πράξεις είτε στους λόγους και παραθέτει μάλιστα ένα παράδειγμα ανάλογο με το συγκεκριμένο του Λυσία: «*καὶ φησὶ μὲν εἶναί με φιλόδικον, οὐκ ἔχει δὲ ἀποδείξει δεδικασμένον οὐδεμίαν δίκην*». Εν προκειμένω, βέβαια, προηγείται η υπόδειξη του λάθους του κατηγορού (οὓς ἐχρῆν τοῦτον παρασχέσθαι μάρτυρας, καὶ μὴ μόνον οὕτως *τολμηρὰς κατηγορίας ποιῆσθαι*) και έπεται η πρόταση, όπου παρουσιάζεται ο ισχυρισμός του κατηγορού (*φησιν ὡς ... τὰ ξύλα*).

ὅς:

Η χρήση της αναφορικής αντωνυμίας ως δεικτικής περιέχει έναν τόνο περιφρόνησης προς τον αντίδικο.

τὰ πρέμνα:

«τὸ πρέμνον» είναι «το κατώτατο μέρος του κορμού δέντρου, η ρίζα» (LSJ).

β) Επίθεση στο διάδικο για την απουσία μαρτύρων κατηγορίας, με τη χρήση *εικότων* (§§ 20-22)

Ο ομιλητής χρησιμοποιεί την έλλειψη μαρτύρων και αποδείξεων, για να εξαπολύσει επίθεση στον κατηγορο. Με τον υπερτονισμό της απουσίας μαρτύρων κατηγορίας, ο κατηγορούμενος επιστράτη την προσοχή των δικαστών στη ρητορική του κατηγορού. Σκοπός του Λυσία είναι να επηρεάσει το ακροατήριο, ώστε η απόφαση να είναι αθωωτική για τον κατηγορούμενο-πελάτη του. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Αριστοτέλη (*Ρητ.* 1375a 24), υπάρχουν πέντε είδη «άτεχνων πίστεων»: οι νόμοι, οι μάρτυρες, οι συνθήκες, η βάσανος και ο όρκος. Ωστόσο, νεότεροι μελετητές υποστηρίζουν ότι το μόνο από τα πέντε είδη που είχε ουσιαστική νομική ισχύ στην αθηναϊκή δικανική πρακτική ήταν οι μαρτυρικές καταθέσεις.¹⁵²

Επίσης, προβάλλοντας με την μορφή υποθέσεων τα οφέλη του κατηγορού, φωτίζει τα ενδεχόμενα κίνητρά του. Απαριθμεί, λοιπόν, τα οφέλη για τον κατηγορο, εάν ήταν επαρκής η τεκμηρίωση της κατηγορίας. Πρώτα απ' όλα, ο κατηγορούμενος δε θα μπορούσε να αποκρούσει το κατηγορητήριο, ενώ για τον ίδιο τον Νικόμαχο τρία είναι τα πιθανά οφέλη, τα οποία και συσχετίζει με τα πιθανά κίνητρά του: πρώτον, θα έπαιρνε προσωπική εκδίκηση, αν ήταν εχθροί, ή δεύτερον, αν ήθελε να βοηθήσει την πόλη, θα φαινόταν ότι δεν ήταν συκοφάντης ή τρίτον, θα κέρδιζε χρήματα (§§20-21). Απορρίπτοντας το ενδεχόμενο της έχθρας, κατορθώνει να παρουσιάσει τον Νικόμαχο ως έναν συκοφάντη και να υπαινιχθεί ότι υποκινήθηκε από το κέρδος, όπως άλλωστε έχει αφήσει να εννοηθεί ήδη από την αρχή του λόγου (§1) με την αναφορά στους συκοφάντες. Συχνά η προσωπική έχθρα αποτελεί κίνητρο για μια κακόβουλη πράξη και τονίζεται κατά τη διερεύνηση των κινήτρων του κατηγορού ή του κατηγορουμένου. Αλλά και η συκοφαντία-διαβολή μπορεί να προέρχεται από προσωπική έχθρα, γι' αυτό και αναφέρονται συνήθως ταυτόχρονα. Πρόκειται για επιχείρημα *πάθους* που χρησιμοποιείται για να επηρεαστεί η κρίση των δικαστών (Αριστ. *Ρητ.* I.1.4). Ο Kurihara, που σε άρθρο του εξετάζει την εμφάνιση του κινήτρου της προσωπικής έχθρας σε δίκες δημόσιες και ιδιωτικές στο Corpus των δέκα αττικών ρητόρων, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρόλο που η αναφορά στην έχθρα αποτελεί κοινό τόπο στις ιδιωτικές υποθέσεις, σε λόγους που αφορούσαν δημόσιες υποθέσεις στο Corpus Lysiacum κατά κανόνα δεν αναφέρεται ως κίνητρο η προσωπική έχθρα ή, ακόμα κι αν υπάρχει τέτοια αναφορά, οι διάδικοι διευκρινίζουν ότι έδρασαν για το κοινό καλό.¹⁵³

¹⁵²Thur, 2005, 146 & 150.

¹⁵³ Kurihara, 2003, 466.

§20

ὦ Νικόμαχε:

Χρησιμοποιώντας την *αποστροφή*, ο κατηγορος κατονομάζεται από τον κατηγορούμενο – πράγμα ασυνήθιστο– για πρώτη φορά (ακολουθούν άλλες δύο φορές στις §§36 και 39), με επιτιμητικό και συνάμα «διδασκτικό» τρόπο, για να τον παρουσιάσει ως κάποιον που πρέπει να του μάθει πώς να κάνει τη δουλειά του σωστά, καθώς δηλώνει ότι έπρεπε να στοιχειοθετήσει επαρκώς την κατηγορία του με την προσαγωγή μαρτύρων και την παρουσίαση αποδεικτικών στοιχείων. Το επιχείρημα τονίζεται επιπλέον με τη χρήση της *αποστροφής*, η οποία δημιουργεί αντίθεση ανάμεσα στον κατηγορο Νικόμαχο και τον κατηγορούμενο. *Αποστροφή* είναι το ρητορικό τέχνασμα κατά το οποίο ο λόγος από το κοινό (δηλ. τους δικαστές) στρεφόταν σε ένα άλλο, δεύτερο κοινό, που επιλέγει ο ομιλητής (π.χ. τον αντίπαλο στο δικαστήριο, ή άλλους εμπλεκόμενους στη δίκη πολίτες).¹⁵⁴ Η χρήση της *αποστροφής* είναι συχνή στην ανασκευή των επιχειρημάτων του αντιπάλου.

Δε γνωρίζουμε ποιος ήταν ο Νικόμαχος. Με δεδομένο ότι την εποχή της δίκης ήταν ακόμη νέος, όπως προκύπτει από την §29, δεν μπορεί να ταυτίζεται με τον κατηγορούμενο του λόγου 30 του Λυσία (*Κατά Νικομάχου*), ο οποίος κατείχε δημόσιο αξίωμα ήδη το 410 π.Χ.¹⁵⁵

τότε:

τη στιγμή που αντιλήφθηκε ότι ο κατηγορούμενος διέπραττε το υποτιθέμενο αδίκημα.

παρακαλεῖν:

καλῶ ως μάρτυρα σε δίκη, κλητεύω (LSJ).

χρῆν καὶ ... καὶ ... καὶ:

Το πολυσύνδετο χρησιμοποιείται για έμφαση. Υποδεικνύει στον κατηγορο σε ποιες ενέργειες έπρεπε να προβεί προκειμένου να στοιχειοθετήσει την κατηγορία του και να εξασφαλίσει μάρτυρες κατηγορίας.

αὐτὸς δέ, εἰ μὲν σοι ἐχθρὸς ἦ... συκοφάντης:

Τα ρήματα της δυνητικής οριστικής «ἦσθα ἂν τετιμωρημένος» και «οὐκ ἂν ἐδόκεις εἶναι» χρησιμοποιούνται ως αποδόσεις των υποθέσεων «εἰ... ἦ» και «εἰ ... ἔπραττες» αντίστοιχα και εκφράζουν το μη πραγματικό ή το πιθανό (Smyth GG 1784-86).

§21

ἦ σὲ πείσαι:

¹⁵⁴ Lanham, 1991, 20 & 186.

¹⁵⁵ Todd, 2007, 528.

Πρόκειται για κομψό υπαινιγμό για δωροδοκία¹⁵⁶, καθώς το «πειθω» σε ρητορικούς λόγους έχει και τη σημασία του «πείθω με χρήματα» (LSJ). Συχνά ο κατηγορούμενος δωροδοκούμε τον κατηγορο-συκοφάντη για να αποσύρει την κατηγορία, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να μην εμφανίζεται στο δικαστήριο και έτσι να αθώνεται ο κατηγορούμενος. Ανάλογη χρήση του «πειθω» στο Λυσία, πβ. *Κατὰ Φίλωνος* 32.31 (*ἐπειδὴ ἐμὲ οὐκ ἔδύνατο πείσαι*), *Υπὲρ Πολυστράτου* 20.10 (*πείσαντες τοὺς κατηγοροῦς*). Εδώ, ο ομιλητής υποδεικνύει στον κατηγορο ότι θα μπορούσε να κερδίσει χρήματα, διότι -σε περίπτωση που τα στοιχεία εναντίον του ήταν αδιάσειστα- ο ίδιος θα προσπαθούσε να τον δωροδοκήσει με χρήματα. Άλλωστε, ο Νικομάχος περιλαμβάνει στην κατηγορία τον ισχυρισμό ότι λόγω της δύναμης και των χρημάτων του κατηγορουμένου κανείς δεν είναι πρόθυμος να καταθέσει ως μάρτυρας κατηγορίας.

κατηγορεῖς ὡς ὑπὸ τῆς ἐμῆς δυνάμεως καὶ τῶν ἐμῶν χρημάτων οὐδεὶς ἐθέλει σοι μαρτυρεῖν:

«Δύναμις» σημαίνει «ισχύς, εξουσία» (LSJ, A2). Η φράση συμπληρώνει τις γνώσεις που έχουμε για το κατηγορητήριο και την επιχειρηματολογία του Νικομάχου. Λογικά δεν πρέπει να συνιστούσε μέρος της επίσημης κατηγορίας, όμως τέτοιοι ισχυρισμοί ήταν συνηθισμένοι σε δίκες. Όχι σπάνιο φαινόμενο άλλωστε ήταν η προσπάθεια μελών της ανώτερης τάξης –που διέθεταν δύναμη οικονομική ή και πολιτική- να επηρεάσουν, να εμποδίσουν ή και να σταματήσουν την απονομή δικαιοσύνης, μέσω της δωροδοκίας μαρτύρων ή του κατηγορού, ή ακόμα των ενόρκων ή και όλου του δήμου.¹⁵⁷ Αλλά και οι πιο φτωχοί πολίτες ένιωθαν δέος ή ακόμα και φόβο, όταν αντιμετώπιζαν κάποιον πλούσιο, όπως φαίνεται και από τον Δημοσθένη *Κατὰ Μειδίου* 21.20 (*καταδείσαντες τοῦτον καὶ τὸ τούτου θράσος καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ἐταίρους καὶ πλοῦτον καὶ τᾶλλ' ὅσα δὴ πρόσεσι τούτῳ*). Πρόκειται, επίσης, για στοιχείο πάθους, καθώς γίνεται προσπάθεια να εξουδετερωθεί μια κακή εντύπωση, η οποία ενδεχομένως είχε δημιουργηθεί από τον κατηγορο και να διεγερθούν συναισθήματα συμπάθειας στους δικαστές. Εδώ ο κατηγορούμενος δεν αρνείται ότι διαθέτει εξουσία και χρήματα, στοιχεία που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αποτρεπτικά για πιθανούς μάρτυρες, αλλά μέσω της αναφοράς αυτών υπενθυμίζει έμμεσα στο ακροατήριο ότι διαθέτει αξιόλογη περιουσία, την οποία εποφθαλμιούν οι κατηγοροί-συκοφάντες του, αφού θα λάβουν ένα μέρος της, αν η ετυμηγορία είναι καταδικαστική. Από το συγκεκριμένο χωρίο συμπεραίνουμε ότι οικονομική και πολιτική δύναμη συμπορεύονται και οι μάρτυρες μπορεί να μην επιθυμούσαν να καταθέσουν εναντίον

---

¹⁵⁶ Todd, 2007, 528.

¹⁵⁷ Ober, 1989, 219.

κάποιου όχι μόνο για να διατηρήσουν τη φιλία ή την εύνοιά του, αλλά και επειδή τον φοβούνται.¹⁵⁸

διὰ τοὺς σοὺς λόγους:

Η αναφορά στη ρητορική του κατηγορού αποτελεί έμμεση *διαβολή*.

οὐδὲν-οὐδεῖς:

Με την επανάληψη της αντωνυμίας υπογραμμίζεται η αδυναμία του Νικομάχου να προσκομίσει τεκμήρια και μάρτυρες.

§22

εἰ ... τοὺς ἐννέα ἄρχοντας ἐπήγαγες ἢ ἄλλους τινὰς τῶν ἐξ Ἀρείου πάγου, οὐκ ἂν ἐτέρων ἔδει σοι μαρτύρων:

Προβάλλει ένα ακόμα επιχείρημα. Ο κατηγορός θα μπορούσε να είχε οδηγήσει τους Εννέα άρχοντες ή κάποια από τα μέλη του Άρειου Πάγου στο κτήμα, όταν τον είδε να εκριζώνει το ιερό ελαιόδεντρο, ώστε να συλληφθεί επ' αυτοφώρω και να μην έχει ανάγκη μαρτύρων. Άλλωστε, καταλήγει, θα ήταν προς όφελός του, αν μάρτυρες ήταν αυτοί που επρόκειτο να εκδικάσουν την υπόθεση. Ίσως υπονοεί, αν λάβουμε υπόψιν μας την ανωτέρω αναφορά στο δέος που νιώθουν μερικοί μάρτυρες, ότι οι Αρεοπαγίτες δε θα συμερίζονταν αυτούς τους φόβους. Έξυπνο και εύστοχο επιχείρημα, που κρίνεται δύσκολο να το αποκρούσει ο κατηγορός.

Οι Εννέα άρχοντες είναι ο επώνυμος άρχων, ο βασιλεύς, ο πολέμαρχος και οι έξι θεσμοθέτες. Πιθανώς εδώ έχουμε μια αναφορά στη διαδικασία της *έφρηγήσεως*¹⁵⁹, σύμφωνα με την οποία ένας πολίτης, όταν έβλεπε να τελείται ένα αδίκημα, οδηγούσε τους αρμόδιους αξιωματούχους στον τόπο όπου βρισκόταν ο δράστης για να τον συλλάβουν, αν και δεν είναι σαφές, γιατί εδώ αναφέρεται ολόκληρο το σώμα των Εννέα αρχόντων και όχι ο αρμόδιος άρχων-βασιλεύς, ο οποίος προέδρευε δικών με θρησκευτική υπόθεση, άρα και δικών ασεβείας. Παρόμοια με την *έφρηγησιν* είναι η διαδικασία που ονομάζεται *άπαγωγή*, κατά την οποία κάποιος συλλαμβάνει ο ίδιος το δράστη επ' αυτοφώρω και τον παραδίδει στην αρμόδια αρχή.¹⁶⁰

γ) Εικότα που συνδέονται με το κέρδος ως πιθανό κίνητρο (§§23-29)

---

¹⁵⁸Todd, 2007, 528.

¹⁵⁹ Biscardi, 2003, 407-408.

¹⁶⁰ Biscardi, 2003, 408.

Στις §§23-29 επιστρατεύονται εκ νέου επιχειρήματα «εκ της πιθανότητας» (*εικότα*), που εστιάζουν στην εν γένει συμπεριφορά του κατηγορουμένου, με έμφαση στο κέρδος ως πιθανό κίνητρο. Πρώτα απ' όλα, ο ομιλητής θα αποκόμιζε περισσότερα οφέλη και θα διακινδύνευε λιγότερα, αν διέπραττε το υποτιθέμενο παράπτωμα σε κάποιο άλλο κτήμα του, αλλά ποτέ δεν κατηγορήθηκε για κάτι τέτοιο (§§ 24-26)· θα μπορούσε κάλλιστα να διαπράξει το έγκλημα επί των Τριάκοντα, μια περίοδο ταραγμένη, και όχι σε καιρό δημοκρατίας (§ 27), αλλά και η θέση και η μορφολογία του συγκεκριμένου κτήματος, όπου ισχυρίζεται ο κατηγορός ότι βρισκόταν ο *σηκός*, είναι τέτοια που καθιστά αδύνατη την εκρίζωσή του χωρίς να γίνει αντιληπτός ο δράστης από κάποιον (§ 28)· όλα αυτά, καταλήγει, υποδεικνύουν ότι πρέπει να πιστεύει το ακροατήριο περισσότερο τα γεγονότα και όχι τους ισχυρισμούς του κατηγορού (§ 29).

§23

εἰ μὲν παρέσχετο μάρτυρας...καὶ τούτου μὲν οὐ θαυμάζω:

Η μετάβαση στο γ' πρόσωπο σηματοδοτεί το τέλος της ευθείας επίθεσης στο πρόσωπο του διαδίκου και την αρχή της νέας αυτής ενότητας.¹⁶¹ Βέβαια, φροντίζει να ανακεφαλαιώσει τα περί της έλλειψης μαρτύρων, εκφράζοντας τον θαυμασμό του για τη στάση του κατηγορού, που παρ' όλα αυτά προσπαθεί να εκμεταλλευτεί αυτή την έλλειψη προς όφελός του, αποδίδοντας τη συμπεριφορά του στο γεγονός ότι είναι συκοφάντης: ο συκοφάντης δεν έχει πρόβλημα με τα λόγια.

οὐ γὰρ δήπου συκοφαντῶν ἅμα τοιούτων τε λόγων ἀπορήσει καὶ μαρτύρων:

«ἀπορέω» (+γεν.) σημαίνει «στερούμαι» (LSJ). Το *ἅμα* προσδίδει έμφαση στην έλλειψη επιχειρημάτων και μαρτύρων από την πλευρά του κατηγορού. Τονίζει ότι όχι μόνο δεν μπορεί να παράσχει μάρτυρες αλλά και τα επιχειρήματά του είναι σαθρά, ενώ ταυτόχρονα υπενθυμίζει ότι είναι συκοφάντης και ως τέτοιος πρέπει να αντιμετωπιστεί από τους δικαστές.

ὕμᾱς δ' οὐκ ἀξιῶ τὴν αὐτὴν τούτῳ γνώμην ἔχειν:

Με το *ἀξιῶ*+απαρ. η άρνηση *οὐ* συνοδεύει συνήθως το ρήμα, παρά το απαρέμφατο (άρνηση *μή*).

§§24-25

Όπως ισχυρίζεται ο κατηγορούμενος, ποτέ δεν απομάκρυνε από άλλα κτήματά του, που όλοι γνωρίζουν, ιερά ελαιόδεντρα ή *σηκούς* που είχαν καεί (κατά τις επιδρομές των Πελοποννησίων), ώστε να καλλιεργήσει τη συγκεκριμένη έκταση, αν και κάτι τέτοιο θα ήταν πιο ασφαλές για τον ίδιο και θα αποκαλυπτόταν πολύ δυσκολότερα το αδίκημα, γιατί τα άλλα

¹⁶¹ Todd, 2007, 529-530.

κτήματα ήταν κατάφυτα από δέντρα. Από τη στιγμή που διατηρεί όλες τις ελιές στις άλλες ιδιοκτησίες του, θα ήταν παράλογο να ξερίζωνε τη μια και μοναδική *μορία* από το συγκεκριμένο κτήμα. Με το επιχείρημα αυτό προβάλλεται η ηθική του ομιλητή και τονίζεται ότι η μέχρι τώρα άριστη συμπεριφορά του σε ανάλογες περιπτώσεις υποδηλώνει ότι είναι απίθανο να έχει διαπράξει το αδίκημα για το οποίο κατηγορείται.

§24

ἐπίστασθε γάρ...:

Προσπαθεί να κάνει τους δικαστές συμμετόχους σε αυτά που ισχυρίζεται. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητ.* 1408a34) οι λογογράφοι χρησιμοποιούν εκφράσεις του τύπου «ποιος δε γνωρίζει» ή «όλοι γνωρίζουμε», προκειμένου να διεγείρουν τα πάθη των ακροατών και να τους ωθήσουν να αποδεχθούν κάτι ως αληθινό, διότι ο καθένας θα θεωρούσε ντροπή να αγνοεί κάτι που γνωρίζουν οι άλλοι. Τέτοιες εκφράσεις χρησιμοποιούνται, όταν δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία. Στην προκειμένη περίπτωση ο ομιλητής παρουσιάζει ως κοινή γνώση την ύπαρξη ελαιόδεντρων στο κτήμα του, κάτι που θεωρητικά ακούγεται λογικό, αλλά πρακτικά είναι δύσκολο να γνωρίζουν ή να έχουν διαπιστώσει με τα ίδια τους τα μάτια όλοι οι δικαστές.

ἐν τῷ πεδίῳ πολλὰς μορίας οὔσας:

Εάν είναι αλήθεια ο συγκεκριμένος ισχυρισμός του κατηγορουμένου ότι στα άλλα κτήματά του υπήρχαν πολλές *μορίες*, είναι σημαντικό στοιχείο. Ωστόσο δεν παρέχει καμία σχετική απόδειξη. Η αττική γη περιελάμβανε μια σειρά από όρη, μεταξύ των οποίων σχηματίζονταν τέσσερις πεδιάδες (των Αθηνών, των Μεσογείων, της Ελευσίνας και του Μαραθώνος): προς βορρά η πόλη χωριζόταν από την Θήβα και την Βοιωτία μέσω της Πάρνηθος, στα βορειοανατολικά βρισκόταν το Πεντελικόν όρος, στα νοτιοανατολικά ο Υμηττός λειτουργούσε ως φυσικό όριο ανάμεσα στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Αττική, ενώ στα δυτικά βρισκόταν το όρος Αιγάλεω.

πυρκαϊᾶς:

«Πυρκαϊά» σημαίνει «πυρά, φωτιά» (LSJ). Το χωρίο είναι προβληματικό και δε γνωρίζουμε εάν το κείμενο έχει παραδοθεί σωστά. Ίσως αναφέρεται σε *μορίες* που είχαν καεί από τους Πελοποννησίους κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.¹⁶²

ἐν τοῖς ἄλλοις τοῖς ἐμοῖς χωρίοις:

Η αναφορά αυτή επιβεβαιώνει και συμπληρώνει τα λεγόμενά του στις §§21 και 31 ότι είναι οικονομικά ευκατάστατος.

---

¹⁶² Carey, 1989, 132.

πολὸν ἦν ἀσφαλέςτερον καὶ ἀφανίσαι καὶ ἐκκόψαι καὶ ἐπεργάσασθαι, ὅσῳπερ ἦττον τὸ ἀδίκημα πολλῶν οὐσῶν ἔμελλε δῆλον ἔσεσθαι:

Εδώ ο ομιλητής διατυπώνει το επιχείρημα ότι, αν ήθελε να καταστρέψει ελαιόδεντρα για να εκμεταλλευτεί ή να καλλιεργήσει τη γη, θα ήταν πιο λογικό να το κάνει στα άλλα του κτήματα, και αυτό γιατί πολύ δυσκολότερα θα αποκαλυπτόταν στην περίπτωση αυτή το αδίκημα, επειδή υπήρχαν πολλά ελαιόδεντρα σ' αυτά. Το *πολυσύνδετο* δίνει έμφαση στα λεγόμενά του.

Ο παρατατικός του *μέλλω* + απαρέμφατο δύναται να εκφράζει πρόθεση ή προσδοκία που αναφέρεται στο παρελθόν και δεν πραγματοποιήθηκε και ισοδυναμεί με το δυνητικό *ἄν*+οριστική ρήματος που δηλώνεται από το απαρέμφατο (Goodwin *MT*: 428).

§25

καὶ τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἄλλην οὐσίαν, ἡγούμενος περὶ ἀμφοτέρων τούτων εἶναι μοι τὸν κίνδυνον:

Για άλλη μια φορά τονίζει ότι διακυβεύεται η παραμονή του στην πατρίδα και η περιουσία του (βλ. παραπάνω, §3).

τούτων μάρτυρας παρέξομαι, ἐπιμελομένους μὲν ἐκάστου μηνός, ἐπιγνώμονας δὲ πέμποντας καθ' ἕκαστον ἐνιαυτόν:

Επικαλείται ως μάρτυρες τα ίδια τα μέλη του Αρείου Πάγου: ποτέ δεν του επέβαλαν πρόστιμο ούτε οι *επιμελητές* ούτε οι *επιγνώμονες*, επειδή καλλιέργησε τις εκτάσεις γύρω από τα ιερά ελαιόδεντρα. Η αναφορά στους *επιμελητές* και στους *επιγνώμονες* είναι μοναδική στην αρχαία γραμματεία και μόνο από αυτό το χωρίο μπορούμε να συναγάγουμε πληροφορίες για το ρόλο τους: οι *επιμελητές* έλεγχαν κάθε μήνα, ενώ οι *επιγνώμονες* μια φορά το χρόνο τις *μορίες*.¹⁶³

§26

τὰς μὲν μικρὰς ζημίας οὕτω περὶ πολλοῦ ποιῶμαι, / τοὺς δὲ περὶ τοῦ σώματος κινδύνους οὕτω περὶ οὐδενός ἡγῶμαι:

Υπάρχει *παρίσωσις* και αντιθέσεις. Το πρώτο *οὕτω* εξαίρει το *περὶ πολλοῦ*, το δεύτερο το *περὶ οὐδενός*. Το *μικρὰς ζημίας* αναφέρεται στο πρόστιμο λόγω της καλλιέργειας γύρω από τις *μορίες*, ενώ το *κινδύνους περὶ τοῦ σώματος* (που είναι ο θάνατος ή η εξορία) στην καταστροφή της *μορίας* ή του *σηκού*. Με άλλα λόγια, θα ήταν παράλογο να ενδιαφέρεται για τις μικρές ποινές και να αδιαφορεί για τη ζωή του.

¹⁶³ Αναλυτικότερα για τους *επιγνώμονες*, βλ. στην *Εισαγωγή*, 6.3, σελ.17.

πολλάς ἐλάας - μίαν μορίαν:

Αντίθεση. Εξίσου παράλογο θα ήταν, εάν είχε τέτοια πρόθεση, να προσέχει τις πολλές ελιές, που θα ήταν πιο εύκολο να καταστρέψει μια ή μερικές από αυτές εφόσον υπήρχαν πολλές στα άλλα του κτήματα, και να εξαφάνισε τη μία, που δεν ήταν δυνατό να την ξεριζώσει χωρίς να γίνει αντιληπτός.

§27

Πότερον δέ μοι κρεῖττον ἦν, ὃ βουλή, δημοκρατίας οὔσης παρανομεῖν ἢ ἐπὶ τῶν Τριάκοντα;

Με τη ρητορική ερώτηση εισάγει ένα άλλο επιχείρημα, που έχει σχέση με τη χρονική περίοδο τέλεσης του υποτιθέμενου αδικήματος. Προφανώς, υπονοεί -διότι αυτό τον συμφέρει με δεδομένο ότι είχε αποκατασταθεί η δημοκρατία- ότι είναι δυσκολότερο να διαπραχθούν εγκλήματα σε καιρό δημοκρατίας. Αποτελεί κοινό τόπο στους ρήτορες ότι επί των Τριάκοντα διαπράττονταν κάθε είδους αδικήματα και εγκλήματα (πβ. Λυσ. 25. 15-17, Ισοκρ. 18.18, Ισοκρ. 21.12, Ισοκ. 18.16-18)· το επιχείρημα όμως μπορούσε και να αντιστραφεί (πβ. Ισοκ. 20.4).

οὐ λέγω ὡς τότε δυνάμενος ἦ ὡς νῦν διαβεβλημένος ἀλλ' ὡς τῷ βουλομένῳ τότε μᾶλλον ἐξὸν ἀδικεῖν ἢ νυνί:

Απαντώντας στη ρητορική ερώτηση ξεκαθαρίζει ότι δεν είχε δύναμη επί των Τριάκοντα και εμμέσως ότι πολιτικά δεν πρόσκειται στους ολιγαρχικούς, ισχυρίζεται ότι τώρα διαβάλλεται και υπενθυμίζει ότι κατά την περίοδο της τυραννίας όποιος ήθελε είχε μεγαλύτερα περιθώρια να παρανομήσει από ό,τι τώρα. Αν και οι Τριάκοντα εμφανίστηκαν αρχικά ως πολιτικοί αναμορφωτές, πολιτεύθηκαν με τόσο ωμό τρόπο που ο ομιλητής θεωρεί αυταπόδεικτο ότι το καθεστώς τους ήταν η καλύτερη περίοδος για να διαπραχθούν πάσης φύσεως αδικήματα.¹⁶⁴ Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψιν μας τις ιστορικές συνθήκες, ο ισχυρισμός ότι εγκλήματα διαπράττονταν λιγότερο εύκολα κατά την περίοδο της δημοκρατίας θα ήταν αληθινός για το 397, όχι όμως και για το 403 π.Χ.¹⁶⁵ Η αντίθεση τότε-νῦν με την επανάληψή της και η *παρίσωσις* χρησιμοποιείται για έμφαση. Παρά την προσπάθεια του ομιλητή να αντικρούσει κάθε σχέση με τους Τριάκοντα, υποψιαζόμαστε ότι ήταν υποστηρικτής τους, καθώς διατήρησε την όχι ευκαταφρόνητη περιουσία του (για το μέγεθός της, πβ. §24), τη στιγμή που οι Τριάκοντα δήμευαν περιουσίες είτε για τους ίδιους είτε για να τις δώσουν στους υποστηρικτές τους.

¹⁶⁴ Todd, 2007, 532.

¹⁶⁵ Carey, 1989, 133.

Διαβολή (πρβλ. *διαβεβλημένος*) είναι η πρόκληση εχθρότητας μεταξύ των δύο μερών με τη χρήση μομφών ή με την απόδοση στον αντίδικο ελαττωμάτων που συχνά δεν έχουν σχέση με το εκδικαζόμενο αδίκημα και έχει ως στόχο να υπονομεύσει τον χαρακτήρα του αντιδίκου και να προδιαθέσει αρνητικά τους δικαστές. Παρακάτω εξηγεί (§28) ότι διαβολή αποτελεί το ίδιο το κατηγορητήριο: η *μορία* που ο κατηγορος υποστηρίζει ότι επιχείρησε να εξαφανίσει βρίσκεται σε αγρόκτημα που το περιβάλλει δρόμος, που κατοικούν γείτονες και από τις δύο πλευρές του, που δεν έχει άλλο δέντρο, είναι χωρίς περιφραγή και ως εκ τούτου είναι ορατό από παντού το καθετί μέσα σ' αυτό.

§28

Πώς δ' ἄν ... κάτοπτόν ἐστιν;

Με ρητορική ερώτηση παρέχει κάποιες πληροφορίες για τη θέση του εν λόγω χωρίου και επιχειρήματα σχετικά με τη δυσκολία ή την ανοησία της διάπραξης του υποτιθέμενου παραπτώματος: στο συγκεκριμένο κτήμα δεν υπήρχε κανένα άλλο δέντρο εκτός από τον *σηκό*, ενώ το κτήμα περιβάλλεται περιμετρικά από δρόμο, που γύρω κατοικούν και από τις δύο πλευρές γείτονες, δεν έχει περιφραγή και είναι ορατό από παντού. Επαναλαμβάνει εν μέρει το επιχείρημα της §24, ότι δηλ. το να ξεριζώνει τον μοναδικό *σηκό* σ' ένα κτήμα δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητο. Οι πληροφορίες που δίνει για την θέση όπου βρίσκεται το κτήμα είναι σημαντικές, και πάλι όμως (όπως και στην §24) δεν προσφέρει άλλες αποδείξεις, παρά μόνο τα λεγόμενά του.

εἰ μὴ πάντων ἀνθρώπων ἐμαυτῷ κακονούστατος ἦ:

Αυτοχαρακτηρίζεται με μια δόση *υπερβολής* ο αθλιότερος όλων των ανθρώπων, αν επιχειρούσε κάτι τέτοιο. Προσπάθεια επηρεασμού των δικαστών.

ὕμῶν οὕτως ἐπιμελουμένων:

Ἐμμεσα φιλοφρονεί τους δικαστές για την άψογη εκτέλεση των καθηκόντων τους, αποσκοπώντας να τους επηρεάσει ευνοϊκά (επιχείρημα *πάθους*).

ὥστε τίς ἂν ἀπετόλμησε ... πράγματι;

Η δεύτερη ρητορική ερώτηση ενισχύει τη ρητορική αξία της προηγούμενης, επαναδιατυπώνοντας τη βασική ιδέα της ότι κανείς δε θα τολμούσε να επιχειρήσει μια τέτοια πράξη. Το «τούτων οὕτως ἐχόντων» συνοψίζει τα επιχειρήματα που μόλις έχει αναπτύξει στην πρώτη ρητορική ερώτηση.

§29

Χρησιμοποιεί ένα *argumentum ex contrariis* με το οποίο επισημαίνει ένα παράδοξο: Πώς είναι δυνατόν ο κατηγορος, που δεν καλλιεργεί χωράφια κοντά, ούτε έχει εκλεγεί επιμελητής, ούτε είναι σε θέση ηλικιακά να γνωρίζει τέτοια θέματα, να γνωρίζει με λεπτομέρειες κάτι που αγνοούν τα αρμόδια όργανα της πολιτείας, τα ίδια τα μέλη του Αρείου Πάγου που ήταν επιφορτισμένα με τη φροντίδα των ιερών ελιών; Παρέχοντας πληροφορίες για τον κατηγορο, ο ομιλητής επιδιώκει να προκαλέσει την οργή των δικαστών εναντίον του (επιχείρημα πάθους), παρουσιάζοντάς τον ως αλαζόνα που θεωρεί τον εαυτό του πιο σπουδαίο από τον Άρειο Πάγο. Η αντίθεση υπογραμμίζεται μέσω της σύγκρισης της αρχαιότητας του Αρείου Πάγου (*τὸν ἅπαντα χρόνον*) και του νεαρού της ηλικίας του κατηγορού (*οὐθ' ἡλικίαν ἔχων*), της θέσης των δικαστών (*ὑπὸ τῆς πόλεως...προστέτακται*) και της μη αρμοδιότητας του κατηγορού (*οὐτ' ἐπιμελητῆς ἡρημένος*).

Δεινόν:

Μια τυπική λέξη που δηλώνει το παράδοξο της υπόθεσης του αντιπάλου και εισάγει *argumenta ex contrariis* (αναλυτικότερα βλ. στην §7).

τοῦτον δ' ὅς:

Ἦσως ἐδῶ υπάρχουν ἰχνη ἀπὸ τὴν *ὑπόκρισιν* (*actio*) τοῦ λόγου. Ἐκφέροντας τὴ φράση *τοῦτον δ' ὅς* ὁ ομιλητῆς πιθανότατα στρέφεται πρὸς τὸν κατηγορο. Οἱ ακροατῆς βλέποντας καὶ συγκρίνοντας τοὺς δύο διαδίκους πρὸς τὸν κατηγορο, διαπιστώνουν ἰδίους ὀμμασι τὸ νεαρό τῆς ηλικίας τοῦ κατηγορού.

οὔτε ... οὐτ' ... οὐθ' ἡλικίαν ἔχων εἰδέναι περὶ τῶν τοιούτων:

Ἡ ἐπανάληψη τῶν ἀρνήσεων *οὔτε ... οὐτ' ... οὐθ'* χρησιμοποιεῖται γιὰ ἐμφαση. Τὸ *ἡλικίαν ἔχων* ολοκληρώνεται νοηματικά με τὸ *εἰδέναι περὶ τῶν τοιούτων*. Ὁ ομιλητῆς επικαλεῖται ἐμμέσως τὴν ἐδραιωμένη ἀντίληψη ὅτι ἡ ὠριμη ηλικία εἶναι περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος διαθέτει πείρα καὶ γνώσεις, κυριαρχεῖται ἀπὸ σωφροσύνη καὶ ἔχει ἀποβάλλει τὶς υπερβολές τῆς νεανικῆς ηλικίας, πρὸς τὴν ὁποία εἶναι ἕνας κοινὸς τόπος στὸς ῥήτορες (πβ. Λυσ. *Κατὰ Θεομνήστου* 10, 4, Λυσ. *Ἐπὲρ Πολυστράτου* 20.3, Λυσ. *Ἐπὲρ τοῦ ἀδυνάτου* 24.16-17). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέμεναν μετριοπάθεια ἀπὸ τοὺς νέους (π.β. Λυσ. 16.20, Δημ. 54.1).¹⁶⁶ Πρόκειται γιὰ μίαν ἄλλη παράμετρο τοῦ ἠθους ὡς μέσου πειθούς, τὴ συμμόρφωση δηλαδὴ με τὴν πρέπουσα συμπεριφορά ὡς πρὸς τὴν ηλικία, τὴν κοινωνικὴ τάξη, τὸν τρόπο ζωῆς.

δ) Επιχειρήματα (εἰκότα) πρὸς τὸν ἦθος τοῦ ομιλούντος ἐκ τοῦ βίου (§§30-33)

¹⁶⁶ Carey, 1989, 134.

Στην ετυμολογία μιας δίκης σημαντικός ήταν ο ρόλος και του ήθους των διαδίκων. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* 1356a5: *ὅταν οὕτω λεχθῆ ὁ λόγος ὥστε ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα*), το ήθος χρησιμοποιείται ως *πίστις* (απόδειξη). Ο ομιλητής εισάγει το νέο του επιχειρήμα με τον κοινό τόπο ότι δεν πρέπει να θεωρούνται τα λόγια ανώτερα των έργων (§30). Στη συνέχεια, τονίζει ότι ανέλαβε με προθυμία, επιδεικνύοντας μάλιστα γενναιοδωρία, δαπανηρές στρατιωτικές και οικονομικές υπηρεσίες προς την πατρίδα, όπως η τριηραρχία, οι εισφορές και οι χορηγίες· όλες αυτές οι λειτουργίες σκιαγραφούν το ήθος του ως πολίτη και άνθρωπο (§31). Θα ήταν επομένως παράλογο να ξεριζώσει μια ιερή ελιά, για να εκμεταλλευτεί τον ελάχιστο καλλιεργούμενο χώρο που θα κέρδιζε, θέτοντας τον εαυτό του σε τόσο μεγάλο κίνδυνο (§32). Επισημαίνει, τέλος, ότι μόνο ο κατηγορος του προσάπτει αυτές τις κατηγορίες, ενώ όλοι οι πολίτες είναι μάρτυρες αξιόπιστοι των υπηρεσιών του (§33).

§30

Ἐγὼ τοίνυν δέομαι ὑμῶν:

Απευθύνεται άμεσα στους δικαστές. Χρησιμοποιεί το ρήμα *δέομαι* που είναι πιο μετριοπαθές από το *αἰτῶ* ή *ἀξιῶ* παραπάνω (§23).

μη τοὺς τοιοῦτους λόγους πιστοτέρους ἡγήσασθαι τῶν ἔργων:

Χρησιμοποιεί τη γνωστή αντίθεση ανάμεσα στα λόγια και στα έργα, δίνοντας έμφαση στα τελευταία. Όπως και στο *λόγῳ μὲν-ἔργῳ δὲ* υπάρχει αντιπαράθεση ανάμεσα στο είναι και στο φαίνεσθαι. Εδώ ο προσδιορισμός *τοιοῦτους (λόγους)* (=τέτοιου είδους) θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτουργεί υποτιμητικά προς το πρόσωπο που εκφέρει αυτά τα λόγια και το χαρακτηρίζει. Αυτή η αντίθεση μεταξύ των (αναξιόπιστων) λόγων του κατηγορουμένου και των (αξιόπιστων) έργων του ομιλητή υπάρχει και στις §§33 και 34.

περὶ ὧν αὐτοὶ σύνιστε:

«Για θέματα για τα οποία έχετε προσωπική γνώση». Προσπάθεια να καταστήσει τους δικαστές μέτοχους της δίκης του γνώσης και συνεπώς να τους επηρεάσει (*πάθος*).

καὶ ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ἐκ τῆς ἄλλης πολιτείας:

«Πολιτεία» είναι «ο βίος του πολίτη, ο τρόπος της καθημερινής ζωής του». Ο ομιλητής επανέρχεται στο κοινό ζεύγος *λόγια-έργα*. Εντύπωση προκαλεί η επίμονη προτροπή εξέτασης και αξιολόγησης των γεγονότων στους δικαστές, λαμβάνοντας υπόψη τους τα λόγια και τα έργα και των δύο διαδίκων. Ανάλογες προτροπές υπάρχουν στους λόγους *Κατὰ Ἐρατοσθένους* 12.33, στον *Κατὰ Νικομάχου* 30.18 κ.ά.

§31

ἐγὼ γὰρ τὰ ἐμοὶ προστεταγμένα ἅπαντα προθυμότερον πεποίηκα ἢ ὡς ὑπὸ τῆς πόλεως ἠναγκαζόμεν:

Επιχείρημα ἡθους. Αυτοπαρουσιάζεται ως ένας συνεπής και ευσυνείδητος πολίτης, που φέρνει εις πέρας οτιδήποτε του είχε ανατεθεί με μεγαλύτερο ζήλο από ό,τι τον υποχρέωνε η πόλη. Ανάλογη διατύπωση υπάρχει στο Λυσ. 12 *Κατὰ Ἐρατοσθ.* 20 (πᾶν τὸ προσταττόμενον ποιῶντας), όπου επίσης γίνεται λόγος για τις υπηρεσίες στο κράτος. Η προθυμία που επέδειξε προς την πόλη επαναλαμβάνεται και στις §§32 και 37 (πβ. *προθύμως* και *εἰς τοῦτο προθυμίας ἀφικόμην*, αντίστοιχα) και αποσκοπεῖ στη σκιαγράφηση του δημοκρατικού ἡθους του ομιλητή.¹⁶⁷

Ο επώνυμος ἄρχων ανέθετε τις λειτουργίες, που ήταν υποχρεωτικές υπηρεσίες προς το κράτος. Γενικά, οι εύποροι πολίτες αναλάμβαναν φιλότιμα να προσφέρουν χρήματα για λειτουργίες. Υπήρχαν όμως περιπτώσεις που ο πολίτης, τον οποίο υποδείκνυε ο επώνυμος ἄρχων, αρνιόταν τη λειτουργία με τον ισχυρισμό ότι υπήρχε κάποιος άλλος Αθηναῖος πλουσιότερος που θα έπρεπε να αναλάβει τη σχετική δαπάνη. Τότε ο ἄρχων καλούσε τον δεύτερο να αναλάβει τη λειτουργία, κι αν αρνιόταν, μέσα σε διάστημα τριών ημερών οι δύο αντίδικοι έπρεπε να υποβάλουν στον ἄρχοντα ἔνορκη κατάθεση της περιουσίας τους, οπότε θα αποφάσιζε το δικαστήριο σχετικά. Αν καταδικαζόταν, ο εναγόμενος είχε το δικαίωμα να ζητήσει από τον ἐνάγοντα ανταλλαγή περιουσιῶν («*ἀντίδοσιν*»). Παρά τις συχνά τεράστιες δαπάνες που συνεπαγόταν η εκτέλεση των λειτουργιῶν, δεν τις θεωρούσαν ως αυστηρά οικονομικές υπηρεσίες, αλλά ως υπηρεσίες προς την πόλη με τιμητικό χαρακτήρα. Έτσι, συνέβαινε συχνά ένας πλούσιος πολίτης ή μέτοικος να αναλαμβάνει περισσότερες λειτουργίες από ότι ήταν αναγκαῖο και να προσπαθεῖ να τις εκτελέσει με τη μεγαλύτερη δυνατή γενναιοδωρία, για να δείξει με αυτό τον τρόπο την αφοσίωσή του στην κοινότητα.¹⁶⁸

καὶ τριηραρχῶν καὶ εἰσφορᾶς εἰσφέρων καὶ χορηγῶν καὶ τᾶλλα λητουργῶν:

Με το πολυσύνδετο απαριθμούνται οι υπηρεσίες του ομιλητή στην πόλη. Οι *λειτουργίες*¹⁶⁹ ήταν ένα εἶδος δημόσιας υπηρεσίας, στις οποίες υποχρεώνονταν οι πλουσιότεροι ἄνδρες της Αθήνας, και πολίτες και (για ορισμένα εἶδη λειτουργιῶν) μέτοικοι, συνιστούσε τρόπο ἔμμεσης φορολόγησής τους και συνεπαγόταν την καταβολή χρημάτων υπέρ κάποιας δημόσιας

¹⁶⁷ Για την ανάδειξη του ἡθους του ομιλητή ανάλογα μάλιστα με το πολίτευμα, πβ. Αριστοτέλη *Ρητ.* Α 8 1366a 8-12: «ἐπεὶ δὲ οὐ μόνον αἱ πίστει γίνονται δι' ἀποδεικτικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ δι' ἠθικοῦ (τῷ γὰρ ποιόν τινα φαίνεσθαι τὸν λέγοντα πιστευόμεν, τοῦτο δ' ἐστὶν ἂν ἀγαθὸς φαίνεται ἢ εὖνους ἢ ἄμφω), δεοὶ ἂν τὰ ἦθη τῶν πολιτειῶν ἐκάστης ἔχειν ἡμᾶς: τὸ μὲν γὰρ ἐκάστης ἦθος πιθανώτατον ἀνάγκη πρὸς ἐκάστην εἶναι. ταῦτα δὲ ληφθήσεται διὰ τῶν αὐτῶν: τὰ μὲν γὰρ ἦθη φανερὰ κατὰ τὴν προαίρεσιν, ἢ δὲ προαίρεσις ἀναφέρεται πρὸς τὸ τέλος».

¹⁶⁸ Vidal-Naquet, 1998, 173.

¹⁶⁹ Αναλυτικότερα βλ. MacDowell, 1986, 247-253.

δραστηριότητας. Διακρίνονταν σε *τακτικές* και *έκτακτες*. Έκτακτες ήταν η *τριηραρχία* και η *εισφορά*, οι οποίες μάλιστα είχαν και άμεση σχέση με περιόδους πολέμου, ενώ στις τακτικές συγκαταλέγονταν η *χορηγία*, η *γυμνασιαρχία*, η *εστίασις*, η *προστατεία* ή *αρχιθεωρία* και η *ιπποτροφία*. Ο *τριήραρχος* έπρεπε να πληρώσει και να φροντίσει για την συντήρηση και επισκευή μιας τριήρους για ένα έτος· ήταν επίσης και ο κυβερνήτης της, αν το πλοίο στελνόταν σε θαλάσσια αποστολή, εκτός κι αν προτιμούσε να πληρώσει κάποιον άλλο για να εκτελέσει αυτό το καθήκον στη θέση του. Από το 411 π.Χ. περίπου και μετά, μια *τριηραρχία* (που ήταν η πιο δαπανηρή λειτουργία) την μοιράζονταν κανονικά δύο άντρες και αργότερα περισσότεροι (*συντριηραρχία*). Η *χορηγία* ήταν η ανάληψη δαπάνης για τη σύσταση, εκπαίδευση και πληρωμή των μελών του χορού που συμμετείχε σε δραματικούς ή λυρικούς αγώνες (Παναθήναια, Θαργήλια, Λήναια, Διονύσια) και κάθε φορά μάλιστα οι χορηγοί συναγωνίζονταν για την κατάληψη της πρώτης θέσης στους σχετικούς αγώνες. Η *εισφορά* ήταν ένας ατομικός φόρος που επιβαλλόταν από καιρού εις καιρόν για να αντιμετωπιστούν ειδικές στρατιωτικές δαπάνες, από τις οποίες εξαιρούνταν οι φτωχοί, δηλαδή περίπου όλοι όσοι βρισκόνταν κάτω από το επίπεδο του οπλίτη.¹⁷⁰ Επρόκειτο ουσιαστικά για έναν έκτακτο φόρο προκειμένου να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση σε καιρό πολέμου και να στηρίξουν τον αθηναϊκό στόλο ή στρατό, ενώ πρέπει να ήταν συνηθισμένη τακτική η επιβολή του κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Τον 4^ο αι. εισάχθηκε η *προεισφορά*, δηλ. οριζόταν ένας άντρας να πληρώσει στο δημόσιο ταμείο το συνολικό ποσό του φόρου που οφειλόταν από τους πολίτες αυτούς και στη συνέχεια προσπαθούσε να εισπράξει τα χρήματα από τους ίδιους. Η *εισφορά* και οι *λειτουργίες* ήταν μέσα αναδιανομής του πλούτου, καθώς το κράτος έπαιρνε χρήματα από τους πλουσιότερους και τα έδινε (εμμέσως) στους φτωχούς· αυτή η διαδικασία εξασφάλιζε την ασφάλεια του κράτους όχι μόνο από τους εξωτερικούς κινδύνους, αλλά και από τους εσωτερικούς που ελλόχευαν λόγω της οικονομικής ανισότητας.¹⁷¹

Η αναφορά στις υπηρεσίες που έχουν προσφέρει οι κατηγορούμενοι στην πόλη, μέσω των λειτουργιών που είχαν αναλάβει, αποτελεί κοινό ρητορικό τόπο, τονίζεται συχνά ως επιχείρημα ήθους σε δικανικές υποθέσεις, αλλά και αποσκοπεί στην εξασφάλιση της *χάρης* του κοινού, δηλ. στη δημιουργία *πάθους* (πχ. Λυσ. *Κατὰ Έρατοσθένους* 12. 20, Λυσ. *Υπὲρ Πολυστράτου* 20. 23, Λυσ. *Άπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος* 21.19).¹⁷² Οι διάδικοι, ακριβώς όπως ήλπιζαν ότι θα ωφελούνταν από τη μαρτυρία σημαντικών προσώπων, έτσι ήλπιζαν ότι με το να υπενθυμίσουν στο ακροατήριο τις ευεργεσίες των ιδίων ή/και της οικογένειάς τους,

---

¹⁷⁰Finley, 1996, 176.

¹⁷¹Ober, 1989, 200.

¹⁷²Ober, 1989, 226.

θα παρουσίαζαν τους εαυτούς τους ως πολίτες ενάρετους και θα στήριζαν μια έκκληση προς τους δικαστές να δείξουν ευγνωμοσύνη – κανείς άλλωστε δεν αμφισβητούσε ότι οφειλόταν στους ευεργέτες.¹⁷³ Ομοίως, και ο ομιλητής μας μέσω της υπενθύμισης όλων αυτών των υπηρεσιών, σε συνδυασμό με την ανωτέρω αναφορά στην προθυμία και στο ζήλο που επέδειξε κατά την επιτέλεσή τους, επιθυμεί να επηρεάσει τους δικαστές.

οὐδενὸς ἤττον πολυτελῶς:

Με το *σχῆμα λιτότητας* επιβεβαιώνεται με μεγαλύτερη έμφαση μέσω της άρνησης η γενναιοδωρία κατά την εκπλήρωση των λειτουργιών από τον ομιλητή, πβ. Λυσ. 25.12, 32.23.

§32

Στην παράγραφο §32 εντοπίζουμε τις εξής αντιθέσεις-αναλογίες ανάμεσα στις δύο περιόδους «καίτοι...τὸν βίον» και «ταῦτα δὲ πράξας ...καθίστην», όπου στην πρώτη περίοδο εκθέτει τι θα συνέβαινε αν δεν εκτελούσε με ζήλο τις υποχρεώσεις του απέναντι στην πόλη και στη δεύτερη τις συνέπειες από την πράξη για την οποία κατηγορείται: *ταῦτα μὲν μετρίως ποιῶν - ταῦτα δὲ πράξας, πλείω δ' ἂν ἐκεκτῆμην-ἐκέρδαινον μὲν οὐδέν, οὐδ' ἐπικίνδυνον ἑμαυτῷ καταστήσας τὸν βίον- ἑμαυτὸν δ' εἰς κίνδυνον καθίστην.*

καίτοι ταῦτα μὲν μετρίως ποιῶν ἀλλὰ μὴ προθύμως:

Το «καίτοι» (=και όμως) χρησιμοποιείται για δήλωση αντιρρήσεως. Το «ποιῶν» είναι υποθετική μετοχή που έχει ως απόδοσή της τα *οὐτ' ἂν ἠγωνιζόμεν- ἂν ἐκεκτῆμην* και ο υποθετικός λόγος δηλώνει την απλή σκέψη του λέγοντος. «Μετρίως» σημαίνει «στο προσήκον μέτρο, σε καλή αναλογία, χωρίς υπερβολές» (LSJ), ενώ «μὴ προθύμως» σημαίνει «όχι με ζήλο, όχι ενθέρμως» (LSJ).

πλείω δ' ἂν ἐκεκτῆμην:

Το επιχείρημα ότι θα είχε περισσότερα χρήματα, αν δεν είχε αναλάβει λειτουργίες, φαίνεται εκ πρώτης όψεως ισχυρό, ωστόσο δεν λαμβάνεται υπόψιν το γεγονός ότι ένας φιλόδοξος άνδρας συχνά χρησιμοποιούσε το κύρος που κέρδιζε από τις υπηρεσίες που πρόσφερε στην πόλη για να ικανοποιήσει τις πολιτικές του φιλοδοξίες και όπως φαίνεται και από το παρόν χωρίο προκειμένου να ωφεληθεί σε τυχόν δικαστικές διαμάχες.¹⁷⁴

ἐκέρδαινον μὲν οὐδέν:

Σύντομη αναφορά στο κέρδος (βλ. ανωτέρω, § 14).

§33

¹⁷³Carey, 1994, 33 και 36.

¹⁷⁴ Carey, 1989, 136.

πάντες ἂν ὁμολογήσαιτε:

Χρησιμοποιεί μια γνώμη, που εισάγεται με την φράση «όλοι θα συμφωνούσατε...», προκειμένου να παρουσιάσει την άποψή του ως γενικώς αποδεκτή και να επηρεάσει τους δικαστές.

δικαιότερον εἶναι τοῖς μεγάλοις χρήσθαι τεκμηρίοις περὶ τῶν μεγάλων:

Τεκμήριον είναι μια περιστασιακή μαρτυρία, συμπληρωματική σε αυτά που κάνει ή λέει ένα πρόσωπο, και ανήκει στις έντεχνες αποδείξεις. Ένα γεγονός, ένα ιστορικό συμβάν ή μια προσωπική πράξη μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξει έναν ισχυρισμό και να δείξει ότι η διαγωγή του αντιπάλου έρχεται σε αντίθεση με τα λόγια του (Αριστοτ. *Ρητορ.* 1.2.16-17, *Ρητορ. Πρὸς Ἀλεξ.* 1430a14). Ο Λυσίας χρησιμοποιεί συνήθως γεγονότα ή «σημεῖα» (σημάδια, ενδείξεις) ως *τεκμήρια* («αποδείξεις») στην επιχειρηματολογία του ήθους. Εδώ διατυπώνει την άποψη ότι για τα σπουδαία ζητήματα είναι πιο δίκαιο να χρησιμοποιούνται μείζονος βαρύτητας αποδείξεις, αναφερόμενος συνοπτικά σε όλα τα επιχειρήματα, τα οποία έχει ως τώρα παρουσιάσει για την υπεράσπισή του και τα οποία χαρακτηρίζει «μεγάλα», επιδιώκοντας να επηρεάσει τους δικαστές.

πιστότερα ἡγεῖσθαι περὶ ὧν ἅπαντα ἢ πόλις μαρτυρεῖ, μᾶλλον ἢ περὶ ὧν μόνος οὗτος κατηγορεῖ:

Με *υπερβολή* αντιπαραθέτει ὅλη την πόλη, ὅλους τους πολίτες (*ἅπαντα ἢ πόλις*) με τον κατηγορο (*μόνος οὗτος*): ὅλοι οι πολίτες είναι μάρτυρες των υπηρεσιών που έχει προσφέρει ο ομιλητής στην πόλη –γι'αυτό και η μαρτυρία τους θεωρείται πιο αξιόπιστη, ενώ μόνο ο Νικόμαχος τον κατηγορεί. Η *αντίθεση* ενισχύεται από την *παρίσωσιν* και την *παρομοίωσιν*. Είναι προσφιλὴς στο Λυσία η αντίθεση *ένας-πολλοί* και χρησιμοποιείται για να παρουσιάσει το παράπτωμα του αντιπάλου ως μοναδικό και περισσότερο σοβαρό, αλλά και για να τον απομονώσει, πβ. *Υπὲρ ἀδυνάτου* 24.13 (*ὥστε ὑμᾶς πειρᾶται πείθειν, τοσούτους ὄντας εἷς ὧν*) και 22 (*νῦν οὗτος εἷς ὧν πείσῃ πάλιν ὑμᾶς ἀφελέσθαι*), *Κατὰ Νικομάχου* 30.32 (*εἰ τούτου μὲν ἑνὸς ὄντος καὶ οὐδὲν ὑπὸ τῆς πόλεως ἡδίκημένου οὐκ ἐπεχείρησαν δεῖσθαι [ὡς χρῆ] παύσασθαι εἰς ὑμᾶς ἐξαμαρτάνοντα, ὑμᾶς δὲ τοσούτους ὄντας καὶ ἡδίκημένους ὑπὸ τούτου <πείθειν> ζητήσουσιν ὡς οὐ χρῆ δίκην παρ' αὐτοῦ λαμβάνειν*), *Υπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία* 1.2, *Κατὰ Θεομνήστου* 10.3 κ.ά.

ε) Επιχείρημα (εἰκός): πρόκληση για βασανισμό των δούλων (§§34-37)

Ο ομιλητής παρουσιάζει ἄλλο ένα επιχείρημα για την αθωότητά του. Διέθεσε στον κατηγορο τους δούλους του να τους βασανίσει για να αποσπάσει μαρτυρία τους, αλλά αυτός απέρριψε την πρότασή του, ενώ δεν προσκόμισε καμία ἄλλη μαρτυρία.

§34

μάρτυρας γὰρ ἔχων αὐτῷ προσήλθον:

Η παρουσία μαρτύρων ήταν απαραίτητη κατά την *πρόκλησιν εις βάσανον*, προκειμένου να μπορεί να αποδειχθεί ότι έγινε αλλά και το αποτέλεσμα αυτής.

παραδοῦναι βασανίζειν:

Στα αθηναϊκά δικαστήρια, στα οποία οι δούλοι, με εξαίρεση δίκες για ανθρωποκτονία και σοβαρά ζητήματα (βλ. παραπάνω §16), δεν μπορούσαν να εμφανιστούν ως μάρτυρες, μπορούσε να προσκομιστεί ως μαρτυρία δήλωσή τους, στην οποία είχαν προβεί κατόπιν βασανιστηρίων («βάσανος»)¹⁷⁵. Ο λόγος που οδήγησε στη θέσπιση αυτού του κανόνα πρέπει να ήταν το ότι ένας δούλος που γνώριζε κάτι σημαντικό θα ανήκε συνήθως σε κάποιον από τους δύο διαδίκους και επομένως θα φοβόταν να πει κάτι αντίθετο στα συμφέροντα του κυρίου του, εκτός και αν του ασκούσαν πίεση μεγαλύτερη από την τιμωρία που περίμενε από τον κύριό του γι' αυτή την αποκάλυψη. Από τη στιγμή που ο δούλος αποτελούσε πολύτιμο περιουσιακό στοιχείο, δεν μπορούσε να βασανιστεί χωρίς τη συναίνεση του κυρίου του. Για το βασανισμό των δούλων απαιτείτο μια «πρόκλησις εις βάσανον», δηλαδή ερώτηση εκ μέρους του αντιδίκου προς τον κύριο του δούλου, αν επιθυμούσε να προσφέρει το δούλο του προς βασανισμό για να καταθέσει, και υπάρχουν αρκετές τέτοιες προκλήσεις σε δικανικούς λόγους. Ο προκαλών μπορούσε να απευθύνει την πρόκλησή του προφορικά ενώπιον μαρτύρων, ίσως όμως συχνότερα, η πρόκληση διατυπωνόταν γραπτώς. Συχνά η πρόκληση απορριπτόταν, αλλά σε δύο περιπτώσεις (Ανδ. *Περὶ τῶν μυστηρίων* 1. 64 και Λυκ. *Κατὰ Λεωκράτους* 112) η έρευνα που είχε διαταχθεί από τη Βουλή ή την Εκκλησία προέβλεπε τον βασανισμό μαρτύρων. Φαινομενικά η τακτική αποσκοπεί στο να αποτρέψει τη δίκη ή να εισαγάγει νέα στοιχεία, ο πραγματικός στόχος της όμως είναι να εξασφαλίσει σε εκείνον που διατυπώνει την *πρόκλησιν* ηθικό πλεονέκτημα ενώπιον του δικαστηρίου, αφού πάντοτε η *πρόκλησις* αναμένεται να απορριφθεί από τον αντίπαλο.¹⁷⁶ Όταν ένας δούλος ανακρινόταν με βασανιστήρια, η μαρτυρία του ενδεχομένως καταγραφόταν και μπορούσε στη συνέχεια να αναγνωσθεί στο δικαστήριο, μόνο που οι μάρτυρες της βασάνου θα παρευρίσκονταν στη δίκη για να βεβαιώσουν ότι το αναγιγνωσκόμενο έγγραφο αποτελούσε ακριβή καταγραφή όσων είχε πει. Στο συγκεκριμένο χωρίο, η πρόκληση έγινε ενώπιον μαρτύρων, ενώ η άρνηση αποδοχής της ερμηνεύεται ως ένδειξη ότι ο αντίπαλος γνωρίζει ότι η μαρτυρία του δούλου θα ήταν υπέρ του ομιλητή.

¹⁷⁵ MacDowell, 1986, 378-382.

¹⁷⁶ Carey, 2003, 120.

Ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* (Α.15) όπου αναλύει τα περί *άτεχνων πίστεων* (αποδείξεων), αναφέρει ότι σ' αυτές συγκαταλέγονται οι νόμοι, οι μάρτυρες, τα συμβόλαια, οι μαρτυρίες μετά από βασανιστήριο και οι όρκοι. Όσον αφορά στις μαρτυρίες μετά από βασανιστήριο, θεωρεί ότι είναι οι μόνες αληθινές αλλά όχι αποδεκτές λόγω της βίας. Επίσης, υποστηρίζει ότι αν είναι αντίθετες προς την άποψή μας, μπορούμε να μηδενίσουμε το κύρος τους με τον ισχυρισμό ότι όσοι υποβάλλονται σε βασανιστήρια είναι εξίσου πιθανό να καταθέσουν και ψεύδη όσο και αλήθεια και είναι εξίσου δυνατό να υπομείνουν μέχρι τέλους τα βασανιστήρια και να δώσουν ψευδή κατάθεση ή να πουν ψέματα για να σταματήσουν τα βασανιστήρια. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η απόδειξη που προέκυπτε κατ' αυτόν τον τρόπο δεν είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα, ενώ η κύρια λειτουργία της *βασάνου* ήταν να εξασφαλίσει ηθικό και κυρίως ρητορικό πλεονέκτημα στον προκαλούντα.¹⁷⁷

τὸν ἔλεγχον ἰσχυρότερον γενέσθαι:

Οι ρήτορες θεωρούσαν την μαρτυρία των βασανιζομένων δούλων πιο αξιόπιστη, όπως άλλωστε δηλώνει και ο κατηγορούμενος, από άλλες μαρτυρίες.¹⁷⁸

§35

οὐδὲν φάσκων πιστὸν εἶναι τοῖς θεράπουσιν:

Ο κατηγορος αρνήθηκε να υποβάλλει σε *βάσανον* τους δούλους, με τον ισχυρισμό ότι οι μαρτυρικές καταθέσεις που εξάγονται με αυτή τη διαδικασία είναι αναξιόπιστες. Πρόκειται για έναν κοινότοπο ισχυρισμό που τον επικαλούνται όσοι αρνούνται να αποδεχθούν την *πρόκλησιν εις βάσανον* που απευθύνει ο αντίδικος.¹⁷⁹

ἐμοὶ δὲ δοκεῖ «δεινὸν» εἶναι, εἰ περὶ αὐτῶν μὲν ... περὶ δὲ τῶν δεσποτῶν...:

Χρησιμοποιεί ένα *argumentum ex contrariis* (βλ. στην §7). Στην προκειμένη περίπτωση τονίζεται το παράδοξο όσον αφορά τη συμπεριφορά των δούλων, όταν βασανίζονται· δεν είναι δυνατό να ενοχοποιούν τους εαυτούς τους, παρότι γνωρίζουν καλά ότι αυτό συνεπάγεται τον θάνατό τους, ούτε να προτιμούν να υπομείνουν τα βασανιστήρια για τους κυρίους τους παρά να τους καταδώσουν και να απαλλαγούν από το μαρτύριό τους.

οἷς πεφύκασι κακονούστατοι:

Επιχείρημα *a fortiori* που ενσωματώνεται στο επιχείρημα *ex contrariis* και προσδίδει ποικιλία στο κοινότοπο θέμα του βασανισμού των δούλων.¹⁸⁰ Ο ομιλητής θεωρεί ότι, αν ο Νικόμαχος αποδεχόταν την *βάσανο*, θα αποκτούσε πλεονέκτημα, διότι οι δούλοι, οι οποίοι από

¹⁷⁷Gagarin, 1996, 16.

¹⁷⁸Todd, 2007, 537.

¹⁷⁹Carey, 1989, 137.

¹⁸⁰Carey, 1989, 137.

τη φύση τους τρέφουν συναισθήματα εχθρικά προς τον κύριό τους, θα έδιναν επιβαρυντική μαρτυρία γι' αυτόν.

τῶν παρόντων κακῶν:

αναφέρεται στο βασανισμό των δούλων.

§36

φανερὸν οἶμαι εἶναι πᾶσιν:

Προσπάθεια επηρεασμού των δικαστῶν λέγοντας ότι είναι φανερό σε όλους αυτό που ισχυρίζεται. Η ύπαρξη βέβαια του ρήματος *οἶμαι* (LSJ) μετριάζει λίγο την σιγουριά στα λεγόμενά του. Για την *αντίθεση* πολλοί (πάσιν)-ένας (Νικόμαχος), βλ. ανωτέρω §33.

εἰ Νικομάχου ἐξαιτουῦντος τοὺς ἀνθρώπους μὴ παρεδίδουν, ἐδόκουν ἂν ἑμαυτῷ συνειδέναι:

Νέο επιχείρημα (*εικός*): αν ο Νικόμαχος ζητούσε τους δούλους του ομιλητή για βασανισμό και ο ίδιος δεν τους παρέδιδε, θα ήταν σαν να ομολογούσε την ενοχή του, ότι δηλ. κατέστρεψε τον *σηκό*. Υποθετικό επιχείρημα, δε γνωρίζουμε αν θα συνέβαινε στην πράξη αυτό.

ἑμαυτῷ συνειδέναι:

Το *σύννοια*+αυτοπαθητική αντωνυμία σε δοτική σημαίνει «έχω συνείδηση για κάτι, αναγνωρίζω ενδόμυχα» (LSJ).

ἐπειδὴ τοίνυν ἐμοῦ παραδιδόντος οὗτος παραλαβεῖν οὐκ ἤθελε, δίκαιον καὶ περὶ τούτου τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχειν:

Αντιστρέφει το επιχείρημα που προανέφερε, προς όφελός του. Από τη στιγμή που ο κατηγορος δε δέχτηκε την *πρόκλησιν εις βάσανον*, πρέπει να εκλάβουμε το γεγονός ως έμμεση και σιωπηρή παραδοχή εκ μέρους του ότι θα κατέθεταν πράγματα που δεν τον συνέφεραν, ότι δηλ. δεν κατέστρεψε το *σηκό* ο κατηγορούμενος. Επανερχόμενος στο θέμα της δικαιοσύνης (δίκαιον), προσπαθεί να επηρεάσει την κρίση των δικαστῶν.

τοῦ κινδύνου οὐκ ἴσου ἀμφοτέροις ὄντος:

Ο κίνδυνος που διατρέχουν οι διάδικοι δεν είναι ίδιος. Ο ομιλητής σε περίπτωση καταδίκης θα εξοριστεί και θα χάσει την περιουσία του (βλ. §3), ενώ ο κατηγορος, σύμφωνα με νόμο που ίσχυε για κάθε δημόσια υπόθεση, αν συγκέντρωνε λιγότερο από το ένα πέμπτο των ψήφων των δικαστῶν, έπρεπε να πληρώσει πρόστιμο χιλίων δραχμών.¹⁸¹

§37

περὶ ἐμοῦ μὲν γὰρ εἰ ἔλεγον ἂ οὗτος ἐβούλετο, οὐδ' ἂν ἀπολογήσασθαί μοι ἐξεγένετο:

¹⁸¹ MacDowell, 1986, 101.

Εισάγει ένα νέο επιχείρημα (*εικός*): αν οι δούλοι έλεγαν για τον ομιλητή αυτά που ο αντιδίκος επιθυμούσε, δε θα είχε καν τη δυνατότητα να υπερασπίσει τον εαυτό του. Δηλώνει ότι θα δεχόταν ως αληθινή τη μαρτυρία των δούλων και ότι θα ήταν αδύνατο να την ανατρέψει, αφού αυτό είναι προς το συμφέρον του.

οὐδεμιᾶ ζημίᾳ ἔνοχος ἦν:

Από τη στιγμή που η «ζημία» μπορεί να σημαίνει «βλάβη, τιμωρία, ποινή, χρηματικό πρόστιμο» (LSJ), δεν είναι ξεκάθαρο τι θέλει να πει ο ομιλητής εδώ. Ίσως εννοεί τα χρήματα που θα έπρεπε να καταβάλει ως αποζημίωση για τυχόν βλάβη στους δούλους ή στο πρόστιμο των 1.000 δραχμών σε περίπτωση μη συγκέντρωσης του απαιτούμενου ποσοστού των ψήφων των δικαστών.¹⁸²

ἐγὼ τοῖνον εἰς τοῦτο προθυμίας ἀφικόμην:

Η σημασία της λέξης «προθυμία» στους ρήτορες ποικίλλει, ανάλογα με τα συμφραζόμενα: με αρνητική έννοια αποτελεί μέρος ενός κοινού τόπου που κατακρίνει την αδικία που συντελείται με τη συγκεκριμένη δίωξη, ενώ με θετική σημασία, χρησιμοποιείται για να περιγράψει την παροχή υπηρεσιών προς το κράτος.¹⁸³ Στο συγκεκριμένο λόγο, το επίθετο *πρόθυμος* χρησιμοποιείται δύο φορές από τον ομιλητή για να περιγράψει την παροχή των λειτουργιών εκ μέρους του (§§31-32). Εδώ προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο παρείχε τις απαραίτητες αποδείξεις στο δικαστήριο και σημαίνει «με ζήλο», χωρίς να προσπαθήσει να αποκρύψει κάτι.

Η ρητορική έκφραση *εἰς τοῦτο (τοσοῦτο κ.ά.) ἤλθεν (ἀφίκται κτλ.)*, ὥστε ... είναι ιδιαίτερα αγαπητή στο Λυσία και χρησιμοποιείται πάντα για να επικριθεί το ήθος του αντιδίκου κι επομένως οι γενικές είναι αφηρημένου ουσιαστικού αρνητικής έννοιας (ὑβρεως, ἀναισχυντίας, τόλμης κ.ά.).¹⁸⁴ Εν προκειμένω, έχουμε μια ανάλογη σύνταξη, που αναφέρεται στον ίδιο τον ομιλητή και έχει θετικό περιεχόμενο, χωρίς όμως να ακολουθεί συμπερασματική πρόταση εισαγόμενη με το ὥστε, αλλά αιτιολογική μετοχή (*ἡγούμενος*).

καὶ ἐκ βασάνων καὶ ἐκ μαρτύρων καὶ ἐκ τεκμηρίων:

Ο ομιλητής συνοψίζει τις αποδείξεις που παρείχε χρησιμοποιώντας για έμφαση *πολυσύνδετο* και *παρίσωση*.

ὁμᾶς περὶ τοῦ πράγματος τάληθῆ πυθέσθαι:

---

¹⁸²Todd, 2007, 538.

¹⁸³Todd, 2007, 538.

¹⁸⁴Κωνσταντινόπουλος, 2014, 72-3.

Προσπάθεια επηρεασμού της κρίσης των δικαστών, λέγοντας ότι θα πληροφορηθούν την αλήθεια για την υπόθεση από τον ομιλητή, ενώ έμμεσα χαρακτηρίζεται ο κατηγορός, ο οποίος ψεύδεται.

στ) Επιχείρημα (εϊκός): τα κίνητρα του κατηγορού (§§38-40)

Γίνεται προσπάθεια να αποκαλυφθούν τα κίνητρα του κατηγορού. Ο κατηγορός καταγγέλλεται ως όργανο των εχθρών του, που δε θέλει το καλό της πόλης ούτε αποσκοπεί στην απονομή δικαιοσύνης, ενώ χαρακτηρίζεται ως τυπικός συκοφάντης που ήλπιζε να αποσπάσει από τον κατηγορούμενο χρήματα, προκειμένου να αποσύρει την κατηγορία. Αλλά, ο ομιλητής βέβαιος για την αθωότητά του δεν υπέκυψε στον εκβιασμό και η υπόθεση έφτασε στο δικαστήριο. Επιπλέον, υπαινίσσεται ότι πίσω από τον κατηγορο κρύβονται άλλοι εχθροί του, οι οποίοι και τον υποκίνησαν σε όλες τις ενέργειές του. Εκθέτοντας τα πραγματικά (πάντα κατά την άποψη του ομιλητή) κίνητρα του κατηγορού, ο ομιλητής διαγράφει το ήθος του και τον διαβάλλει.

§38

ένθυμείσθαι δὲ χρή:

Το ρήμα *ένθυμοῦμαι* χρησιμοποιείται για επιβεβαίωση, παρακινώντας το κοινό να εξετάσει προσεκτικά το επιχείρημα που πρόκειται να παρουσιάσει ο ομιλητής. Επίσης, χρησιμοποιείται ως ένα ρητορικό μέσο μεταφοράς από το ένα σημείο στο άλλο σε μια κλίμακα επιχειρημάτων, όπως εδώ όπου γίνεται προσπάθεια να αποκαλυφθούν τα κίνητρα του κατηγορού.

ποτέροις ... πότερον ... πότερον;:

Από το *ένθυμείσθαι* εξαρτώνται τρεις εντυπωσιακές διμελείς πλάγιες ερωτήσεις με τις οποίες ενισχύει την επιχειρηματολογία του ο ομιλητής, επισημαίνοντας για άλλη μια φορά την απουσία μαρτύρων κατηγορίας και αποδεικνύοντας τον ανήθικο χαρακτήρα του Νικομάχου που ψεύδεται χωρίς να διατρέχει κανένα κίνδυνο και τον συκοφαντεί. Οι ερωτήσεις που αντιδιαστέλλουν τον κατηγορο προς τον κατηγορούμενο κρύβουν μέσα τους *αντιθέσεις* (πολλοί-μηδείς, ακινδύνως-τοσούτου κινδύνου, βοηθεῖν-συκοφαντοῦντα).

οἷς πολλοὶ μεμαρτυρήκασιν ἢ ᾧ μηδεὶς τετόλμηκε (ενν. μαρτυρεῖν):

Η αντωνυμία *ᾧ* αναφέρεται στον Νικόμαχο. Η μεταβολή από τον πληθυντικό στον ενικό υπογραμμίζει την απομόνωση του κατηγορού. ¹⁸⁵ Εντοπίζουμε για άλλη μια φορά την αντίθεση *ένας-πολλοί*.

---

¹⁸⁵Carey, 1989, 138-9.

πότερον οἴεσθε αὐτὸν ὑπὲρ τῆς πόλεως βοηθεῖν ἢ συκοφαντοῦντα αἰτιᾶσθαι;

Ο ισχυρισμός ότι οι συκοφάντες ενδιαφέρονται και προωθούν τα προσωπικά τους συμφέροντα και ως εκ τούτου βλάπτουν παρά ωφελούν την πόλη είναι κοινός τόπος στη δικανική ρητορική.¹⁸⁶ Από την άλλη, οι μηνυτές σε δημόσιες υποθέσεις συχνά ισχυρίζονταν ότι με τη μήνυσή τους αποσκοπούσαν στο κοινό καλό. Πρβλ. Δημ. *Κατὰ Μειδίου*, 22.1: ἄμα τῇ τε πόλει βοηθεῖν οἴεται δεῖν καὶ δίκην ὑπὲρ αὐτοῦ λαβεῖν· Δημ. *Κατὰ Τιμοκράτους*, 24.8: ἡγούμενος ἀρμόττοντ' εἰληφέναι καιρὸν τοῦ βοηθησαί θ' ἄμα τῇ πόλει καὶ τιμωρίαν ὑπὲρ ὧν ἐπεπόνθειν λαβεῖν· Αἰσχ. *Κατὰ Τιμάρχου*, 1.2: ἔν τι τῶν αἰσχίστων ἡγησάμην εἶναι μὴ βοηθησαί τῇ τε πόλει πάση καὶ τοῖς νόμοις καὶ ὑμῖν καὶ ἑμαυτῶ.

§39

ἐγὼ μὲν ... ἡγοῦμαι:

Ο Λυσίας απαντά στις παραπάνω ρητορικές ερωτήσεις, εκθέτοντας την άποψή του και δίνοντας στη συνέχεια μια εξήγηση. Επιστρατεύοντας το κύρος της προσωπικής του γνώμης, θεωρεί ότι ο Νικόμαχος δίνει τον δικαστικό αγώνα υποκινούμενος από τους εχθρούς του, και δεν το κάνει επειδή ελπίζει να αποδείξει την ενοχή του, αλλά επειδή προσδοκά να του αποσπάσει χρήματα. Ο κατηγορούμενος επικαλείται τις προθέσεις του κατηγορού, για να τον παρουσιάσει με μελανά χρώματα. Ο Λυσίας χρησιμοποιεί εδώ το «ἡγοῦμαι» για να παρουσιάσει τα επιχειρήματά του με επιφύλαξη [πβ. οἶμαι (= «φαντάζομαι»), §36].

ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν πεισθεῖς τῶν ἐμῶν:

Ο κατήγορος είναι ὄργανο των εχθρών του ομιλητή, δρα υποκινημένος από άλλους. Αποτελεί κοινό τόπο η αναφορά στην ἐχθρα προκειμένου να στηρίζουν οι ομιλητές τους λόγους της δίωξής τους (πχ. Λυσ. *ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων* 19.2, Δημοσθ. *Περὶ τοῦ στεφάνου* 18.283), εδώ όμως το επιχείρημα αυτό εισάγεται πολύ αργά, χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη έκταση ούτε ἔμφαση και ως εκ τούτου δεν είναι πειστικό.¹⁸⁷

τὸν ἀγῶνα ἀγωνίζεται:

Με το *ετυμολογικό σχήμα* τονίζεται η δύσκολη θέση στην οποία ἔχει περιέλθει ο ομιλητής λόγω της συγκεκριμένης δίκης.

οὐχ ὡς ἀδικοῦντα ἐλπίζων ἀποδείξειν:

Απορρίπτεται η πιθανότητα ότι κίνητρο του κατηγορού είναι η απονομή δικαιοσύνης.

ἀλλ' ὡς ἀργύριον παρ' ἐμοῦ λήψεσθαι προσδοκῶν:

¹⁸⁶ Christ, 2012, 86.

¹⁸⁷Todd, 2007, 539.

Ο ομιλητής υπαινίσσεται ότι ο κατηγορος, από τη στιγμή που προσδοκά να κερδίσει χρήματα από την υπόθεση, είναι συκοφάντης, αν και ο όρος δεν αναφέρεται. Η απόδοση συκοφαντικής δραστηριότητας στους αντιδίκους υπάγεται στη *διαβολή* και αποτελεί τόπο στη δικανική ρητορική, πβ. Λυσ. *Ἐπὲρ Πολυστράτου* 20.7: *οἱ κατηγοροὶ ... ἀργύριον λαμβάνοντες.*

ὄσω ... τοσοῦτω πάντες αὐτοὺς φεύγουσι μάλιστα:

Με μια γενίκευση δηλώνει ότι ὅλοι προσπαθούν να αποφύγουν τέτοιου είδους δίκες, που είναι πολύ δύσκολο να τις αντιμετωπίσουν. Παραδέχεται εμμέσως την αμηχανία του να αποδείξει την αθωότητά του.

φεύγουσι:

Το ρήμα «φεύγω» μεταφορικά χρησιμοποιείται για υπεράσπιση σε δίκη (LSJ). Εδώ έχει τη σημασία του «προσπαθώ να αποφύγω».

§40

ἐγὼ δέ:

αντίθεση προς το *πάντες* της προηγούμενης πρότασης.

παρέσχον ἑμαυτὸν ὃ τι βούλεσθε χρῆσθαι:

Δηλώνει ότι ἔθεσε τον εαυτό του στη διάθεση των δικαστών, να κρίνουν την υπόθεση και να αποφασίσουν αυτοί για την τύχη του. Ἐμμεση κολακεία προς τους δικαστές, έχει εμπιστοσύνη στην κρίση τους.

οἱ ἐμὲ ἥδιον κακῶς λέγουσιν ἢ σφᾶς αὐτοὺς ἐπαινοῦσι:

Η φράση έχει κατασκευαστεί με συμμετρία και δείχνει το μεγάλο μίσος των κατηγορών εναντίον του.¹⁸⁸ Με τις *αντιθέσεις* (κακῶς λέγουσιν-ἐπαινοῦσι, ἐμὲ-σφᾶς αὐτοὺς) και με τη σύγκριση που εμπεριέχει *υπερβολή* ο ομιλητής αντιπαραβάλλει τον εαυτό του προς τον κατηγορο, χρησιμοποιώντας *πάλι* πληθυντικό (σφᾶς αὐτοὺς), εφόσον διατείνεται ότι πίσω του κρύβονται οι εχθροί του, ενώ μέσω του παραθετικού *ἥδιον* που δηλώνει χαρά, ευχαρίστηση προσδίδει στις πράξεις τους δόλο.

καὶ φανερῶς μὲν οὐδεὶς πώποτε ἐμὲ αὐτὸς ἐπεχείρησε ποιῆσαι κακὸν οὐδέν:

Ἐμμεσα χαρακτηρίζει τους εχθρούς του ως θρασύδειλους, διότι, ενώ τον μισούν τόσο, δεν έχουν προσπαθήσει ποτέ ως τώρα φανερά να του κάνουν κακό, αλλά χρησιμοποιούν «πλάγιους» τρόπους και συκοφάντες.

τοιούτους δὲ ἐπιπέμπουσί μοι:

---

¹⁸⁸Ζάκας, 1910, 292.

«εξαπολύουν εναντίον μου τέτοιου είδους άτομα», όπως ο Νικόμαχος. Χρησιμοποιεί τη δεικτική αντωνυμία «τοιούτους» για να προκαλέσει την περιφρόνηση εναντίον του Νικομάχου.

οἷς ὑμεῖς οὐκ ἂν δικαίως πιστεύοιτε:

Ἐκκληση στο αἶσθημα του δικαίου των δικαστῶν. Ο ομιλητής διεγείροντας το συναίσθημα του κοινού, το αναγκάζει να συμμερισθεί την ἄποψή του.

ζ) Επίκληση στο συναίσθημα των δικαστῶν (§41)

Ο κατηγορούμενος διεκτραγωδεῖ την κατάστασή του σε περίπτωση καταδίκης του, για να συγκινήσει τους δικαστές: θα εξοριζόταν, θα ἔμενε ἄτεκνος και μόνος (εφόσον δε θα μπορούσε να παντρευτεί και να αποκτήσει απογόνους που θα τον γηροκομούσαν), θα ερήμωνε το σπίτι του και η μητέρα του θα ἔμενε μόνη της. Συνήθως τέτοιες εκκλήσεις προς τους δικαστές διατυπώνονται στον ἐπίλογο των λόγων και αποτελούν κοινό τόπο, πβ. Λυσ. *Ἀπολογία δωροδοκίας*, 21. 23: *εἰ ἀναγκασθόμεθα ἐπὶ τοιαύταις αἰτίαις ἄτιμοι γενέσθαι, ἢ στερηθέντες των ὑπαρχόντων πένητες εἶναι καὶ πολλῶν ἐνδεεῖς ὄντες περιμέναι*, Ἰσοκρ. 15.321, Δημ. 25.84.

πάντων γὰρ ἀθλιώτατος ἂν γενοίμην, εἰ ... καταστήσομαι:

Επιχείρημα ἐξ ἀντιθέτου (argumentum ex contrariis) που εισάγεται με μια φράση συναισθηματικά φορτισμένη και αναφέρεται προληπτικά στις επιπτώσεις που θα εἶχε μια ἐνδεχόμενη δυσμενὴ ἐτυμηγορία για τον κατηγορούμενο. Το ἐπιχείρημα ἐδῶ δεν ἔχει λογικὴ λειτουργία, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται για να ἐγείρει τον οἶκτο (*πάθος*) των δικαστῶν. Παρόμοια χρήση τέτοιων ἐπιχειρημάτων στον ἐπίλογο ἔχουμε στο Λυσία *Κατὰ Ἀγοράτου* 13.94 και Ἰπὲρ *Πολυστράτου* 20.36.

Ο υποθετικὸς λόγος (*εἰ καταστήσομαι-ἂν γενοίμην*) ἐκφράζει το πραγματικὸ. Στους υποθετικὸς λόγους αὐτοῦ του είδους, η ἀπόδοση ἐκφέρεται με δυνητικὴ εὐκτική, ὅταν πρόκειται να παρουσιαστεῖ ως κάτι ἀβέβαιο, ἀμφίβολο, ἐνδεχόμενο, πιθανό, ἐνῶ -σε σύγκριση με τη διατύπωση σε οριστικὴ ἐνεστώτα ἢ μέλλοντα (ἐδῶ θα περιμέναμε: *γενήσομαι*), η οποία εἶναι ἕνας πιο ἄμεσος και ἀκατέργαστος τρόπος ἐκφρασης- η δυνητικὴ εὐκτικὴ συχνά χρησιμοποιεῖται, ἐξαιτίας αὐτῆς της ἀμφισημίας της, για να προσδώσει μια υπαινικτικὴ, μετριασμένη και ἐκλεπτυσμένη χροιά στο λόγο (Goodwin *MT*: 505).

ἄπαις μὲν ὄν ... παρασχών:

Στην περίοδο αὐτὴ υπάρχουν πολλές μετοχές, σε σχῆμα ἀσύνδετο με κόμματα. Συνημμένες εἶναι οι μετοχές των οποίων υποκείμενο εἶναι ο ομιλητής, ἐνῶ ἀπόλυτες εἶναι μόλις δύο με διαφορετικὸ υποκείμενο. Δεν εἶναι ὡστόσο σπάνια η σύνδεση ἀπόλυτης μετοχῆς με συνημμένη, πβ. Λυσ. 12.69, 14.2, 18.5.

ἐρήμου δὲ τοῦ οἴκου γενομένου:

Ο ὅρος «οἶκος» ἔχει τρεῖς σημασίες: «οικογένεια», «περιουσία» ἀλλὰ καὶ «σπίτι, οἰκία». ¹⁸⁹ Δύο βασικά στοιχεῖα πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας γιὰ τὸν οἶκο. Πρῶτον, ἡ συμμετοχὴ σ' ἓναν οἶκο δὲν ἦταν νομικὰ σημαντικὴ, παρὰ μόνον ρητορικὰ, καὶ ἔτσι δὲν ὑπῆρχε ὀρισμὸς τοῦ οἴκου στο ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δίκαιο, καὶ δεῦτερον, ὁ ἀθηναϊκὸς νόμος δὲν ἀναγνώριζε τὰ δικαιώματα τῶν οἴκων, ἀλλὰ τὰ δικαιώματα τῶν ἀτόμων. ¹⁹⁰ Πολύ συχνὰ οἱ ομιλητὲς στα δικαστήρια ἐκφράζουν τὴν ἀνησυχία τους σχετικὰ με τὴν πιθανότητα νὰ μείνει ἐρήμος ὁ οἶκος, ἀν ἓνας ἀντρας πεθάνει χωρὶς νὰ ἀφήσει ὡς διάδοχο γιο ἢ ἐγγονό. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, δε θα ὑπῆρχε συνέχεια στὴν οικογένεια, ἡ περιουσία θα περνοῦσε στα χέρια ἄλλων καὶ κανεὶς δε θα φρόντιζε γιὰ τὴν ταφὴ καὶ γιὰ τὶς ἄλλες συνηθισμένες θρησκευτικὲς τελετὲς, με τὶς ὁποῖες ἦταν ἐπιφορτισμένος ὁ οἶκος. Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι συχνό σε λόγους που ἀφοροῦν κληρονομίες καὶ ζητήματα ἰδιοκτησίας, ὅπου καὶ προτάσσεται προκειμένου νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ υιοθέτηση τέκνων, ὁμῶς γενικὰ ἐκφράζει μιὰ ἀνησυχία ὅτι ἡ ἀμεση διαδοχὴ μπορεῖ νὰ χαθεῖ. Ὁ Todd σημειώνει ὅτι καθ' ὅσον γνωρίζει πρόκειται γιὰ μοναδικὴ περίπτωση που τὸ ἐπιχείρημα χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ μὴν καταδικαστεῖ κάποιος. ¹⁹¹

μητρὸς δὲ πάντων ἐνδεοῦς <οὔσης>:

Ἡ μητέρα του δε θα στερηθεῖ μόνον τὸν οἶκο καὶ τὸ γιο της, ἀλλὰ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ γηροκομηθεῖ ἀπὸ αὐτόν, καθὼς καθήκον τῶν παιδιῶν ἦταν νὰ φροντίζουν τους γονεῖς προχωρημένης ἡλικίας. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι τὸ χιαστό «ἐρήμου-ἐνδεοῦς».

πολλὰς μὲν ναυμαχίας ὑπὲρ αὐτῆς νεναυμαχηκῶς, πολλὰς δὲ μάχας μεμαχημένος:

Ἡ γενναιότητα στὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ ἀποτελεῖ ἓνα τυπικὸ ἐπιχείρημα ἠθους που χρησιμοποιεῖται ἰδιαιτέρως σε λόγους υπεράσπισης (πβ. Λυσ. Ὑπὲρ Μαντιθέου 16.15, Ὑπὲρ Πολυστράτου 20.27). Ὁ Λυσίας χρησιμοποιεῖ συχνὰ παρόμοιες ἐκφράσεις, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ σύστοιχο ἀντικείμενο πρὸς ἐντυπωσιασμό καὶ ἐμφαση τῶν λεγομένων του (πβ. Πρὸς Σίμωνα 3.47: ὑπὲρ ἧς πολλοὺς κινδύνους κεκινδύνευκα καὶ πολλὰς λητουργίας λελητούργηκα, Κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας 31. 23: τοιαῦτα ἀμαρτάνει ἀμαρτήματα). Τὸ υφολογικὸ ἀποτέλεσμα τῆς διπλῆς χρήσης τοῦ ἐτυμολογικοῦ σχήματος (figura etymologiae) ἐπαυξάνει τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα τοῦ ἠθους τοῦ ομιλητῆ, ὅτι δηλαδὴ συμμετείχε ἐνεργὰ στὴν υπεράσπιση τῆς πόλης ἀπὸ τους ἐχθρούς καὶ στὴ στεριά καὶ στὴ θάλασσα. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ συμπληρώνει τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς υπηρεσίες που εἶχε προσφέρει στὴν πόλη (βλ. §31), ἀλλὰ ἐδῶ ἐμφαση δίνεται περισσότερο στους κινδύνους που ἀντιμετώπισε.

¹⁸⁹ MacDowell, 1989,10.

¹⁹⁰ MacDowell, 1989, 20-21.

¹⁹¹ Todd, 2007, 540.

Η αντιθετική παρατακτική σύνδεση με το *μέν-δέ*, η επανάληψη του επιθετικού προσδιορισμού *πολλάς* και η *παρομοιώσις* και στις δύο φράσεις με τη χρήση σύστοιχου αντικειμένου (ουσιαστικό-μετοχή), υπηρετεί το νόημα, με την έμφαση που δίνεται στο ήθος του ομιλητή, αλλά και την αισθητική του λόγου.

κόσμιον δ' ἐμαυτὸν καὶ ἐν δημοκρατίᾳ καὶ ἐν ὀλιγαρχίᾳ παρασχών:

Με έναν τόνο αυτοπεποίθησης δηλώνει ότι η συμπεριφορά του ήταν άψογη και τον καιρό της δημοκρατίας και τον καιρό της ολιγαρχίας. Ανάλογο επιχείρημα υπάρχει και στην §27, αν και εδώ το βάρος πέφτει στην «απραγμοσύνη» (βλ. §1), παρά στις άλλες πολιτικές αρετές.¹⁹² Σύμφωνα με τον Lateiner, ο Λυσίας θεωρούσε αποδεκτό, αν όχι επωφελές, για τον πελάτη του να επιδεικνύει αδιαφορία για τη μορφή του αθηναϊκού πολιτεύματος και με την πρόταση αυτή εννοεί ότι υπάκουε στους νόμους κι ότι συμμετείχε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, όποτε του δινόταν τέτοια εντολή, αλλά δεν έτρεχε στις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου.¹⁹³

2.4. Επίλογος (§§42-43)

Στον επίλογο ο ομιλητής ανακεφαλαιώνει τα κύρια σημεία του λόγου, λέγοντας ότι απέδειξε ότι δεν υπήρχε *σηκός* στο κτήμα, παρέχοντας μάρτυρες και τεκμήρια. Καλεί μάλιστα τους δικαστές να απαιτήσουν να μάθουν για ποιο λόγο ο κατηγορος, ενώ μπορούσε να αποδείξει την ενοχή του συλλαμβάνοντάς τον επ' αυτοφώρω, κίνησε εναντίον του μια τόσο σοβαρή δίκη μετά την παρέλευση ενός τόσο μεγάλου χρονικού διαστήματος (§42). Τέλος, υπενθυμίζει ότι ο κατηγορος δεν παρουσίασε ούτε έναν μάρτυρα, ούτε δέχτηκε την *πρόκλησιν εις βάσανον*, ενώ φέρεται αλαζονικά θεωρώντας ότι τα λόγια του είναι αρκετά για να κερδίσει την υπόθεση (§43). Όπως είναι λογικό, ο κατηγορούμενος, στο κλείσιμο της απολογίας του, επιλέγει να υπενθυμίσει στους δικαστές τα σημεία που θεωρεί πιο σημαντικά και στα οποία στοιχειοθετεί την αθωότητά του.

§42

ἐνθάδε: «εδώ», στον Άρειο Πάγο.

οὐκ οἶδ' ὅ τι δεῖ λέγειν:

Ίσως αποτελεί έμμεση αναφορά στον κανόνα σύμφωνα με τον οποίο στον Άρειο Πάγο δεν επιτρεπόταν να αναφέρονται σε θέματα που δεν αφορούσαν άμεσα την εκδικαζόμενη υπόθεση (*ἔξω τοῦ πράγματος*).

ἀπέδειξα δ' ὑμῖν ὡς οὐκ ἐνήν σηκὸς ἐν τῷ χωρίῳ:

---

¹⁹² Todd, 2007, 540.

¹⁹³ Lateiner, 2003, 392-3.

Ο ομιλητής τονίζει ότι έχει τεκμηριώσει ικανοποιητικά ότι δεν υπήρχε *σηκός* στο κτήμα, όπως άλλωστε είχε υποσχεθεί στην αρχή του λόγου (§5), υπενθυμίζοντας εν συντομία τις *πίστεις* (αποδείξεις), *άτεχνες* και *έντεχνες*, που έχουν ήδη παρουσιαστεί κατά την εκφώνηση του λόγου, δηλ. μάρτυρες και τεκμήρια.¹⁹⁴ Πρόκειται για έναν ρητορικό τόπο που συναντάμε στους επιλόγους των ρητορικών λόγων, όπου κοινό στοιχείο ανακεφαλαίωσης είναι η πλήρης αναφορά όλων των αποδεικτικών στοιχείων (πβ. Λυσ. *Κατὰ Ἀγοράτου* 13. 95, *Κατὰ Ἀλκιβιάδου* β, 15.11, *Υπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων* 19.64).

καὶ μάρτυρας παρεσχόμεν καὶ τεκμήρια:

Υπενθυμίζει ότι μάρτυρες κατέθεσαν υπέρ του και παρείχε *τεκμήρια* («αποδείξεις»)¹⁹⁵

ἃ χρὴ μεμνημένους διαγιγνώσκειν περὶ τοῦ πράγματος:

Επιδέξια επίκληση στην ιδέα του καθήκοντος (επιχείρημα *πάθους*). Οι δικαστές πρέπει να διατυπώσουν την ετυμηγορία τους για την υπόθεση έχοντας στο μυαλό τους τις αποδείξεις που παρουσίασε.

καὶ ἀξιοῦν παρὰ τούτου πυθέσθαι ὅτου ἔνεκα:

Το ὕφος αλλάζει. Ο ομιλητής απαιτεί να διερευνήσουν οι δικαστές τα αίτια της συμπεριφοράς του κατηγορού. Δε θέλει απλώς να αθωωθεί, αλλά και να αποκατασταθεί η φήμη του, με την αποκάλυψη των πραγματικών κινήτρων του κατηγορού και των εχθρών του που κρύβονται πίσω του.

ἐπ' αὐτοφώρῳ:

Ο ὅρος «ἐπ' αὐτοφώρῳ», όπως χρησιμοποιείται σε δικανικά κείμενα που μας έχουν διασωθεί, σημαίνει «φανερά», «ξεκάθαρα», είχε ευρύτερη σημασία από αυτή που έχει σήμερα και σήμαινε όχι απαραίτητα τη στιγμή ακριβώς της παράνομης πράξης αλλά τη φανερή απόδειξη της ενοχής του.¹⁹⁶ Ο ομιλητής επαναλαμβάνει το επιχείρημα των §20-22 περί δυνατότητας προσαγωγής των αρμόδιων αρχόντων στον τόπο του αδικήματος, την οποία δεν εκμεταλλεύτηκε ο κατήγορος, γεγονός που το χρησιμοποιεί προς όφελός του.

τοσούτῳ χρόνῳ ὕστερον:

Το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τη διάπραξη του υποτιθέμενου αδικήματος έως την παρούσα δίκη χαρακτηρίζεται από τον ομιλητή μεγάλο, χωρίς ωστόσο να δίνει άλλες διευκρινίσεις ή να επιχειρηματολογεί σχετικά. Ο ρητορικός τόπος του χρονικού ορίου στο οποίο πρέπει να γίνει η δίωξη του ενόχου αποτελεί τυπικό στοιχείο των λόγων υπεράσπισης

¹⁹⁴ Βέβαια, στην §5 είχε δηλώσει ότι θα αποδείξει ότι δεν υπήρχε ούτε ελιά ούτε *σηκός* στο κτήμα, όταν το απέκτησε (*ἡγοῦμαι τοίνυν, ὃ βουλή, ἐμὸν ἔργον ἀποδείξαι, ὡς, ἐπειδὴ τὸ χωρίον ἐκτησάμην, οὐτ' ἐλία οὔτε σηκός ἐνῆν ἐν αὐτῷ*). Για το αν κατάφερε να αποδείξει τον ισχυρισμό του, βλ. στην *Εισαγωγή*, 7.

¹⁹⁵ Για τον ὄρο, βλ. αναλυτικότερα στην §33.

¹⁹⁶ Biscardi, 2003, 407-408·Cohen, 1983, 52-57.

(πβ. Λυσ. Πρὸς Σίμωνα 3.19-20, Αντιφ. Περὶ τοῦ χορευτοῦ 6.44-46, Λυσ. Κατὰ Ἀγοράτου 13.83) και χρησιμοποιεῖται εἴτε για να αμφισβητήσει το νομικό πλαίσιο της δίκης εἴτε για να δημιουργήσει υποψίες ως προς τα κίνητρα των κατηγορών. Σκοπός του ομιλητή εδῶ εἶναι να υπονοήσει ὅτι ο κατηγορος εἶναι συκοφάντης και ὅτι πιθανό κίνητρό του εἶναι το κέρδος ἢ ἡ ἔχθρα και ως εκ τούτου ἴσως διογκώνει την καθυστέρηση ενός ἢ δύο χρόνων.¹⁹⁷

εἰς τοσοῦτόν με κατέστησεν ἀγῶνα:

Σύντομη αναφορά στις δυσκολίες που αντιμετώπισε εξαιτίας και κατά τη διάρκεια του δικαστικού αγώνα και ἔμμεση υπενθύμιση της ποινῆς σε περίπτωση καταδίκης.

§43

καὶ μάρτυρα οὐδένα παρασχόμενος - καὶ ἐμοῦ ἅπαντας διδόντος τοὺς θεράποντας... παραλαβεῖν οὐκ ἤθελεν:

Επιγραμματική αναφορά στα κύρια λάθη-παραλείψεις του κατηγορού. Δεν εἶχε μάρτυρες κατηγορίας και δε δέχθηκε την πρόκλησιν εἰς βάσανον.

ἐκ τῶν λόγων ζητεῖ πιστὸς γενέσθαι, ἐξὸν αὐτοῖς τοῖς ἔργοις ἀδικοῦντα ἀποδείξει:

Ο κατηγορος ζητεῖ να τον πιστέψουν στηριζόμενος μόνο στα λόγια του, αν και εἶχε τη δυνατότητα να αποδείξει την ενοχή του κατηγορουμένου με ἔργα (π.χ. οδηγώντας τα ἴδια τα μέλη του Αρείου Πάγου στο κτήμα, ὥστε να συλληφθεῖ ἐπ' αυτοφώρῳ). Χρησιμοποιώντας τη γνωστή αντίθεση ἀνάμεσα στα λόγια και στα ἔργα (βλ. παραπάνω, §§30 και 33-34), ἐμμέσως χαρακτηρίζει τον κατηγορο αλαζόνα, επειδή θεωρεῖ ὅτι τα λόγια του εἶναι αρκετά για να κερδίσει την υπόθεση και δεν προσκομίζει ἄλλες αποδείξεις.

---

¹⁹⁷Carey, 1989, 114 και Todd, 2007, 481. Βλ. στην *Εισαγωγή*, 1, για τις χρονολογίες.

3. Κατηγοριοποίηση της επιχειρηματολογίας σύμφωνα με τη *Ρητορική του Αριστοτέλη*

Στη *Ρητορική* (Α, 2.2.-1355b42-47) ο Αριστοτέλης κατηγοριοποιεί δύο είδη *πίστεων* (αποδείξεων): το ένα βασίζεται σε εξωτερικές αποδείξεις που δεν παράγονται από εμάς, όπως οι μάρτυρες, οι ομολογίες που επιτυγχάνονται με βασανιστήρια, τα έγγραφα και τα παρόμοια (*άτεχνες πίστεις*) και το άλλο στην πειθώ, δηλ. αποδείξεις που παρουσιάζουμε οι ίδιοι μέσω της ρητορικής μεθόδου (*έντεχνες πίστεις*). Η πειθώ μπορεί να είναι τριών ειδών: επίκληση στο χαρακτήρα του ομιλητή (ήθος), επίκληση στο ακροατήριο μέσω της συγκεκριμένης διάθεσης που δημιουργεί στην ψυχή του ακροατή (πάθος) και επίκληση στο θέμα (λόγος) με τα αποδεικτικά ή φαινομενικά αποδεικτικά επιχειρήματα που περιέχει ο ίδιος.

Στο συγκεκριμένο λόγο, ο Λυσίας χρησιμοποιεί *άτεχνες πίστεις* (§11: μάρτυρες και *πρόκλησιν εις βάσανον*: §34) και *έντεχνες πίστεις*.

Α. Λογικά επιχειρήματα

Ξεκινώντας από την τελευταία και σπουδαιότερη διάκριση των *εντέχνων πίστεων*, τα λογικά επιχειρήματα, παρατηρούμε ότι ο Λυσίας παρεμβάλλει επιχειρήματα και στη *διήγηση*, και συγκεκριμένα στην υποενότητα της *παρέκβασης* για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (§§8-9), όπου αρνείται κατηγορηματικά ότι διέπραξε το αδίκημα, ενσείρει την αμφιβολία αναφορικά με το χρόνο ξεριζωμού του *σηκού* και υποδεικνύει τους Λακεδαιμονίους ως πιθανούς ενόχους γι' αυτό.

Στην ενότητα των *πίστεων* (§§12-41) χρησιμοποιεί πολλά *είκότα*, δηλαδή επιχειρήματα που βασίζονται στη λογική της πιθανότητας. Πιο συγκεκριμένα τα επιχειρήματα που προβάλλει, ανά υποενότητα, είναι τα εξής:

1) Ανασκευάζει τα υποτιθέμενα κίνητρα του κατηγορουμένου (§§12-19).

α) Όντας ένας άνθρωπος δαιμόνιος και προσεκτικός, που εξετάζει σφαιρικά όλα τα ζητήματα, το να ξεριζώσει τον *σηκό* φαντάζει ως μια πράξη απερίσκεπτη και ανόητη (§12).

β) Δεν είχε κάποιο λόγο για να προβεί στη συγκεκριμένη πράξη: δε θα κέρδιζε χρήματα ούτε είναι φτωχός, δεν υποβαθμιζόταν το κτήμα του, ο *σηκός* δεν εμπόδιζε κλήματα ούτε βρισκόταν κοντά σε σπίτι, ενώ ο ίδιος γνώριζε πολύ καλά τις επιπτώσεις και τις ποινές (§§13-14).

γ) Λόγω της θέσης όπου βρίσκεται το κτήμα θα ήταν αδύνατο να ξεριζώσει τον *σηκό* κατά τη διάρκεια της ημέρας χωρίς να γίνει αντιληπτός (§15).

δ) Από τη στιγμή που θα γνώριζαν την πράξη του οι οικιακοί δούλοι θα μπορούσαν να τον εκβιάσουν ότι θα τον καταγγείλουν στον Άρειο Πάγο για την ιεροσυλία του και θα γινόταν έρμαιο στα χέρια τους (§16).

ε) Δε θα τολμούσε να απομακρύνει τον σηκό, εφόσον όλοι όσοι είχαν μισθώσει το κτήμα γνώριζαν την ύπαρξή του και δεν επέρχεται ποτέ παραγραφή για το αδίκημα· αντίθετα, όλοι οι εκμισθωτές τον απαλλάσσουν αδιαμφισβήτητα από την κατηγορία, καθιστώντας τους εαυτούς τους συνένοχους, εάν ψεύδονται (§17).

στ) Δε θα μπορούσε η πράξη του να διαφύγει της προσοχής των περαστικών ή των γειτόνων (§18).

ζ) Ο κατηγορος ισχυρίζεται ότι ο ίδιος ο κατηγορούμενος παρακολουθούσε και επέβλεπε, ενώ οι δούλοι του έκοβαν τις ρίζες και στη συνέχεια ο αμαξηλάτης φόρτωσε τα ξύλα και τα μετέφερε μακριά, όμως δεν παρουσίασε ως μάρτυρες κάποιο από τα εμπλεκόμενα πρόσωπα (ελεγκτικό ενθύμημα, §19).

2) Επιτίθεται στο διάδικο για την απουσία μαρτύρων κατηγορίας (§§ 20-22).

α) Ο κατηγορος δεν τεκμηρίωσε επαρκώς την κατηγορία του, καθώς δεν παρουσίασε μάρτυρες κατηγορίας ούτε αποδεικτικά στοιχεία. [ένθύμημα έκ σημείων (=επιχείρημα από σημάδια), §20].

β) Εάν ήταν επαρκής η τεκμηρίωση της κατηγορίας, ο κατηγορούμενος δε θα μπορούσε να αποκρούσει το κατηγορητήριο, ενώ για τον ίδιο τον κατηγορο Νικόμαχο τρία είναι τα πιθανά οφέλη, τα οποία και συσχετίζει με τα πιθανά κίνητρά του: θα έπαιρνε προσωπική εκδίκηση, αν ήταν εχθροί, ή θα φαινόταν ότι δεν ήταν συκοφάντης, αν ήθελε να βοηθήσει την πόλη ή θα κέρδιζε χρήματα (§§20-21).

γ) Ο κατηγορος θα μπορούσε να είχε οδηγήσει τους Εννέα άρχοντες ή κάποια από τα μέλη του Άρειου Πάγου στο κτήμα, όταν ισχυρίζεται ότι τον είδε να εκριζώνει το ιερό ελαιόδεντρο, ώστε να συλληφθεί επ' αυτοφώρω και να μην έχει ανάγκη μαρτύρων (§22).

3) Εστιάζει στην εν γένει συμπεριφορά του κατηγορουμένου, με έμφαση στο κέρδος ως πιθανό κίνητρο (§§23-29).

α) Ο ομιλητής θα αποκόμιζε περισσότερα οφέλη και θα διακινδύνευε λιγότερα, αν διέπραττε το υποτιθέμενο παράπτωμα σε κάποιο άλλο κτήμα του, αλλά ποτέ δεν κατηγορήθηκε για κάτι τέτοιο (§§ 24-26).

β) Θα μπορούσε κάλλιστα να διαπράξει το έγκλημα επί των Τριάκοντα, μια περίοδο παραγμένη, και όχι σε καιρό δημοκρατίας (§27).

γ) Η θέση και η μορφολογία του συγκεκριμένου κτήματος, όπου ισχυρίζεται ο κατηγορος ότι βρισκόταν ο *σηκός*, είναι τέτοια που καθιστά αδύνατη την εκκρίωσή του χωρίς να γίνει αντιληπτός ο δράστης από κάποιον (§28).

δ) Πρέπει να πιστεύει το ακροατήριο περισσότερο τα γεγονότα και όχι τους ισχυρισμούς του κατηγορούμενου (κοινός τόπος, §29).

4) Αναφέρεται στο ήθος του ομιλούντος (§§30-33).

α) Δεν πρέπει να θεωρούνται τα λόγια ανώτερα των έργων (κοινός τόπος, §30).

β) Θα ήταν παράλογο να ξεριζώσει μια ιερή ελιά, για να εκμεταλλευτεί τον ελάχιστο καλλιεργούμενο χώρο που θα κέρδιζε, θέτοντας τον εαυτό του σε τόσο μεγάλο κίνδυνο (§32).

γ) Μόνο ο κατηγορος του προσάπτει αυτές τις κατηγορίες, ενώ όλοι οι πολίτες είναι αξιόπιστοι μάρτυρες των υπηρεσιών του (§33).

δ) Ο ομιλητής διέθεσε στον κατηγορο τους δούλους του να τους βασανίσει για να αποσπάσει μαρτυρία τους (*πρόκλησιν εις βάσανον*), αλλά αυτός απέρριψε την πρότασή του (§§34-37).

ε) Ο κατηγορος είναι όργανο των εχθρών του κατηγορουμένου, δε θέλει το καλό της πόλης ούτε αποσκοπεί στην απονομή δικαιοσύνης, παρά είναι ένας τυπικός συκοφάντης που ήλπιζε να αποσπάσει από τον κατηγορούμενο χρήματα, προκειμένου να αποσύρει την κατηγορία (§§38-40).

B. Επιχειρήματα πάθους

Ο Λυσίας προσπαθεί να διεγείρει τα κατάλληλα συναισθήματα στο ακροατήριο των δικαστών, μέσω της πρόκλησης συμπάθειας για την κατάσταση του κατηγορουμένου και την παρουσίασή του με αξιόπαινες ιδιότητες, ώστε να εξασφαλιστεί η εύνοιά τους. Από την αρχή του λόγου χρησιμοποιεί ισχυρισμούς αρεστούς στο ακροατήριο, όπως απειρία του ομιλητή στα δικαστήρια, ώστε να κερδίσει τη συμπάθεια των δικαστών, αλλά και ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια «μετάγγισης» στις ψυχές τους αρνητικών συναισθημάτων για τον αντίδικο. Στο *προοίμιο* λοιπόν ο ομιλητής σκιαγραφείται ως ένας φιλήσυχος πολίτης, που δεν του αρέσουν αλλά και δεν είχε εμπλακεί ποτέ σε δικαστικές διαμάχες, γι' αυτό και βρίσκεται σε αμηχανία, ούτε δημιούργησε προβλήματα στην πόλη του, ενώ ο κατηγορούμενος είναι συκοφάντης που μάλιστα συνιστά απειλή ακόμα και για τους πολίτες που δεν έχουν γεννηθεί ακόμα (§§1-2). Στις *πίστεις* ο κατηγορούμενος παρουσιάζεται ως επιτήδειος και σχολαστικός που δεν κάνει τίποτα τυχαία και απερίσκεπτα, για να δείξει ότι η κατηγορία που αντιμετωπίζει είναι ασύμβατη με το χαρακτήρα του (§12), αλλά και ως «ο αθλιότερος όλων των ανθρώπων» όταν περιγράφεται η κατάσταση που θα περιερχόταν, αν είχε διαπράξει το υποτιθέμενο αδίκημα και

οι δούλοι του το γνώριζαν, για να προκληθεί οίκτος στους δικαστές (§16). Γίνεται παράλληλα προσπάθεια να εξουδετερωθεί κάθε αρνητική προκατάληψη που υπήρχε απέναντι στον κατηγορούμενο (λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων, βλ. στην §27) ή κακή εντύπωση, η οποία ενδεχομένως είχε δημιουργηθεί από τον κατηγορο (ότι χρησιμοποιεί τα χρήματα και τη δύναμή του προκειμένου να επηρεάσει τους τυχόν μάρτυρες, βλ. στην §21). Επιπλέον, μέσω της απαρίθμησης των υπηρεσιών, οικονομικών και στρατιωτικών, που προσέφερε στην πόλη και της αναφοράς στην προθυμία και στο ζήλο που επέδειξε κατά την επιτέλεσή τους (§31), επιχειρείται η πρόκληση ευγνωμοσύνης στους δικαστές. Πάθος διεγείρεται επίσης μέσω της αναφοράς στο έργο των δικαστών που συνιστά και έμμεση κολακεία (βλ. στις §§28, 29, 30 και 40), αλλά και όταν απευθυνόμενος σ' αυτούς χρησιμοποιεί το ρήμα «ἐπίστασθε», καθώς ελλείψει άλλων αποδείξεων ο ομιλητής προσπαθεί να τους κάνει συμμετόχους σε αυτά που ισχυρίζεται (βλ. στις §§6, 7, 24). Επιπλέον, ο ομιλητής, παρέχοντας πληροφορίες για τον κατηγορο, επιδιώκει να προκαλέσει την οργή των δικαστών εναντίον του παρουσιάζοντάς τον ως αλαζόνα που θεωρεί τον εαυτό του πιο σπουδαίο από τον Άρειο Πάγο (§29). Μια τελευταία έκκληση στο συναίσθημα των δικαστών επιχειρείται μέσω της γλαφυρής περιγραφής της καταστάσεως στην οποία θα περιέλθει ο κατηγορούμενος, αν η ετυμηγορία είναι καταδικαστική, προκειμένου να δημιουργηθεί οίκτος (§41).

Γ. Επιχειρήματα ήθους¹⁹⁸

Η σκιαγράφηση ενός αξιόπιστου χαρακτήρα αποτελούσε κύριο μέλημα των λογογράφων, ώστε να γίνουν πιστευτοί οι ισχυρισμοί του πελάτη τους, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό στηρίζονταν σε *εικότα*. Πολλά από τα γεγονότα ή απόψεις ή ιδιότητες του χαρακτήρα που αναφέρονται, συχνά υπηρετούν όχι μόνο την επιδίωξη για ηθοποΐα, αλλά και για παθοποΐα, όπως αποδεικνύεται και από τον παρόντα λόγο του Λυσία. Ο ομιλητής χαρακτηρίζεται φιλήσυχος (§1), επιτήδειος και σχολαστικός, που εξετάζει διεξοδικά τα πάντα πριν προβεί σε πράξεις (§12). Όταν παραδέχεται ότι με άλλους γείτονες έχει καλές σχέσεις, ενώ με άλλους έχει διαφορές, καταλαβαίνουμε ότι είναι ειλικρινής (§18). Η προθυμία με την οποία ανέλαβε τις λειτουργίες και η συμμετοχή του σε μάχες για την υπεράσπιση της πατρίδας, φανερώνουν έναν πολίτη υπεύθυνο και φιλόπατρη (§31). Επίσης, παρουσιάζει τεκμήρια για τα λεγόμενά του, σέβεται τους δικαστές και έχει εμπιστοσύνη στην κρίση τους (βλ. στις §§28, 29, 30 και 40). Τέλος, μιλά με το πρέπον ύφος για την ηλικία και την κοινωνική του τάξη.

---

¹⁹⁸ Βλ. και στην *Εισαγωγή*, 4. Το ήθος των διαδίκων.

Δ. Αναφορά σε ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα

Στη *διήγηση* (§§4-11) ο ομιλητής, παρουσιάζοντας την προΐστορία του κτήματος, όπου βρισκόταν ο υποτιθέμενος *σηκός*, αναφέρεται σε ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα (ολιγαρχία των Τετρακοσίων, ολιγαρχία των Τριάκοντα, δημοκρατία: επί Σουνιάδου ἄρχοντος)¹⁹⁹ για να προσδιορίσει χρονικά από πότε ή για πόσο χρονικό διάστημα κατείχε κάθε ιδιοκτήτης ή ενοικιαστής το κτήμα μέχρι αυτό να περιέλθει στην κατοχή του. Επίσης, στη *διήγηση* υπάρχει μια παρέκβαση για τον Πελοποννησιακό πόλεμο (§§6-8), όπου περιγράφεται η αποψίλωση της γης από τους Λακεδαιμονίους. Μνεία στους Τριάκοντα και στη δημοκρατία υπάρχει και στο τμήμα των *πίστεων*, στην §27. Οι αναφορές αυτές είναι σύντομες και εξυπηρετούν όχι μόνο την ανάγκη για ακριβή χρονολόγηση των γεγονότων, αλλά και την υπερασπιστική τακτική του κατηγορουμένου.

---

¹⁹⁹ Αναλυτικότερα, για τη λειτουργία αυτών των αναφορών βλ. στο Β. *Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, 2.2. Διήγηση.

4. Συμπεράσματα

Αν και πρόκειται για απολογία σε *δίκη άσεβείας*, που αφορά δηλαδή θρησκευτικό παράπτωμα, η έλλειψη κυρίως επιχειρημάτων που θα περιμέναμε λόγω της φύσης του υποτιθέμενου αδικήματος και του είδους της δίκης σε συνδυασμό με την εποχή της δίκης (λίγο μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας) και με τη δύναμη του κατηγορουμένου και πιθανότατα με τη σχέση του με τους Τριάκοντα, καθώς και της αδυναμίας του κατηγορούμενου να στοιχειοθετήσει την υπόθεση με μάρτυρες και αποδείξεις άλλες πέραν της δικής του μαρτυρίας, όλα αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα κίνητρα του κατηγορούμενου είναι προσωπικά και πιθανότατα πολιτικά. Και ακριβώς επειδή ο κατηγορούμενος δεν παρουσίασε ούτε μάρτυρες ούτε τεκμήρια για το εκδικαζόμενο παράπτωμα, ενώ από την άλλη ο κατηγορούμενος είχε μάρτυρες υπεράσπισης και κατόρθωσε να παρουσιάσει τον εαυτό του ως έναν φιλήσυχο, ευσυνείδητο και φιλόπατρι πολίτη -παρά τις υποψίες που διατηρούμε για τη σχέση του με τους Τριάκοντα- οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η απόφαση πιθανότατα θα ήταν αθωωτική για αυτόν.

Ανακεφαλαιωτικά θα μπορούσαμε να πούμε σχετικά με τη ρητορική τέχνη του Λυσία τα εξής:

1. Χρησιμοποίησε *άτεχνες πίστεις* (μάρτυρες, πρόκληση εις βάσανον) και όπου η λογική και τεκμηριωμένη αντίκρουση της κατηγορίας (*έντεχνες πίστεις*) ήταν δύσκολη κατέφυγε σε *εϊκότα* και στο συναισθηματικό επηρεασμό των δικαστών (*πάθος*).
2. Ανέδειξε τα λάθη και τις παραλείψεις του κατηγορούμενου και κατά τη στοιχειοθέτηση της υπόθεσης και κατά την υποστήριξή της στο δικαστήριο.
3. Κατάφερε να σκιαγραφήσει τον ομιλητή-κατηγορούμενο ως έναν αξιόπιστο χαρακτήρα και να προσαρμόσει το λόγο του στο χαρακτήρα του πελάτη του, αλλά και να φωτίσει το χαρακτήρα του αντιδίκου, επομένως υπάρχει άριστη *ηθοποιία*.
4. Χρησιμοποίησε με εξαιρετική επιτυχία τα διάφορα ρητορικά μέσα και κοσμητικά στοιχεία (σχήματα λόγου, ρητορικές ερωτήσεις, αντιθέσεις κτλ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, C. (1976). *Lysias Selected Speeches*. Norman and London: University of Oklahoma Press.
- Adler, A. (1971). *Suidae Lexicon*. Stuttgart: In aedibus B.G. Teubneri.
- Andrewes, A. (1987). *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Bateman, J. (1962). Some Aspects of Lysias' Argumentation. *Phoenix* (16), σελ. 157-177.
- Biscardi, A. (2003). *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Burkert, W. (1993). *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Carey, C. (1989). *Commentary. 7. On the olive-stump*. Στο C. Carey, *Lysias. Selected Speeches*. (σελ. 114-141). Cambridge: Cambridge University Press.
- Carey, C. (1994). *Rhetorical means of persuasion*. Στο I. Worthington, *Persuasion: Greek Rhetoric in Action* (σελ. 26-45). London and New York: Routledge.
- Carey, C. (2003). *Άτεχνοι πίστεις στον Αριστοτέλη και στους ρήτορες*. Στο Λ. Τ. Δ. Σπαθάρας, *Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική* (σελ. 117-142). Αθήνα: Σμίλη.
- Cartledge, P., Millett, P., & Todd, S. (2002). *Nomos: essays in Athenian law, politics, and society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Christ, M. (2012). *The limits of altruism in democratic Athens*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Cohen, D. (1983). *Theft in Athenian law*. München: Beck.
- Cohen, D. (1991). *Law, sexuality and society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Denniston, J. D. (1954). *The Greek Particles*. Oxford.
- Dindorf, W. (1837). *Aristofanis Comoediae. Scholia Graeca ex codicibus aucta et emendata. Oxonii*. Oxonii.
- Dover, K. (1968). *Lysias and the Corpus Lysiacum*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Dover, K. (1974). *Greek Popular Morality in the time of Plato and Aristotle*. Oxford: Basil Blackwell.
- Finley, M. (1996). *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα* (Τ. Α'). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Foxhall, L. (2007). *Olive Cultivation in Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Fraser, M. (1987). *A lexicon of Greek personal names. Volume II. Attica*. Oxford: Clarendon.
- Gagarin, M. (1996). The Torture of Slaves in Athenian Law. *Classical Philology*, σελ. 1-18.
- Goodwin, W. (1890). *Syntax of the moods and tenses of the Greek verb*. Boston: Ginn & Co.
- Hanson, V. (1998). *Warfare and agriculture in classical Greece*. Berkeley: University of California Press.
- Harpocration. (1853). *Lexicon in decem oratoreis atticis*. Oxonium: G. Dindorf.
- Harvey, D. (1990). The sykophant and sykophancy: vexatious redefinition? Στο P. M. Cartledge, *Nomos: essays in Athenian law, politics, and society*. (σελ. 103-121). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunter, V. (2003). Το κουτσομπολιό και η πολιτική της φήμης στην κλασική Αθήνα. Στο Λ. Τ. Δ. Σπαθάρας, *Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*. (σελ. 213-257). Σμίλη.
- Hyde, C. (1985). *Lysiae orationes*. Αθήνα: Oxford Classical Texts-Καρδαμίτσα.

- Isager, S. & Skydsgaard, J. (1992). *Ancient Greek agriculture*. London: Routledge.
- Jebb, R. (2008). *Για το ύφος των αττικών ρητόρων*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Jebb, R. (2009). *Attic Orators from Antiphon to Isaeos* (Vol. 1). New York: Cambridge University Press.
- Kennedy, G. (2001). Λυσίας. Στο G. Kennedy, *Η Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής* (σελ. 107-111). Αθήνα: Παπαδήμα.
- Kurihara, A. (2003). Personal Enmity as a Motivation in Forensic Speeches. *The Classical Quarterly* (53), σελ. 464-477.
- Lanham, R. A. (1991). *A Handlist of Rhetorical Terms*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Lateiner, D. (2003). "Ο άνθρωπος που δεν αναμειγνύεται στην πολιτική":ένας τόπος στον Λυσία. Στο Λ. Τ. Δ. Σπαθάρας, *Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*. (σσ. 384-402). Αθήνα: Σμίλη.
- Lavency, M. (2007). The written plea of the logographer. Στο *Oxford readings in the Attic Orators* (σελ. 3-36). Oxford: Oxford University Press.
- Lidell, H.G.- Scott, R.(1940). *A Greek-English Lexicon*. Oxford.
- MacDowell, D. (1986). *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- MacDowell, D. (1989). The Oikos in Athenian Law. *The Classical Quarterly* (39), σελ. 10-21.
- Matthews, P. M. (1994). *A lexicon of Greek personal names. Attica* (Vol. 2). Oxford: Clarendon Press.
- Mirhady, D. C. (1996). Torture and Rhetoric in Athens. *The journal of Hellenic Studies* (116), σελ. 119-131.
- Mossé, C. (2000). *Οι θεσμοί στην κλασική Ελλάδα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ober, J. (1989). *Mass and elite in democratic Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- Osborne, R. (2003). Ο νόμος στην πράξη στην κλασική Αθήνα. Στο Λ. Τ. Δ. Σπαθάρας, *Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*. (σελ. 258-304). Αθήνα : Σμίλη.
- Papazarkadas, N. (2011). Appendix II. Moriai: Sacred Arboriculture in Classical Athens. Στο N. Papazarkadas, *Sacred and Public Land in Ancient Athens* (σελ. 260-284). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Shear, L. (2003). Prizes from Athens: the list of Panathenaic prizes and the Sacred Oil. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (142), σελ. 87-108.
- Sinclair, R. (1997). *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Smith, P. C. (1998). *The hermeneutics of original argument*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Smyth, H. W. (1956). *Greek Grammar*. Cambridge: Harvard University Press.
- Thür, G. (2005). The Role of the Witness in Athenian Law. Στο C. Gagarin, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (σελ. 146-169). Cambridge.
- Todd, S. (2000). *Lysias*. Austin: University of Texas Press.
- Todd, S. (2007). *A commentary on Lysias, speeches I-II*. Oxford. New York.
- Todd, S. (1993). *The Shape of Athenian Law*. Oxford: Clarendon.
- Usher S.-Najock D. (1982). A Statistical Study of Authorship in the Corpus Lysiacum. *Computers and the Humanities* (16), σσ. 85-105.
- Usher, S. (2003). Η σκιαγράφηση των χαρακτήρων στον Λυσία. Στο Λ. Τ. Δ. Σπαθάρας, *Πειθώ. Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*. (σελ. 143-169). Αθήνα: Σμίλη.

- Vidal-Naquet, M. (1998). *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Δαίδαλος-Ι.Ζαχαρόπουλος.
- Vlassopoulos, K. (2011). Greek slavery: from domination to property and back again. *The Journal of Hellenic Studies* (131), σελ. 115-130.
- Αραπόπουλος, Κ. (1958). *Λυσίου λόγοι*. Αθήνα: Πάπυρος.
- Βολονάκη, Ε. (2012). *Λυσίου Κατά Αγοράτου (13) και Κατά Νικομάχου (30)*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Ζάκας, Α. (1910). *Λυσίου λόγοι και αποσπάσματα*. Αθήνα: Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη.
- Θεοδωρακόπουλος, Β. (1989). *Εισαγωγή στην Αττική ρητορεία*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Κορδάτος, Γ. (χ.χ.). VII. Περί του σηκού. Στο Γ. Κορδάτος, *Λυσίας: Λόγοι (τόμος Β)* (σελ 158-177). Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Κωνσταντινόπουλος, Β. (2014). *Το ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*.
- Λυπουρλής, Δ. (2002). *Αριστοτέλης Ρητορική*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Μοσκόβης, Β. (1992). *Λυσίου Λόγοι*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ράπτης, Γ. (2002). *Απολογία περί σηκού*. Στο Γ. Ράπτης, *Λυσίας. Οι υπερασπιστικοί του λόγου*. (σελ. 121-161). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Τζουμελέας, Σ. (χ.χ.). *Λυσίας. Λόγοι*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
<http://www.perseus.tufts.edu>

Συντομογραφίες

- LGN Attica: Matthews, P. M. (1994). *A lexicon of Greek personal names. Attica* (Vol. 2). Oxford: Clarendon Press.
- Denniston GP: Denniston, J. D. (1954). *The Greek Particles*. Oxford.
- Goodwin MT: Goodwin, W. (1890). *Syntax of the moods and tenses of the Greek verb*. Boston: Ginn & Co.
- LSJ: Lidell, H.G.- Scott, R.(1940). *A Greek-English Lexicon*. Oxford.
- Smyth GG : Smyth, H. W. (1956). *Greek Grammar*. Cambridge: Harvard University Press.